

збільшення попиту на майнове страхування як під час подорожей, так і на постійній основі. Подальші наукові розвідки потреб туристів у захисті майнових ризиків дозволять сформулювати повне уявлення про потенційні масштаби розвитку даного сегменту страхового ринку.

Література

1. Закон України «Про страхування» від 04.10.2001 № 2745-III //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18.11.2003 р. № 1282-IV //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
3. Ахвледиани Ю.Т. Имущественное страхование: Учеб. пособ. для вузов / Под ред. С.Л. Ефимова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 35.
4. Базилевич В.Д., Базилевич К.С. Страхова справа. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – С.53.
5. Балабанов И.Т. Балабанов А.И. Страхование.- СПб.: Питер, 2001. – С. 146
6. Гвозденко А.А. Страхование в туризме: Учебное пособие / А.А. Гвозденко. – М.: Аспект Пресс, 2002
7. Глущенко В.В., Глущенко И.И. Финансы. Финансовая политика, маркетинг, менеджмент. Финансовый риск-менеджмент. Ценные бумаги. Страхование. –Железнодорожный, М.О.: ТОО НПЦ «Крылья», 1998. – С. 292.
8. Криницкая С. А ну-ка убери свой чемоданчик // Личный счет. – 2004. – №4. – С. 28.
9. Манэс А. Основы страхового дела /Пер. с нем. – М.: Анкил, 1992. – С. 91.
10. Мереминская Е. Европа теряет багаж // www.gazeta.ru/travel/2006/05/29.
11. Таркуцяк А.О. Страхові послуги: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. –С.193.
12. Шахов В.В. Страхование: Учеб. для вузов. – М.: Страховой полис, ЮНИТИ, 1997. – С. 145.
13. Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес. Словарь-справочник. – М.: Анкил, 2000. – С.84.
14. Словарь страховых терминов / Под ред. Е.В. Соломина, В.В. Шахова. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 238.
15. Страхование дело: Учеб. /Под ред. проф. Л.И. Рейтмана //Банковский и биржевой научно-консультационный центр. – М., – 1992. – С. 135.
16. Локшина Ю. Вы отдыхаете – мы защищаем Ваше имущество // Профиль. – 2006. – .N14 (476) / Апрель. // <http://www.profile.ru/items>
17. Страхування виїжджаючих за кордон // http://etalon.aval.ua/insurance_in_life/tourist/abroad/
18. Страхование выезжающих за рубеж // <http://www.kapital-ifd.com>
19. Добровільне страхування майна на період відпустки // http://www.tas-insurance.com.ua/ua/programms/For_you
20. Правила страхування вантажів та багажу // <http://www.ukringroup.com.ua>

Очерет А.Ю.,

*здобувач кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Крива менеджменту в Україні як наслідок недоліків вітчизняної корпоративної культури

В статье исследуются типы корпоративной культуры, сформированные в Украине. В соответствии с авторской классификацией рассматриваются типы корпоративной культуры, причины их формирования, определены противоречия, которые искажают отечественную практику менеджмента и создают основания для неплатежеспособности предприятий.

The present article studies the types of the corporate culture formed in Ukraine. According to the author's classification, it reveals the mentioned above types, some causes of their formation, as well as defines the contradictions misrepresenting the national managerial practice and leading to insolvency of enterprises.

Ключові слова: корпоративна культура, корпоративне управління, менеджмент, управління підприємством, виробничі відносини, неплатоспроможність.

Корпоративне управління і корпоративна культура – дві невід’ємні складові процесу управління підприємством. Однак, якщо основні принципи корпоративного управління вже розроблені, задекларовані, втілені у відповідні закони та підзаконні акти органів державної

влади, то, як зазначають фахівці, «...корпоративної культури, яка відповідала б очікуванням міжнародних бізнес-кіль, в Україні ще не створено» [8, с. 14].

У Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» визначено, що «...неплатоспроможність – неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі по заробітній платі, а також виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) не інакше як через відновлення платоспроможності» [1]. Однак, фінансова неспроможність – це тільки наслідок управлінської неспроможності, яка, як правило, виникає задовго до фінансової. Цей постулат надійно підтверджується статистичними даними, за якими у двох третинах випадків банкрутство викликається внутрішніми причинами [4, с. 3], що пов'язані з недоліками у сфері управління.

Сьогодні в Україні існує майже 33,4 тис. акціонерних товариств, із них 11,6 тис. відкритих та 21,8 тис. закритих, які сукупно виробляють близько 75 % валового внутрішнього продукту країни [7, с. 3; 9]. Немає сумніву в тому, що кожне з цих товариств з більшим чи меншим успіхом намагається побудувати ефективну корпоративну культуру. У той самий час за останніх 10 років по Україні прокотилась потужна хвиля банкрутств. Так, у 2003 р. місцевими господарськими судами було розглянуто 7,7 тис. справ про банкрутство, у 2004 р. – на 9% більше – 8,6 тис. [5, с. 5], що надає актуальності питанню причин неплатоспроможності підприємств.

У чому тут справа?

Дослідження корпоративної культури здійснюється як з позицій отримання систематичного знання про внутрішню організаційну культуру (Р. Гелегер, Ю. Арсеньєв), так і з точки зору крос-культурної компаративістики, що характеризує економічну ментальність представників етнічних груп, у тому числі з використанням формалізованих математичних методів (Г. Тріандіс, Г.Хофстед, Ф.Тромпенаарс, Р.Льюїс, Р.Інглхарт, Ш.Шварц). Разом з тим, досі поширеною є також думка, що корпоративна культура – це нематеріальний фактор, щось на кшталт ввічливості та порядності в управлінських справах. Однак, на нашу думку, за умов української дійсності, такий підхід не є адекватним, оскільки перш за все корпоративна культура – це один з базових елементів виробничих відносин на підприємстві, і ті власники або менеджери, які цього не розуміють, рано чи пізно стають банкрутами.

Метою статті є встановлення специфіки типів, сформованих на підприємствах виробничих відносин, причин їх формування як внутрішніх підстав неспроможності підприємств.

Практика недооцінки важливості встановлення на підприємстві високого рівня корпоративної культури та здорових виробничих відносин прийшла в сучасну українську практику управління ще з часів Радянського Союзу. Централізована планова економіка, відсутність конкуренції, низька мотивація праці (побудована на страху позбавлення черги на квартиру в разі звільнення, або перенесення відпустки на зимовий період), майже узаконені дрібні крадіжки продукції, безгосподарність та недбалість з боку працівників, бюрократизм та негнучкість з боку управлінців сприяли виробленню у суспільстві спотворених стандартів виробничої культури. Однак, як не могло бути в радянській економіці акціонерних товариств, так і у ринковій економіці не місце тоталітарно-бюрократичним методам управління та мотивації праці.

Серед різноманіття складових поняття корпоративної культури в розвинутих ринкових економіках доцільно виділити основні:

- структура – це чіткий і зрозумілий розподіл ролей та обов'язків;

- стандарти – це стимули до покращення показників роботи у поєднанні з гордістю за якісне виконання роботи;
- відповідальність – це почуття відповідальності за довірену роботу;
- визнання – це впевненість у тому, що за якісно виконану роботу буде надано достойну винагороду;
- підтримка – це відчуття довіри та взаємодопомоги;
- відданість – це гордість за належність до даної команди [3, с. 227].

Ступінь запровадження вищенаведених складових корпоративної культури визначає і тип корпорації щодо її учасників. Наведемо приклади найпоширеніших типів корпоративних культур у країнах з розвинутою ринковою економікою:

- феодалська культура – робітник чи міноритарний акціонер є лише засіб для досягнення мети великими акціонерами та їх менеджерами;
- інвесторська культура – компанії готові прислухатись до думки працівників і допускають їх участь у власності;
- культура участі – крім участі працівників у власності забезпечується доступ до інформації та заохочується участь у щоденному житті компанії;
- акціонерна культура – компанії додатково до вищезазначеного ставляться до своїх працівників як до великого колективного акціонера, що володіє певними правами та засобами впливу;
- підприємницька культура – вважає працівників найбільш важливою інвестицією, залучає їх до участі в управлінні на принципах спільної відповідальності та спільного ризику [2, с. 271].

З викладеного випливає, що оптимальна корпоративна культура має становити гармонію матеріальних і моральних інтересів та стимулів і можлива лише за умови адекватності принципам управління та формам власності. Вочевидь, такої адекватності сьогодні немає. Це призвело до спотворення моделей корпоративної культури, викривлення психології людей, занепаду моралі та суспільних інтересів. Результатом стала глобальна криза менеджменту в Україні як суспільне економічне явище.

Таким чином, внутрішні причини неспроможності підприємств для сучасного стану розвитку України насамперед ґрунтуються на специфіці виробничих відносин. Ці відносини, у свою чергу, детерміновані як залишковим впливом адміністративно-командної економіки, так і способами і методами приватизації.

Результатом цього симбіозу стала своєрідна українська корпоративна субкультура, яку можна умовно поділити на такі типи:

- підприємницька;
- споживацька;
- бюрократична;
- олігархічна («феодалська»).

Розглянемо кожний тип окремо, маючи на меті виділення тих суперечностей, які призводять до неспроможності підприємств.

«Підприємницька» корпоративна культура в Україні не зовсім тотожна схожій за назвою корпоративній культурі у країнах з розвинутою ринковою економікою, зокрема, щодо ролі й участі працівників в управлінні підприємством. Ріднить цей тип корпоративної культури з аналогами з розвинутих країн те, що він є «проринковим», тобто породжений ринком та орієнтований на ринок. Однак у державі «підприємницьку» корпоративну культуру «сповідують», як правило, невеликі нові структури, не пов'язані з владою, що працюють на свій страх і ризик.

Зазначимо також, що це нова, адекватна ринковим засадам, форма бізнесу, де з огляду на нечисленність робітників має місце «неформальний» характер корпоративної культури.

Такий тип «первісних підприємств» широко представлений в Україні. Як правило, це малі підприємства, в яких кількість працівників не перевищує 5–10 осіб (рідко – кілька десятків). Відносини між власником-менеджером та підлеглими будуються за сімейним типом, часто вони і є членами однієї родини. Проте корпоративна культура в цих підприємств далека від ідеальної.

Якщо на підприємстві не працюють виключно члени однієї родини, то стосунки не будуються на основі «відданості та довготривалості». Це пов'язано, з одного боку, із нестабільністю такого бізнесу – тобто працівник не впевнений, що його роботодавець і завтра працюватиме та надаватиме роботу йому, з іншого боку, – відносини псує елемент «соціальних» задрощів.

Більш як 70 років соціалістичної соціальної рівності не пройшли без наслідків. Працівники рідко вдячні своїм роботодавцям за надану роботу, часто вважають себе нічим не гіршими за власників-менеджерів, а ситуацію, за якою вони змушені працювати на когось, – несправедливою. Такий стан справ не на користь обом сторонам. Роботодавець не впевнений у своїх підлеглих і ні про яке «використання інтелектуального потенціалу кожного робітника» не йдеться, тут би відстежити, аби він не нашкодив. У свою чергу працівник, який вважає себе безпідставно соціально скривдженим, а поділ на «багатих» і «бідних» несправедливим, менш за все бажає процвітання своєму роботодавцю і жодних надзусиль для зростання його бізнесу докладати не збирається.

У результаті малий бізнес (крім підприємств сімейного типу) є плинним, нестійким. Питання корпоративного управління і культури на таких підприємствах вирішуються не на підставі законів, нормативних актів, а «по-чесному». Спрощення та «неформалізація» виробничих стосунків тягне за собою латентну загрозу управлінської неспроможності.

«Споживацька» корпоративна культура – це чисто «український» винахід як наслідок псевдоприватизації, коли у результаті оренди з викупом тисячі середніх за розміром підприємств (насамперед легкої промисловості та переробки) набули колективної форми власності робітників, які працюють на цьому підприємстві.

Однак, те, що є оптимальним для перукарні, не підходить для підприємств, на яких працюють сотні або й тисячі працівників. На таких підприємствах неминучим є суперечності між особистим приватним інтересом внутрішнього співвласника підприємства й інтересами розвитку підприємства як суспільного технологічного комплексу, що призводить спочатку до стагнації, а потім і до банкрутства.

На підприємствах з колективною формою власності споживання здійснюється на шкоду нагромадженню; керівників підприємств обирають за неформальними ознаками – не жорстких і вимогливих, а таких, що потурають працівникам; не впроваджують нову техніку – за кругової поруки немає кого звільняти; керівництву підприємства нав'язують некомпетентні рішення, що розходяться з вимогами кон'юнктури ринку; воля, що силує до роботи часткового власника, у колективі завжди слабша, ніж у приватного власника зі сторони, тому ініціатива і творчість відступають на другий план перед користолюбством і лінощами; стадні інстинкти починають душити приватний здоровий інтерес, особистості проявитися у такій ситуації вельми важко; процвітає зрівняльний розподіл на шкоду природній диференціації у доходах; розвивається групівщина й клановість на окремих замкнених технологічних циклах на шкоду загальній технологічній політиці підприємства; технічна та ринкова політика знаходиться в напівпаралізованому стані, бо керівництво підприємства змушене діяти, постійно, озираючись на колектив; консервується приховане безробіття, можливе різке зниження темпів оновлення фондів, старі технології й обладнання тягнуть за собою збереження й «старих» професій, занепад технічної освіти й культури; немає притоку зовнішніх джерел нагромадження, яким є акціонерний капітал; надзвичайно ускладнені злиття з іншими підприємствами, чи навпаки, розукрупнення наявних тощо.

Яскравим прикладом аномалії колективного управління підприємством може слугувати ВАТ «Київський м'ясокомбінат». У 1994 р. підприємство було корпоративізоване, а його акції викуплені членами трудового колективу. Однак, уже на початку 1999 р. проти підприємства порушили справу про банкрутство, яка закінчилась його ліквідацією. Вивчення причин банкрутства підприємства вказало на те, що до його втрати призвело саме неефективне управління підприємством трудовим колективом. Так, уже в 1997 р. підприємство зіткнулось з труднощами. Розраховане на переробку 300 т м'яса на добу, воно не могло знайти сировини і на 40 т. на місяць, однак не стало скорочувати людей, не провело реконструкцію, не привело розміри підприємства у відповідність з потребами часу, оскільки такі рішення були непопулярними серед працівників, а саме вони обирали директора підприємства. Більше того, підприємство будувало за власні кошти житловий будинок для своїх працівників і навіть у стані неплатоспроможності продовжувало це будівництво. У результаті напередодні банкрутства будинок було добудовано, а квартири безоплатно передано працівникам, хоча кошти, які мали отримати від продажу будинку, могли врятувати підприємство від банкрутства.

Така сама доля спіткала і такі київські підприємства як ВАТ «Укркабель», ВАТ «Гормолокозавод № 4», ВАТ «Радикал» та інші, де трудові колективи володіли контрольними пакетами акцій і не впорались із керівництвом своїми підприємствами.

Отже, підприємствам, на яких після приватизаційних процесів мало місце первинне володіння акціями членами трудового колективу, не вдалося сформувати ефективної корпоративної культури та корпоративного управління. Після першого етапу розпиленого володіння акціями слідувало або банкрутство, або перерозподіл та концентрація акцій у осіб, близьких до керівництва підприємства.

«Бюрократична» корпоративна культура притаманна насамперед великим підприємствам, які стовідсотково належать державі або держава є власником контрольного пакету акцій. Це підприємства класичного радянського типу, на яких модель управління та корпоративна культура майже не змінилися. Цікавою з цього приводу є точка зору генерального директора найбільшого у країні металургійного заводу – ВАТ «Мітал Стіл Кривий Ріг» (у минулому – ВАТ «Криворіжсталь») Нарендра Чодері: «У країнах колишнього Радянського Союзу управління побудоване на інструкціях, приписах, розпорядженнях. Не виконуєш – покарання: штраф, звільнення. Так бути не повинно, не можна вести бізнес, побудований на страху» [8, с. 27]. Нові власники планують започаткувати на підприємстві нову систему управління, коли кожний керівник зобов'язаний стати мінібізнесменом, лідером, господарем своєї ділянки, відділу, бюро [8, с. 27].

Однак, поки що не реформований радянський анклав, зрощений із виконавчою владою, намагається організувати управління підпорядкованими підприємствами в основному для власного життєзабезпечення, неефективно використовуючи при цьому ресурси. Керівники різних рівнів на таких підприємствах приймають рішення тільки у випадку крайньої необхідності, намагаючись будь-яким способом уникнути відповідальності.

«Статусна» економіка радянського типу, що існує за рахунок інших сегментів ринку, призводить до фатальних наслідків. Так, згідно з проведенням Агентством з питань банкрутства у 2004 р. моніторингом стану справ з неплатоспроможністю на державних підприємствах та підприємствах, у статутному фонді яких частка державної власності перевищує 25 %, було встановлено, що з 2116 підприємств, які надали необхідну інформацію, кількість неплатоспроможних підприємств та підприємств, які знаходяться у судових процедурах банкрутства, становила 757 (35,8%).

У процедурах банкрутства знаходились 439 (20,7 %) підприємств, з них стратегічних – 47, містоутворюючих – 14, особливо небезпечних – 6.

Мали ознаки стійкої неплатоспроможності, але не знаходились у судових процедурах 318 підприємств (15,0%), причому 150 (7,1%) підприємств мали стан критичної неплатоспроможності, у тому числі 14 стратегічних підприємств.

Надзвичайно висока кількість неплатоспроможних підприємств у державному секторі свідчить про системну кризу управління в економіці України.

Результатом такого стану речей є занепад фінансово-кредитної системи країни. Бюджет та державні цільові фонди недоотримують у великих обсягах кошти, руйнується комунальне господарство, банкрутують постачальники та споживачі продукції підприємств-банкрутів, тобто «ланцюгова реакція» неплатежів призводить до колапсу в економіці України.

Насамкінець, специфіка приватизаційних процесів в Україні призвела до появи маловідомого у світі типу підприємств – «олігархічних» конгломератів. У період первинного накопичення капіталу маса підприємств, часто протизаконно, опинилась у руках підприємців, які тісно співпрацювали з владою. Як правило, це жорсткі, авторитарні менеджери, нерідко пов'язані з криміналітетом, мало обізнані з корпоративною культурою, у яких основним принципом керівництва підлеглими є страх. Не випадково майже всі корпорації такого типу утримують власні охоронні фірми, що займаються внутрішньою безпекою, іноді цілі армії. Працівники таких корпорацій рідко звертаються до суду за захистом своїх прав, але й працюють вони відповідно. Єдиним мотивом до праці у них служить страх втратити роботу, якщо це невелике місто, або нажити проблеми, якщо ними будуть порушені неписані закони праці на таких підприємствах.

«Феодална», псевдокорпоративна культура олігархічних конгломератів заснована на клановості, особистій відданості та часто має ознаки мафіозної структури. Зрозуміло, що як фінансова, так і управлінська спроможність таких конгломератів ґрунтується на преференціях від влади, ухиленні від сплати податків, неекономічних важелях впливу тощо, тобто економічна ефективність таких утворень абсолютно штучна.

Спотворені виробничі відносини – надзвичайно серйозна проблема, недооцінка якої владною елітою не дає країні нормально розвиватись, позбавляє Україну шансу вступити до Європейського співтовариства.

На перший погляд неможливо зрозуміти, чому Латвія, Литва, Естонія, Польща та Чехія порівняно безболісно провели ринкові реформи, досягли високих темпів розвитку одночасно з високими соціальними стандартами життя, а Україна, яка на початку 90-х років мала значно вищий промисловий потенціал, так серйозно відстала.

Причина проста – порушення фундаментального принципу справедливості в період проведення ринкових реформ в Україні.

Саме це призвело до спотворення виробничих відносин, низької ефективності праці, викривлення суспільних цінностей як форми стихійного протесту проти несправедливості. Владна еліта в Україні у період проведення приватизації найменше керувалася державними інтересами та принципом соціальної справедливості. Пролобійовані приватизаційні закони мали на меті лише маскування схем та механізмів привласнення державної власності. Вибір механізмів був різноманітний: це й проведення приватизаційних конкурсів у терміни тричі коротші, ніж це передбачено законом, або на умовах, прописаних настільки детально, що взяти у них участь міг лише один покупець (ВАТ «Криворіжсталь»); прийняття окремих законів, за якими підприємства переходили до нових власників без будь-яких конкурсів (ВАТ «Металургійний комбінат Ілліча»); створення спільних підприємств, у результаті чого з боку держави вносився цілісний майновий комплекс підприємства, а з боку приватного засновника нічого не варті пакети акцій (ВАТ «Росава»), і, нарешті, банкрутство: підприємство доводилось до неплатоспроможності шляхом укладання угод на кшталт продажу товару нижче собівартості, або й взагалі його відвантаження на умовах

передпоставки, оплата за товар не надходила, а постачальники та банки, які кредитували підприємство, подавали до суду. В результаті цілісний майновий комплекс підприємства переходив до санатора, і підприємство на наступний день ставало прибутковим (ВАТ «Макіївський металургійний комбінат»).

Незначна кількість наближених до влади олігархів нечуваними темпами багатіла, а мільйони українців з кожним таким привласненням ставали біднішими. Результатом стала апатія, втрата віри у справедливість, усе більше несприйняття влади та несправедливими шляхами розбагатілих співвітчизників. На такому ґрунті збудувати нормальні виробничі відносини, довести розчарованим «українським варіантом ринкових реформ» людям, що капіталістичні відносини кращі за соціалістичні, що саме спотворення цих відносин призвело до того стану справ, який зараз є в Україні, неможливо.

Без виправлення ситуації Україна не зможе рухатись вперед. Саме вимога відновлення справедливості вивела у грудні 2004 р. мільйони українців на майдани країни. І це не питання політики, це суто економічна категорія. Повага до власника підприємства, віра у рівність всіх перед законом та в однаковість правил гри – запорука нормального розвитку виробничих відносин та формування оптимального варіанту корпоративної культури.

Література

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 07.03.02 № 3088-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 15.
2. Блази Д.Р., Круз Д.Л. Новые собственники. – М.: Дело ЛТД, 1995. – 320 с.
3. Дженстер П, Хасси Д. Анализ сильных и слабых сторон компании.- М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 364 с.
4. Как избежать банкротства. Рецепты финансового оздоровления предприятия/ М.И. Гизатуллин – М.: ЗАО «ГроссМедиа Ферлаг», 2004. – 304 с.
5. Про підсумки роботи господарських судів України у 2004 р. // Санация та банкрутство. – 2005. – № 2.
6. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой. – СПб.: Специальная литература, 1996. – 510 с.
7. Теньков С.О. Коментар судової практики вирішення корпоративних конфліктів. – К: Юрінком Інтер, 2005. – 366 с.
8. Шкарпова Е., Дубогрыз Е. Гости из будущего // Контракты. – 2006. – № 14 (725).
9. <http://www.ssmc.gov.ua/4/4/> – Стислий огляд ринку цінних паперів. – Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Сидорчук А.А.,

аспірант кафедри казначейської справи

Тернопільського державного економічного університету

Оптимізація формування бюджету Пенсійного фонду України

В статье освещаются вопросы оптимальности формирования бюджета Пенсионного фонда Украины, определяются критерии такой оптимальности, исследован бюджет фонда на предмет оптимальности в 2002–2005 гг. и пути обеспечения его бездефицитности в будущем.

In the given article, there have been touched upon the questions of forming the Pension fund budget in Ukraine in an optimum way and defined its main criteria, as well as studied the fund's budget optimum size in 2002–2005 and some ways providing its further dificitlessness.

Ключові слова: *бюджет Пенсійного фонду України, пенсійна система, оптимальність бюджету ПФУ, збалансованість бюджету, доходи, видатки, пенсійний збір.*

Актуальність дослідження проблем оптимізації формування бюджету Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) зумовлена існуючою практикою його фінансування за рахунок коштів Державного бюджету України. Такий стан спотворює економічну суть ПФУ як цільового фонду держави, однією з особливостей якого є формування ресурсів не за рахунок податкових надходжень, а за рахунок спеціально запроваджених обов'язкових зборів.

Під оптимальністю формування бюджету ПФУ будемо вважати таку величину ставок справляння страхових внесків в економіці (у частині збору на обов'язкове державне пенсійне страхування — далі збір) та таку величину бюджету ПФУ, яка утворюється внаслідок застосування зазначених ставок, що забезпечує рівень доходу пенсіонерів, який дорівнює відношенню ВВП на душу населення. Крім того, при дослідженні зазначеної проблематики вважатимемо, що бюджет ПФУ має бути збалансованим — у випадку перевищення доходів над видатками, ситуація свідчатиме про більший від оптимального розмір збору в економіці; у випадку перевищення видатків над доходами — виникає потреба у покритті дефіциту бюджету ПФУ за допомогою коштів бюджетної системи країни. Слід зазначити, що дослідження [1:5] торкаються питань моделювання можливої величини бюджету ПФУ, проте у частині, що стосується насамперед використання його коштів і не мають на меті визначити оптимальність чи збалансованість формування бюджету фонду.

Дослідження оптимальності формування (використання) бюджету ПФУ розіб'ємо на два етапи: по-перше, дослідимо умови, за яких у 2002–2005 рр. бюджет ПФУ міг бути збалансований (як передумова оптимальності); по-друге, визначимо, за яких умов досягається оптимальність формування бюджету ПФУ і чи може зміною розміру ставок збору держава вплинути на таку оптимальність.

Виходячи із встановлених джерел формування, розмір бюджету ПФУ повинен бути рівним добутку фонду оплати праці у галузях економіки країни на ставку збору, що нараховується на фонд оплати праці та ставку збору, що утримується із фонду оплати праці. При цьому ми нехтуємо тими доходами ПФУ, які він отримує від існування додаткових видів збору (доходів від послуг стільникового зв'язку, виробництва і продажу тютюнових виробів, ювелірних виробів тощо) через невелику (5–6%) їх частку у доходах фонду.

Математично зазначена рівність матиме такий вигляд:

$$V * sh.1 + V * sh.2 = B, \quad (1)$$

де V — величина фонду оплати праці в галузях економіки країни;

$sh.1, sh.2$ — відповідно ставка збору, що нараховується та утримується із фонду оплати праці у галузях економіки країни;

B — величина бюджету ПФУ.

Спростимо ліву частину рівняння (1). Отримаємо рівність (2):

$$V * (sh.1 + sh.2) = B. \quad (2)$$

Поставивши собі за мету визначити рівень ставок збору, який може бути застосований в економіці, спростимо вираз (2), отримавши рівність (3):

$$(sh.1 + sh.2) = B / V. \quad (3)$$

Виходячи із отриманої рівності (3), можемо дійти таких висновків. По-перше, оптимальність формування бюджету ПФУ досягається за умови, коли величина розміру збору в економіці країни дорівнюватиме частці від ділення бюджету Пенсійного фонду країни на фонд оплати праці в економіці. По-друге, динаміка бюджету ПФУ повинна бути аналогічна динаміці фонду оплати праці в економіці і не перевищувати останню.

Проілюструємо зазначену рівність відповідними розрахунками. У табл. 1 представимо динаміку абсолютних розмірів доходів, видатків ПФУ (при цьому не будемо враховувати адміністративні видатки) та фонду оплати праці для того, щоб визначити, чи досягається оптимальність у формуванні цього цільового фонду в Україні.

Таблиця 1

**Динаміка доходів, видатків ПФУ, фонду оплати праці в економіці
України протягом 2002–2005 рр. [6]**

№ з/п	Показник	2002	2003	2004	2005
1. Абсолютні показники					
1.1	Доходи ПФУ, млрд. грн.	22,5	25,1	37,5	49,2
1.2	Видатки ПФУ, млрд. грн.	22,8	24,8	39,2	61,1
1.3	профіцит / дефіцит ПФУ (+/-), млрд. грн.	-0,3	+0,3	-1,7	-11,9
1.4	Фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн.	78,95	94,61	114,21	120,48
2. Відносні показники					
2.1	Ланцюгові темпи приросту доходів ПФУ, %	-	111,56	149,40	131,20
2.2	Базисні темпи приросту доходів ПФУ, %	-	111,56	166,67	218,67
2.3	Ланцюгові темпи приросту витрат ПФУ, %	-	108,77	158,06	155,87
2.4	Базисні темпи приросту витрат ПФУ, %	-	108,77	171,93	267,98
2.5	Ланцюгові темпи приросту ФОП, %	-	119,83	120,72	105,5
2.6	Базисні темпи приросту ФОП, %	-	119,83	144,66	152,61

Виходячи з даних представлених у табл. 1, ми не можемо дійти висновку про досягнення оптимальності формування ресурсів ПФУ протягом аналізованого періоду. По-перше, у жодному із досліджуваних років не була досягнута збалансованість ресурсів фонду. По-друге, темпи приросту (абсолютні та ланцюгові) як доходів, так і витрат (виходячи із їх незбалансованості), перевищують темпи зростання фонду оплати праці в економіці країни.

За основними завданнями економіко-математичного моделювання побудуємо економіко-математичні моделі, які дозволять дати відповідь на питання за яких умов можливо було досягти збалансованості формування ресурсів ПФУ протягом 2002–2005 рр.

Економіко-математична модель 1 полягає у тому, що при визначених ланцюгових темпах приросту фонду оплати праці і незмінності ставок збору протягом 2002–2005 рр. видатки ПФУ повинні бути рівними обсягам доходів залучених фондом (адміністративні видатки фонду нами не враховуватимуться). Крім того, вихідними умовами моделі є справляння збору з усього фонду оплати праці в економіці країни, без наявності пільг окремим категоріям платників; розмір утримань збору із заробітної плати працюючих взятий нами на рівні 2,5% як середнє арифметичне значення розмірів збору. При дотриманні зазначених умов отримуємо результати представлені у табл. 2.

Таблиця 2

**Динаміка збалансованого обсягу ресурсів ПФУ
у 2002–2005 рр. за умов незмінності величини пенсійних
внесків та фактичної величини фонду оплати праці в економіці**

№з/п	Показник	2002	2003	2004	2005
1. Абсолютні показники					
1.1	Величина збору (32%+2,5%)	0,345	0,345	0,345	0,345
1.2	Фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн.	78,95	94,608	114,208	120,49
1.3	Доходи (видатки) ПФУ, млрд. грн. (п.1.1*п.1.2)	27,2378	32,6398	39,4018	41,59
2. Відносні показники					
2.1.1	Ланцюгові темпи приросту доходів (видатків) ПФУ, %	-	119,83	120,72	105,50
2.1.2	Базисні темпи приросту доходів ПФУ, %	-	119,83	144,66	152,61
2.2.1	Ланцюгові темпи приросту ФОП, %	-	119,83	120,72	105,50
2.2.2	Базисні темпи приросту ФОП, %	-	119,83	144,66	152,61

Як бачимо із даних, поданих у табл. 2, збалансованість формування ресурсів ПФУ і його зв'язок з рівнем заробітної плати в економіці можна досягти за умови бюджету ПФУ у

2002 р. на рівні 27,23 млрд. грн.; у 2005 р. – 41,59 млрд. грн., що становило б 152,61% рівня 2002 р. Такі процеси супроводжувалися б існуванням в економіці країни фонду заробітної плати у 2002 р. в розмірі 78,95 млрд. грн. і у 2005 р. – 120,49 млрд. грн., що також дорівнювало б 152,61% показника 2002 р. Протягом 2002–2005 рр. бюджет ПФУ зростав би аналогічними темпами, як і фонд оплати праці в економіці – 19,83% у 2003 р. порівняно із попереднім роком, 20,72% у 2004 р. порівняно із 2003 р. і 5,5% у 2005 р. порівняно із 2004 р.

На основі отриманих вище результатів розрахунку нами передбачається, що досягнути збалансованості формування бюджету ПФУ у майбутньому можна шляхом забезпечення сплати збору із усього фонду оплати праці з боку усіх суб'єктів господарювання (32%) і найманих осіб (в середньому 2,5%), з одного боку, і взаємодії органів ПФУ із органами статистики та податковими, – з іншого, на предмет перевірки повноти відображення фонду оплати праці платниками пенсійних внесків.

Економіко-математична модель 2 полягає у визначенні необхідного обсягу фонду оплати праці в економіці країни, виходячи із фактичної величини видатків ПФУ, ланцюгових темпів їх зміни (сценарій 1), фактичної величини доходів ПФУ, ланцюгових темпів їх зміни (сценарій 2) та незмінності розміру збору в економіці. І надалі, нами висувається вимога необхідності сплати збору із усього фонду оплати праці в економіці країни. При дотриманні зазначених умов отримані результати подані у табл. 3 та 4.

Таблиця 3

Динаміка необхідного фонду оплати праці в економіці України з метою забезпечення збалансованого обсягу ресурсів ПФУ у 2002–2005 рр. за умов незмінності величини пенсійних внесків та фактично отриманих доходів ПФУ

№ з/п	Показник	2002	2003	2004	2005
Сценарій 1					
1. Абсолютні показники					
1.1	Величина збору (32%+2,5%)	0,345	0,345	0,345	0,345
1.2	Видатки ПФУ виходячи із фактичних доходів ПФУ, млрд. грн.	22,5	25,1	37,5	49,2
1.3	Необхідний фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн. (п.1.2/п.1.1)	65,22	72,76	108,7	142,61
1.4	Фактичний фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн.	78,95	94,61	114,21	120,49
2. Відносні показники					
2.1.1	Ланцюгові темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	111,56	149,40	131,20
2.1.2	Базисні темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	111,56	166,67	218,67
2.1.3	Ланцюгові темпи приросту необхідного ФОП, %	-	111,56	149,40	131,20
2.1.4	Базисні темпи приросту необхідного приросту ФОП, %	-	111,56	166,67	218,67

Виходячи із розрахункових даних, поданих у табл. 3, за умови, що ПФУ зібрав коштів і використав би лише цю суму зібраних коштів, необхідний фонд оплати праці має становити у 2002 р. 65,22 млрд. грн., у 2005 р. – 142,61 млрд. грн., або 218,67% порівняно із показником 2005 р. У той час доходи (видатки) ПФУ у 2002 р. становили б 22,5 млрд. грн., і у 2005 р. – 49,2 млрд. грн., або 218,67% показника 2002 р.

Протягом аналізованого періоду темпи росту видатків ПФУ та фонду оплати праці в економіці країни зростали б також однаковою мірою – у 2003 р. на 11,56% порівняно із показником 2002 р., у 2004 р. 49,4% порівняно з 2003 р. та 31,2% у 2005 р. порівняно з 2004 р. Тобто за таких умов, протягом 2002–2005 рр. дотримувалася б вимога збалансованості формування ресурсів ПФУ визначена нами як рівність доходів і видатків фонду і як передумова оптимальності його формування.

Таблиця 4

Динаміка необхідного фонду оплати праці в економіці України з метою забезпечення збалансованого обсягу ресурсів ПФУ у 2002–2005 рр. за умов незмінності величини пенсійних внесків та фактично здійснених витрат ПФУ

Сценарій 2					
1. Абсолютні показники					
2.1	Величина збору (32%+2,5%)	0,345	0,345	0,345	0,345
2.2	Видатки ПФУ виходячи із фактичних видатків ПФУ, млрд грн.	22,8	24,8	39,2	61,1
2.3	Необхідний фонд оплати праці (ФОП), млрд грн. (п.2.2/п.2.1)	66,1	71,88	113,62	177,1
2.4	Фактичний фонд оплати праці (ФОП), млрд грн.	78,95	94,61	114,21	120,49
2. Відносні показники					
2.2.1	Ланцюгові темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	108,77	158,06	155,87
2.2.2	Базисні темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	110,22	174,22	271,56
2.2.3	Ланцюгові темпи приросту необхідного ФОП, %	-	108,77	158,06	155,87
2.2.4	Базисні темпи приросту необхідного приросту ФОП, %	-	110,22	174,22	271,56

Виходячи з даних, поданих у табл. 4, за умови, що ПФУ необхідно було б зібрати коштів, скільки він фактично використав (досягнути збалансованості бюджету без залучення покриття дефіциту коштів через форму фінансування), необхідний фонд оплати праці в економіці країни повинен становити у 2002 р. 66,1 млрд грн. у 2005 р. 177,1 млрд грн., або 271,56% показника базового 2002 р. При цьому бюджет ПФУ становив би 22,8 млрд грн. у 2002 р. і зріс би до 61,1 млрд грн. у 2005 р., або на 271,56% порівняно із базовим, 2002 р. Протягом аналізованого періоду темпи росту фонду оплати праці в економіці країни та темпи росту видатків (доходів) ПФУ були б однаковими – у 2003 р. 8,77% показника 2002 р., у 2004 р. 58,06% порівняно із показником 2003 р. та 55,87% у 2005 р. порівняно із показником 2004 р. Тобто за таких умов, протягом 2002–2005 рр. дотримувалася б вимога оптимальності формування ресурсів ПФУ – бездефіцитності його ресурсів на тлі фактичних темпів розвитку економіки.

Аналізуючи дані, подані у табл. 3 та 4, ми можемо дійти висновку про те, що, за винятком 2005 р., фактичний фонд оплати праці в економіці протягом 2002–2005 рр. перевищує необхідний, визначений розрахунковим шляхом. Це опосередковано підтверджує висунуту нами вище тезу, що досягнути оптимальності формування ресурсів ПФУ можна через забезпечення сплати збору із усього фонду оплати праці в економіці України. До того ж відсутність пільг в справлянні збору, може стати можливим резервом скорочення розміру його теперішньої ставки, адже як засвідчують розрахунки табл. 4, фактичний фонд оплати праці в економіці і так більший від оптимального (необхідного). Про те, що відповідь на питання реформування пенсійної системи знаходиться саме в площині заробітних плат вважають також інші вчені [7, с. 21].

У табл. 5 представлено можливі ставки оподаткування збором за умови його сплати із усього фонду оплати праці та бюджету ПФУ на рівні фактично зібраних ним доходів (сценарій 1) та фактично здійснених витрат (сценарій 2). Виходячи із даних табл. 5, необхідна величина збору у випадку здійснення видатків ПФУ на рівні фактично зібраних ним доходів протягом 2002–2005 рр., становить 28,5% від фонду оплати праці у 2002 р., 26,53% у 2003 р., 32,83% у 2004 р. та за умови здійснення видатків на рівні 49,2 млрд грн. у 2005 р. – 40,83%.

Таблиця 5

Динаміка можливих ставок пенсійних внесків, за умови оподаткування усієї величини фонду оплати праці в економіці країни

№ з/п	Показник	2002	2003	2004	2005
Сценарій 1					
1. Абсолютні показники					
1.1	Видатки ПФУ виходячи із фактичних доходів ПФУ, млрд. грн.	22,50	25,10	37,50	49,20
1.2	Фактичний фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн.	78,95	94,60	114,20	120,49
1.3	Величина збору виходячи із фактичного ФОП (нарахування + утримання),%	28,50	26,53	32,83	40,83
2. Відносні показники					
2.1.1	Ланцюгові темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	111,56	149,40	131,20
2.1.2	Базисні темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	111,56	166,67	218,67
2.1.3	Ланцюгові темпи приросту ставки збору, %	-	93,09	123,76	124,36
2.1.4	Базисні темпи приросту ставки збору, %	-	93,09	115,21	143,28
Сценарій 2					
1. Абсолютні показники					
2.1	Видатки ПФУ виходячи із фактичних видатків ПФУ, млрд. грн.	22,80	24,80	39,20	61,10
2.2	Фактичний фонд оплати праці (ФОП), млрд. грн.	78,95	94,60	114,21	120,49
2.3	Величина збору виходячи із фактичного ФОП (нарахування + утримання),%	28,88	26,21	34,32	50,71
2. Відносні показники					
2.2.1	Ланцюгові темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	108,77	158,06	155,87
2.2.2	Базисні темпи приросту можливих видатків ПФУ, %	-	110,22	174,22	271,56
2.2.3	Ланцюгові темпи приросту ставки збору, %	-	90,77	130,94	147,74
2.2.4	Базисні темпи приросту ставки збору, %	-	90,77	118,85	175,59

За умови здійснення фактичних видатків ПФУ і сплати збору із усього фонду оплати праці, ставки збору мають дещо більший розмір (про це свідчать відносні показники у сценарії 2 проти відносних показників, поданих у сценарії 1) – відповідно у 2002 р. – 28,88% фонду оплати праці, у 2003 р. – 26,21%, у 2004 р. 34,32% і у 2005 р., при запланованому рівні видатків ПФУ у 61,1 млрд. грн. і фактичного для цього фонду оплати праці у розмірі 120,49 млрд. грн. ставка збору має становити 50,71%.

Отримані результати вказують на те, що резервом скорочення величини ставок збору в економіці є забезпечення його сплати із усього фонду оплати праці зростання самого фонду оплати праці. Крім того, у 2005 р. відбувається процес поєднання між собою форм фінансового забезпечення соціального захисту пенсіонерів, оскільки наведені розрахунки свідчать, що задекларований державою рівень пенсій (видатків бюджету ПФУ) потребує справляння збору в розмірі більше половини фонду оплати праці, що безумовно є неприйнятним. Дефіцит бюджету ПФУ (який формується за ставкою пенсійного збору в середньому на рівні 34,5%, а не 50,71%, яку визначають розрахунково), держава планує покрити за рахунок коштів державного бюджету.

Виходячи із формули (3), дослідимо оптимальність формування бюджету ПФУ. Для цього формулу (4) представимо математичним вираженням критерію такої оптимальності – величина видатків бюджету ПФУ (T_1), який припадає на одного пенсіонера (K_n) повинен бути принаймні не меншими від співвідношення ВВП на душу населення (млрд. грн.):

$$\frac{T_1}{K_n} = \frac{ВВП}{K_n} \quad (4)$$

На основі фактичних даних функціонування пенсійної системи, економіки України і виходячи із чисельності пенсіонерів, населення України протягом 2002–2005 рр.,

визначимо, яким повинен бути обсяг бюджету ПФУ для того, щоб забезпечити величину пенсій на рівні співвідношення ВВП на душу населення і тим самим досягався б визначений нами критерій оптимальності використання бюджету ПФУ. Для цього формулу (4) перетворимо:

$$T_1 = ВВП * \frac{K_n}{K_n} \quad (5)$$

Результати проведених розрахунків представимо у табл. 6.

Підсумовуючи табл. 6, можемо дійти висновку, що протягом 2002–2005 рр. у використанні бюджету ПФУ не дотримується критерій оптимальності. Так, у 2002 р. за умов фактично здійснених видатків фонду на рівні 22,8 млрд. грн., оптимально необхідним є обсяг у 66,65 млрд. грн.; у 2003 р. при необхідному обсязі у 79,54 млрд. фактично було профінансовані видатки ПФУ на рівні 24,8 млрд. грн.; у 2004 р. показники відповідно становили – 103,13 млрд. грн. та 39,2 млрд. грн. і у 2005 р. – 112,33 та 61,1 млрд. грн.

Спостерігаємо постійне зростання як необхідного, так і фактичного обсягу бюджету ПФУ, хоч темпи приросту першого дещо менші.

Таблиця 6

Динаміка бюджету ПФУ за умови дотримання критерію його оптимальності протягом 2002–2005 рр. [8, с. 462; 6]

№ з/п	Показник	2002	2003	2004	2005
1. Абсолютні показники, млрд. грн.					
1.1.	ВВП	225,81	267,344	345,94	378,81
1.2.	Чисельність населення	48,79	48,4	47,96	47,55
1.3.	Кількість осіб пенсійного віку	14,4	14,4	14,3	14,1
1.4.	Необхідний обсяг бюджету ПФУ	66,646	79,5404	103,14	112,33
1.5.	Фактичний обсяг бюджету ПФУ за видатками	22,8	24,8	39,2	61,1
2. Відносні показники, %					
2.1.	Ланцюгові темпи приросту ВВП	-	118,39	129,40	109,5
2.2.	Ланцюгові темпи приросту чисельності населення	-	99,2	99,1	99,13
2.3.	Ланцюгові темпи приросту осіб пенсійного віку	-	100,00	99,31	98,6
2.4.	Ланцюгові темпи приросту необхідного бюджету ПФУ	-	119,35	129,67	108,92
2.5.	Ланцюгові темпи приросту фактичного бюджету ПФУ	-	108,77	158,06	155,87

Виходячи із цієї умови, що на чисельність населення та осіб пенсійного віку держава вплинути не може (або іншими словами зазначені чинники лежать поза межами впливу на них держави фінансовими методами) досягнення оптимальності бюджету ПФУ може здійснюватись за рахунок впливу держави на обсяг і динаміку ВВП. Але і вплив держави на обсяг ВВП за умов рівності суб'єктів фінансових відносин між собою також виглядає сумнівним – ніхто не може заставити суб'єкти господарювання випускати більший від необхідного для них обсягу продукції.

Для визначення параметрів, на які може держава вплинути для досягнення оптимальності формування бюджету ПФУ, співставимо формули (2) та (4) між собою, у результаті чого отримуємо формулу (6):

$$ФОП * (ст.нарах. + ст.утрим.) = ВВП * \frac{K_n}{K_n} \quad (6)$$

Виходячи із формули (6) бачимо, що виникають параметри фонду оплати праці в економіці країни та ставок збору. Регулюючи їх держава може досягнути оптимальності формування ПФУ. Ступінь регулювання державою означених показників також відрізняється між собою – регламентування рівня фонду оплати праці має приблизно такий самий зміст як і регламентування ВВП в економіці. До того ж у цьому напрямі регулювання вже присутне через встановлення мінімального рівня оплати праці. Тому залишається один,

і можливо найбільш дієвий з фінансової точки зору, засіб впливу на обсяг бюджету ПФУ – визначення розміру ставок оподаткування пенсійним збором в економіці.

Формулу (6) представимо у вигляді:

$$(ст.нарах + ст.утрим) = \frac{ВВП * \frac{K_n}{K_n}}{ФОП} \quad (7)$$

Використовуючи формулу (7), взявши за основу параметри функціонування пенсійної системи економіки країни, представлені нами у табл. 6 та доповнивши їх показниками фактичного фонду оплати праці за досліджуваний період визначимо ставки збору, які могли б забезпечити оптимальність формування бюджету ПФУ протягом 2002–2005 рр.

Отримані показники представимо у табл. 7.

Таблиця 7

Динаміка ставок оподаткування пенсійним збором фонду оплати праці в економіці України, що забезпечує оптимальне формування бюджету Пенсійного фонду України за 2002–2005 рр.

Показник	2002	2003	2004	2005
ВВП, млрд. грн.	225,81	267,34	345,94	378,81
Чисельність населення, млн. осіб	48,79	48,4	47,96	47,55
Кількість осіб пенсійного віку, млн. осіб	14,4	14,4	14,3	14,1
Фонд оплати праці, млрд. грн.	78,95	94,61	114,21	120,49
Ставка пенсійних зборів, %	84,42	84,07	90,31	93,23
Оптимальний розмір бюджету Пенсійного фонду України, млрд. грн.	66,65	79,54	103,14	112,33
Фактичний розмір бюджету Пенсійного фонду України, млрд. грн.	22,8	24,8	39,2	61,1

Як бачимо із даних табл. 7, за умов функціонування економіки України, коли фонд оплати праці становив у 2002 р. 78,95 млрд. грн., у 2003 р. – 94,608 млрд. грн., у 2004 та 2005 рр. відповідно 39,2 та 61,1 млрд. грн. оптимальний розмір бюджету ПФУ повинен становити у 2002 р. – 66,64 млрд. грн., у 2003 р. – 79,54 млрд. грн., у 2004 та 2005 роках відповідно – 103,14 та 112,33 млрд. грн. Для того, щоб дотримувався визначений нами критерій оптимальності формування бюджету ПФУ необхідними стали б ставки збору у 2002 р. – 84,42% від фактичного фонду оплати праці, у 2003 р. – 84,07%, у 2004 та 2005 роках відповідно 90,31% та 93,23% від фонду оплати праці.

Отримані розрахунки вказують на масштабність проблем, характерних пенсійній системі країни зокрема і самофінансуванню як формі фінансового забезпечення соціального захисту населення у цілому. Звичайно, що за умов функціонування економіки ринкового типу справляти збір із фонду оплати праці за ставками на рівні 85–90% (тобто ставками, що вдвічі перевищують фактичні) держава не буде.

Тобто єдиний найбільш дієвий інструмент у руках держави ставка збору – не може бути ефективно застосований з огляду на її високу залежність від показників розвитку економіки. Більше того, цей інструмент використовується на стадії перерозподілу ВВП, тобто він відображає наслідки функціонування економіки за певний період. Якщо стан економіки кризовий, то інструмент оподаткування сам по собі не призведе до покращення чи вирішення проблем формування бюджету ПФУ. Або для покращення чи вирішення проблем інструмент потрібно використовувати у масштабах, які виходять за доцільні розміри.

Можемо припустити, що вирішення проблем оптимальності формування бюджету ПФУ лежить поза межами власне функціонування фонду і знаходиться у площині структури ВВП. Відсутність регулювання структурних елементів ВВП – заробітної плати та прибутку може призвести до потреби у використанні елементів соціального захисту населення. Якщо заробітна плата регламентується хоча б з боку мінімального її рівня, то прибуток такого

регламентування немає. І вказана проблема стосується не лише самофінансування як форми фінансового забезпечення соціального захисту населення, а й усієї системи соціального захисту населення. Це є напрямом подальших наукових досліджень у цій сфері.

Таким чином, оптимальність формування бюджету ПФУ з використанням форми самофінансування у фінансовому забезпеченні соціального захисту населення в майбутньому, супроводжується необхідністю дотримання таких умов:

- для формування фінансових ресурсів у населення пенсійного віку на засадах солідарності поколінь – сплата збору із усього фонду оплати праці в економіці (відсутність пільг), що може призвести до скорочення ставки збору (за умов 2003 р. до 28,8%);
- темпи росту доходів (а отже видатків) ПФУ повинні відповідати зростанню фонду оплати праці в економіці (недотримання умови призводить до використання у фінансовому забезпеченні пенсіонерів двох форм одночасно, або необхідністю в існуванні форми самофінансування на засадах, коли ставка пенсійних внесків повинна була б сягнути у 2005 р. рівня 50,71%);

Дотримання згаданих умов дозволить досягти формування бюджету ПФУ на рівні, не нижчому від існуючого, але при цьому була б досягнута його збалансованість, і, як наслідок, припинилась практика покриття дефіциту бюджету фонду за рахунок коштів державного бюджету, як це має місце сьогодні.

Література

1. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах. Матеріали, підготовлені Міністерством праці та соціальної політики України, Пенсійним Фондом України за участю та при підтримці проекту технічної допомоги Агентства США з міжнародного розвитку «Впровадження пенсійної реформи в Україні» (компанія ПАДКО). 2003 р.
2. Вінер М. Актуальний аналіз реформування пенсійної системи // Матеріали семінару «Аналіз наслідків запровадження нового пенсійного законодавства». - К., – 2000.
3. Березина С. Методи прогнозування надходжень і витрати на пенсійне забезпечення в залежності від динаміки і розподілення ВВП. – 2000.
4. Ржевський С., Верещагіна Г. Математичні моделі перспективної солідарної системи пенсійного забезпечення // Економіка України. – 1999. – №4. – С.61–66.
5. Піскуненко В. Модельовання пенсійного забезпечення в Україні // Економіст. – 2003. – № 4 (квітень).
6. www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/fin/fin_ric/fin_u/2003.html.
7. Козлов С. Пенсійна реформа в контексті реформи заробітної плати // Вісник Пенсійного фонду України. – 2005. – № 6. – С. 21.
8. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2004 рік. – Тернопіль, 2005.

Смагін В.Л.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри політичної економії
Київського національного економічного університету*

Роль і місце фінансового ринку в економічній системі: теоретичні аспекти

В статті досліджені проблеми взаємозв'язку і взаємозалежності фінансових і грошових відносин, їх місце в фінансовій системі. Проаналізована роль і значення фінансового ринку в формуванні ефективно діючої фінансової системи в контексті теоретичних трактувань даного сегмента ринку.

The given article studies the problems concerning interrelations and interdependence between finance and money along with their role in a financial system. It also analyses the role and significance of a financial market while forming an effectively operating system, taking into consideration some theoretical interpretations of the mentioned above market segment.

Ключові слова: фінансовий ринок, соціально-орієнтована ринкова економіка, фінанси, гроші, економічні закони, фонди грошових ресурсів, грошовий ринок, кредит, ціни.

Формування вітчизняної соціально-орієнтованої ринкової економіки і механізму її регулювання вимагає розвинутої ефективно діючої фінансової системи, де домінуючу

регулюючу роль відіграє фінансовий ринок. У свою чергу, функціонування фінансового ринку неможливе без дієвої фінансової системи, яка забезпечує його нормальне функціонування і розвиток. Фінансовий ринок є важливим каналом фінансування економіки, фундаментом фінансової системи, що надає їй стабільності й усталеності.

Метою цієї статті є теоретичний аналіз фінансів і фінансового ринку як складових економічної системи. Ця проблема досліджена у вітчизняній економічній літературі у працях О.Д. Василика, Ю.М. Воробйова, А.Ф. Гойко, В.Т. Ланового та ін. Однак у теоретико-концептуальному плані ця проблема розглянута ще недостатньо.

Фінансовий ринок як економічна категорія з'явилася з появою фінансів. За умов подальшого розвитку товарно-грошових відносин фінансовий ринок перетворився на особливу сферу економічних відносин. Тому, на нашу думку, насамперед, слід розглянути сутність фінансів, а потім уже аналізувати форми їх прояву через фінансові відносини.

Зауважимо, що у науковій літературі й досі не з'ясоване чітке розмежування і трактування понять «фінанси» і «гроші».

Гроші – це особливий товар, що виконує роль загального еквівалента при обміні товарів, завдяки чому у ньому виражається вартість інших товарів, і тим самим встановлюються певний вид економічних відносин (передусім, відносини економічної власності між суб'єктами господарської діяльності) [1, с. 154]. Гроші є найбільш рухомим елементом власності, оскільки за них власник може придбати будь-яке багатство, а також домогтися політичної влади, здійснювати вагомий вплив на формування правової бази через ухвалення тих чи інших законів.

Фінанси як поняття, як правило, асоціюється з процесами, які на поверхні суспільного розвитку проявляються і супроводжуються готівковим чи безготівковим рухом грошових коштів. Для наукового осмислення фінансів як економічної категорії їх слід розглядати через історичну площину розвитку економіки, коли відбулося відособлення глави держави (монарха) від казни. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, яким глава держави не міг одноосібно розпоряджатися. Його формування і використання набуло системного характеру на відповідній правовій базі, що законодавчо закріпило систему державних доходів і витрат із необхідним складом і структурою. Уже у той час були визначені чотири напрями фінансування державних витрат: військові цілі; управління; економіка; соціальні потреби.

Цей етап характеризувався непродуктивним характером фінансів, які практично не впливали на економічні відносини суспільства. Фінансова система складалася із однієї ланки – бюджетної.

Сьогодні, незалежно від політичного і економічного устрою тієї чи іншої держави, фінанси мають якісно інший рівень розвитку із наявністю численних фінансових підсистем, високим рівнем їх впливу на економіку. На цій стадії фінанси стають одним із найважливіших знарядь впливу на відносини суспільного відтворення матеріальних благ, робочої сили і економічних відносин, тобто вони набувають всезагального характеру.

Таким чином, фінанси – це історично обумовлена економічна категорія, що виникла з розвитком товарно-грошових відносин, де вихідною умовою її формування є товарне виробництво, опосередковане грошовими відносинами. А фінансовою клітиною і початком фінансових відносин є створення додаткового продукту у сфері виробництва, що у подальшому є об'єктом забезпечення відтворювального процесу і паралельно об'єктом фінансових відносин. До останніх відносяться лише ті, завдяки яким утворюються грошові фонди держави та регіонів, підприємств, установ і організацій.

Отже, сфери функціонування грошових і фінансових відносин досить широкі, розгалужені та перетинаються тільки в одному сегменті, важливість якого визначає характер дії і грошей, і фінансів. З одного боку, фінанси неможливі без грошей, адже інструментом фінансових відносин є саме гроші – зовнішнім, видимим проявом цих

відносин є грошові потоки. З іншого боку, функціонування грошей без фінансів багато у чому втрачає сенс і зводиться до суто технічних питань обміну [2, с. 178].

Виходячи із викладеного вище, фінанси як економічну категорію можна розглядати як певну систему економічних відносин, пов'язану з утриманням, розподілом та використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів, необхідних державі для виконання своїх функцій і завдань, умов розширеного відтворення, задоволення суспільних потреб.

Фінансам властиві три ознаки, які діють тільки у сукупності, це:

- завжди грошові відносини;
- грошові відносини, спричинені фактом наявності держави як органу управління;
- відносини перерозподілу уже розподіленого сукупного продукту [3, с. 7].

Якщо грошовим відносинам двох або більше суб'єктів властиві всі три ознаки, то це фінанси. Будь-які інші грошові відносини не відносяться до фінансів.

Сутність, зміст фінансів визначається фінансовими відносинами, що є важливою складовою загальних економічних відносин, властивих будь-якій суспільній системі. У їх реалізації задіяно багато економічних вартісних категорій: гроші, кредит, заробітна плата, ціна та ін. Фінансові відносини є частиною грошових відносин, пов'язаних з формуванням і використанням фондів фінансових ресурсів. Однак фінансові відносини об'єктивно не можуть відображати тільки сферу фінансів. Фінанси функціонують у системі вартісної грошової форми реалізації економічних законів товарного виробництва. Фінансові відносини об'єктивно звернуті не тільки усередину фінансів, а й поза ними, тобто до економічної системи у цілому. Відповідно, при якісній однорідності цих відносин кожна з них має свої специфічні особливості, які проявляються насамперед у формах і методах мобілізації фінансових ресурсів і їх використання. Кожна сфера фінансових відносин певною мірою є самостійною складовою, ланкою, яка тісно взаємопов'язана з іншими, і становить єдину фінансову систему. Остання, як складова цілісної економічної системи, являє собою сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, у процесі яких створюються і використовуються централізовані і децентралізовані фонди грошових ресурсів. Фінансова система є неоднорідною за структурою і охоплює різноманітні фінансові інститути, нормативно-правові системи, циркулюючі потоки фінансових активів тощо.

Результатом діяльності фінансової системи є створення фінансових інструментів і забезпечення виконання різноманітних фінансових послуг. Її ресурсами є юридичні та фізичні особи з їх прагненням отримувати доходи і перетворювати заощадження на інвестиції. На макрорівні відбувається регулювання обсягів грошової маси, управління процесами розширеного відтворення на основі залучення інвестицій, міжнародних кредитів. На мікрорівні відбувається регулювання процесу стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності щодо інвестування коштів, розширення або звуження своєї виробничої активності тощо.

Фінансова система не є статичною. У ній постійно відбувається рух потоків грошових фондів з такою інтенсивністю, яка значно більша за потоки в інших сферах економічної системи. Відповідно, об'єктивно виникає питання про ефективність діючих фінансових систем різних країн. Оцінка може бути зроблена, виходячи із традиційного поняття ефективності як економічної категорії – співвідношення мінімуму витрат до одержання максимального доходу як кінцевого результату.

Ефективно діюча, добре розвинута фінансова система пропонує досить широкий спектр послуг, операцій, інструментів через залучення грошових інвестиційних фондів у найбільш ефективні сектори економіки з метою одержання максимальної віддачі. При цьому операції з фондами грошових коштів здійснюються таким чином, щоб запобігти надмірному надходженню капіталу або його відтоку з економічної системи країни, надлишковому його відтоку із країни за кордон тощо.

Неефективно діюча фінансова система спричиняє високі операційні фінансові витрати під час руху грошових потоків для суб'єктів фінансових відносин, надає обмежений перелік фінансових послуг, пропонує лише елементарні операції заощадженнями, що характерно для країн з перехідною економікою, у тому числі й України. Негативним прикладом функціонування вітчизняної фінансової системи є недавня історія щодо вкладання збережень громадян у трастові компанії на початку 1990-х років, які обіцяли високі доходи з операцій із заощадженнями населення. Відсутність альтернативних фінансових інститутів з надання відповідних фінансових послуг призвело до накопичення великих грошових сум на рахунках трастових компаній, які в остаточному підсумку збанкрутували. Це остаточно зменшило довіру кредиторів до фінансових інститутів. Вона проявляється і за сучасних умов.

Формування вітчизняної ефективної фінансової системи можливо лише за наявності повноцінної ринкової системи господарювання, в якій буде сформована притаманна тільки цій системі сукупність економічних відносин з розподілу і перерозподілу, купівлі і продажі грошових фондів коштів у відповідній ринковій підсистемі – фінансовому ринку.

Метою утворення та функціонування фінансового ринку є акумулювання та ефективне розміщення заощаджень в економіці, стан якої, в свою чергу, значною мірою зумовлений ефективністю переливу інвестиційних коштів від тих, хто має заощадження, до тих, у кого на даний момент є потреба у капіталі.

З одного боку, фінансовий ринок забезпечує рух капіталів усередині країни, трансформацію грошових заощаджень в інвестиції, зростання виробництва і впровадження нових технологій, відновлення основного капіталу, тобто, у цілому забезпечує фінансові кошти для структурної перебудови економіки. З іншого боку, за допомогою фінансового ринку сектор домогосподарств і підприємницький сектор одержують можливість інвестувати заощадження й отримувати додатковий дохід. Таким чином, фінансовий ринок опосередковує різні фази відтворення, є своєрідною опорою реальної економіки і всієї сфери виробничої діяльності, що підкреслює вагомість його існування.

Ринковій економіці необхідний фінансовий ринок – система взаємозалежних спеціалізованих організацій, що обслуговують потік грошей і фінансових активів. Ринкова система має потребу в розвинутій системі акумуляції заощаджень, ядром якої є фондові біржі і банки. У ринковій економіці можлива ситуація, коли одні учасники не мають у своєму розпорядженні необхідної кількості капіталу для розширення виробництва, розгортання реалізації товарів до рівня їхнього попиту, а інші зіштовхуються з проблемою прибуткового розміщення заощаджень. Для вирішення зазначеного протиріччя й перетворення заощаджень в інвестиції ринковій системі необхідний фінансовий ринок.

Для сучасної ринкової економіки фінансовий ринок є «нервовим центром» економіки. Це – надзвичайно складна структура з безліччю учасників – фінансових посередників, що оперують з різноманітними фінансовими інструментами і виконують широкий набір функцій з обслуговування і регулювання економічними процесами.

Фінансовий ринок є сферою торгівлі фінансовими ресурсами, що забезпечують функціонування суб'єктів підприємницької діяльності та фінансових інституцій. Він базується на функціях грошей як засобі нагромадження та платежу. Фінансовий ринок повинен забезпечити концентрацію фінансових ресурсів і вільний доступ до них усіх суб'єктів, виходячи із загальних законів ринкової економіки. Товаром на цьому ринку є фінансові ресурси, які після їх придбання (купівлі) надходять у постійне чи тимчасове користування, а ціною – платою за їх використання виступає позичковий процент.

Фінансовий ринок для української економіки явище відносно новітнє, але разом з тим в економічній науковій літературі інтерес до цієї проблеми досить високий. Аналіз існуючих характеристик даної категорії досить різноманітний із значними розбіжностями. У зв'язку з цим, дослідження методологічних і теоретичних проблем фінансового ринку,

організаційних форм, методів і механізмів, а також пошук способів активізації інвестиційної діяльності в Україні є однією із головних завдань сучасних наукових досліджень.

І.А.Бланк відзначає, що у найбільш загальному вигляді фінансовий ринок є ринком, на якому об'єктом купівлі-продажу виступають різноманітні фінансові інструменти і фінансові послуги [4, с. 185]. Інше визначення зустрічаємо у підручнику «Гроші і кредит» за редакцією Б.С.Івасіва, де зазначено, що фінансовий ринок – це сукупність грошових ресурсів країни, що постійно переміщується (розподіляються та перерозподіляються) під впливом попиту і пропозиції з боку різних суб'єктів економіки [5, с. 74].

Часто в економічній літературі ототожнюють фінансовий ринок з ринком грошей. Так, Е.Дж.Долан, К.Д.Кемпбелл і Р.Дж.Кемпбелл використовують терміни «фінансовий ринок» і «ринок грошей» взагалі як синоніми [6, с. 14]. Такий самий підхід зустрічаємо у Фредеріка С.Мишкіна у праці «Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків»: «Ринок грошей – це фінансовий ринок, на якому купуються і продаються короткострокові боргові інструменти (строк погашення яких менший, ніж один рік)» [7, с. 79].

Інші науковці розуміють фінансовий ринок як ринок цінних паперів. Таке саме розуміння фінансового ринку зустрічаємо найчастіше і серед українських практиків. За таких підходів поза рамками аналізу залишаються інші сектори фінансового ринку.

Поняття «фінансовий ринок» ширше за «грошовий ринок». Останній обслуговується грошовою масою, що перебуває в обігу і контролюється та регулюється банківською системою на чолі з Центральним банком. А фінансовий ринок включає, крім цього, так звані квазігроші і є ширшим за грошовий ринок [8, с. 113].

Узагальнюючи різні методологічні підходи авторів, їх можна звести до таких положень.

Фінансовий ринок є досить складною економічною системою, що включає:

- сферу прояву економічних відносин при розподілі доданої вартості та її реалізацію шляхом обміну грошей на фінансові активи;
- сферу прояву економічних відносин між продавцями і покупцями фінансових активів; на фінансовому ринку взаємодіють попит в особі покупця фінансових активів і пропозиція в особі продавця цих активів;
- сферу прояву економічних відносин між вартістю і споживчою вартістю фінансових активів, що обертаються на цьому ринку.

У системі національних рахунків фінансові активи класифікуються за сімома основними категоріями і включають: монетарне золото і спеціальні права запозичення (СПЗ) міжнародного фонду, інші монетарні метали, національну та іноземну валюту на депозитних рахунках, цінні папери різних видів та інші акціонерні капітали, страхові технічні резерви, дорогоцінне каміння, об'єкти нерухомості та ін.

У системі національних рахунків активи визначаються як об'єкти, що мають вартість і знаходяться у власності економічних суб'єктів, від яких слід очікувати у майбутньому одержання прибутку. Отже, їх визначення являє собою засіб накопичення вартості і, відповідно, приносить власникам доход, а кредиторам виплачується відсоток за вкладом.

Характерною ознакою фінансових активів є обов'язковість вимог до інших інституційних одиниць, які будучи позичальниками, несуть зобов'язання перед своїми кредиторами. Фінансові зобов'язання – це зобов'язання боржника перед своїм кредитором на оплату вимог, що йому виставляються.

Фінансовий актив, як і будь-який інший товар, має споживчу та мінову вартість. Мінова вартість проявляється через ціну, що набуває форми страхового тарифу, відсотка за кредит, дивіденду за цінними паперами тощо. Завдяки мобілізації, розподілу та ефективному використанню фінансових активів, забезпечуються у найкоротший термін потреби в фінансових коштах окремих господарюючих суб'єктів. Фінансовий ринок сприяє прискоренню обороту авансового капіталу.

Основними принципами забезпечення стабільності функціонування фінансового ринку є захист прав власності, вільна мобільність капіталу та усунення державно-бюрократичних процедур.

З викладеного вище доходимо висновку, що фінансовий ринок – це складна система економічних відносин, широко інтегрована в структуру ринкової економіки, що забезпечує ефективність сфери обігу, за допомогою акумулювання грошових ресурсів, їхній перерозподіл між суб'єктами економіки. При цьому фінансовий ринок обмежений специфічною сферою грошових відносин, де об'єктами угод є капітали у різних формах їхнього прояву на основі чинності ринкового закону попиту та пропозиції.

Література

1. Мочерний С.В. Політична економія: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 154.
2. Федоров В., Опарін В., Львовчкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрямки. – К.: КНЕУ, 2002. – С.178.
3. Берлін С.И. Теория финансов. – М.: Приор, 2000. – С.7.
4. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. – Киев: ИТЕМ, 1999. – Т. 1. – С. 185.
5. Гроші та кредит: Підруч. / За ред. Б.С. Івасіва. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 74.
6. Долан Э.Дж. и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика: Пер. с англ. – Л., 1998.- С. 14.
7. Мишкін Ф.С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 79.
8. Токмакова І.В., Краснов В.Г. Сутність і структура фінансового ринку // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 113.

Сташкевич Ю.А.,

*аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Інвестиційні стратегії зарубіжних страховиків та можливість їх використання вітчизняними суб'єктами страхового підприємництва

В статье освещаются характерные черты и особенности реализации стратегий инвестирования страховыми компаниями на развитых рынках США и Западной Европы, а также определяются возможности относительно их применения в практике страхового предприятия в Украине.

The given article enlightens some peculiarities in the realization of investment strategies by insurance companies operating in the developed US and West European markets. It also determines the possibilities allowing to apply the mentioned above peculiarities to practice of a Ukrainian insurance enterprise.

Ключові слова: *інвестиційні стратегії, інвестиційні вкладення, диверсифікованість, зворотність, ліквідність, високоліквідні активи, ринок нерухомості.*

Інвестиційні вкладення страхових компаній у будь-якій країні світу та за різних умов функціонування ринку страхування повинні відповідати умовам *диверсифікованості*, тобто розподілі інвестиційних ризиків, для досягнення більшої стабільності інвестиційного портфеля; *зворотності*, або максимально надійне розміщення активів, що забезпечує їхнє повернення в повному обсязі; обов'язково *ліквідності*, щоб у будь-який час у страховика була достатня величина ліквідних коштів або капітальних вкладень, які перетворюються на ліквідні кошти; та, нарешті, *прибутковості* інвестицій при забезпеченні інших принципів з урахуванням ситуації на ринку капіталовкладень. Інакше кажучи, страховики, розробляючи та реалізуючи стратегії управління коштами страхових резервів та іншими вільними активами повинні забезпечувати високу рентабельність вкладень, що дозволяє зберегти реальну вартість вкладених коштів протягом часу інвестування, і якщо буде потреба мати можливість легко й швидко реалізувати активи.

На нашу думку, розгляд питань, пов'язаних з інвестиційними стратегіями страхових організацій, є надзвичайно актуальним дослідженням та дозволить вирішити багато

проблем розвитку страхового сектора у майбутньому. Адже, використовуючи у своїй діяльності виважену інвестиційну стратегію страховики, з одного боку, забезпечать раціональне співвідношення між активами й прийнятими ними страховими зобов'язаннями, та підтримуватимуть необхідний рівень платоспроможності й фінансової стабільності галузі. Окрім цього, розробка та реалізація стратегій інвестування дозволить послідовно нагромадити страховими компаніями значні фінансові ресурси, а це перетворює страхування на найважливіший механізм трансформації суспільних заощаджень в інвестиції. З іншого боку, вмiле використання з боку державних органiв у справах нагляду за страховою діяльністю таким механізмом як інвестиційні стратегії страхових компаній, які є найважливішими інституціональними інвесторами, що ефективно здійснюють розміщення коштів й управління активами, сприятиме розвитку фондового ринку та наповненню дешевими коштами інших галузей економіки країни.

Інвестиційний потенціал українського страхування багато у чому залежить від розвитку всіх без винятку сфер страхування. Адже страхові резерви компаній, які потім трансформуються на інвестиційні ресурси, формуються саме за рахунок надходжень коштів страхових платежів. Отож, темою дослідження було обрано саме вивчення інвестиційних можливостей страховиків у їх взаємозв'язку зі сферою страхування, що знаходить своє вираження у стратегіях інвестування страховиків зарубіжних країн. Таким чином, важливим завданням роботи є вивчення досвіду реалізації інвестиційних стратегій, а також можливість використання його у практиці страхового підприємництва України.

На нашу думку, поки страховики не почнуть ставитися з усією відповідальністю до науково обґрунтованих методів стратегічного планування інвестицій, а держава не створюватиме необхідних сприятливих умов для реалізації останніх, страхове інвестування не стане насправді популярним інструментом нагромадження та капіталізації коштів, а інвестиційний потенціал страхового сектора залишиться невисоким як у відносному (порівняно з іншими інститутами колективних інвестицій), так і в абсолютному (у масштабах сукупних інвестицій в економіку країни) вираженні. Адже як свiдчить статистика, зараз частка страхового сектора у загальних обсягах внутрішніх інвестицій країни не перевищує 2,5%, що на порядок нижче аналогічних показників Західної Європи, США, Японії й навіть країн Південно-Східної Азії.

Важливою ланкою менеджменту страхової діяльності на розвинутих ринках є система управління активами загалом та інвестиційними ресурсами, зокрема, практичним втіленням якої є саме інвестиційні стратегії.

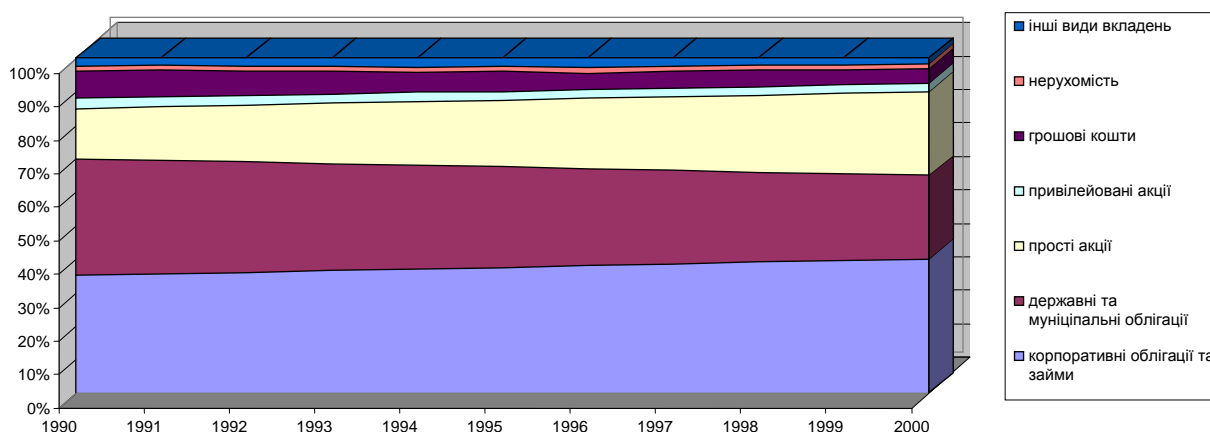

Рис. 1. Динаміка зміни структури інвестицій страхових компаній США

Проаналізуємо інвестиційні стратегії, які використовували на практиці суб'єкти страхового підприємництва на прикладі страхового ринку США та країн Західної Європи.

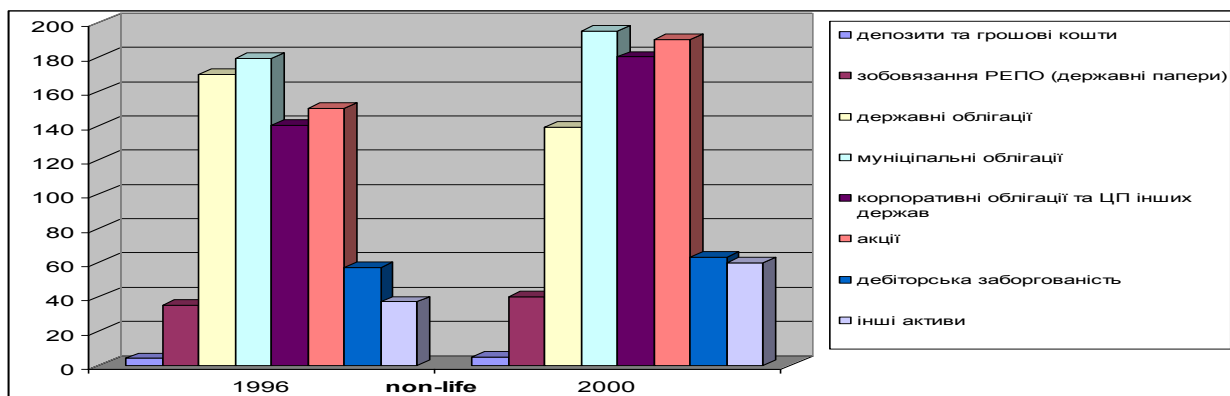
Протягом останніх 10 років у стратегіях інвестиційних вкладень американських страховиків відбулися суттєві зміни, які були викликані з одного боку, відносною нестабільністю макроекономічного середовища (суттєві коливання валютних курсів, високі темпи інфляції, уповільнення темпів економічного зростання та погіршення кон'юнктури внутрішнього ринку страхування), а з іншого, – хвилею банкрутств страховиків у результаті інтенсифікації несприятливих стихійних явищ (землетрусів, повенів, ураганів та ін.) та суттєвого зростання в абсолютному вираженні виплат страхових відшкодувань, які викликали дефіцит ліквідних коштів та падіння рівня платоспроможності страхового сектора у цілому.

Таким чином, на початку 90-х років головна увага страхових організацій була зосереджена на фондовому ринку державних та муніципальних цінних паперів (питома вага цінних паперів держави була максимальною порівняно з іншими категоріями активів і становила на початок 1990 р. близько 40 % страхових резервів ринку страхування США), а також банківські інвестиційні продукти (депозитні й ощадні сертифікати, строкові вклади, кошти до запитання, тощо). Це підтверджує той факт, що страховики обирали здебільшого консервативні стратегії інвестування, в яких головною ціллю інвестування було не максимізація прибутковості вкладень, а здебільшого зменшення ризику інвестицій (після кризи фондового ринку кінця 80-х років попереднього століття) та підвищення рівня ліквідності і платоспроможності активів страховиків.

Як наслідок така стратегія призвела до суттєвого зростання рівня капіталізації страхових компаній, коли кошти страхових резервів спрямовувалися на поповнення статутних капіталів компаній та створення первинного резерву коштів з числа найбільш ліквідних активів, якими виступили на той час державні та муніципальні цінні папери та інструменти банківського сектора США.

Якщо ж проаналізувати структуру вкладень страхових компаній на початку XXI ст. (рис. 1), то можна дійти висновку, що порівняно з 1990 р., питома вага високоліквідних активів знизилася вдвічі, а основним об'єктом інвестиційних вкладень стали цінні папери приватного сектора (прості та привілейовані акції, а також корпоративні бонди та займи підприємств та організацій США), на долю яких припадає 2/3 від загального обсягу страхових резервів компаній.

Як наслідок реалізації подібних стратегій, зросла прибутковість інвестиційних вкладень страховиків, збільшився їх капітал та з'явилися нові можливості у галузі інвестування для страховиків, що неодмінно призвело до того, що страховий сектор США за підсумками 2000 р. вийшов на 3-є місце за абсолютними параметрами інвестування після пенсійних фондів та банків (рис. 2).

Продовження рис. 2 на наступній стор.

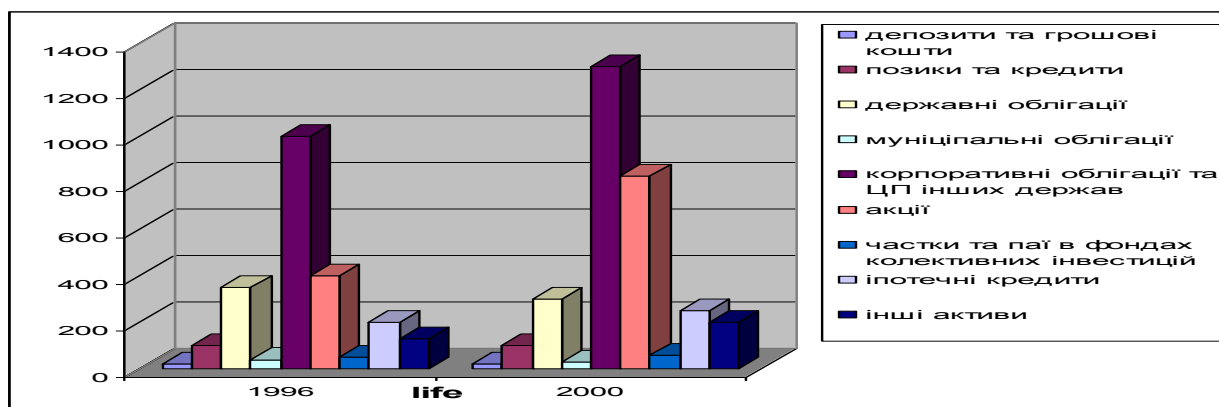

Рис. 2. Структура активів страховиків США (non-life та life), млрд. дол.

Як бачимо з рисунку 2, «інші активи», страхові компанії як ті, що займаються страхуванням життя, так і компанії, що здійснюють діяльність на ринку ризикових видів страхування, все частіше почали освоювати нові альтернативні напрями інвестування, такі як ринок нерухомості, прями інвестиції в економіку країни тощо.

У США більше 25% довгострокових позик забезпечують страховики, що спеціалізуються на довгостроковому страхуванні життя, і 60% всіх страхових активів припадає саме на ці компанії. У Великобританії частка компаній, що спеціалізуються на страхуванні життя, становить близько 80% сукупних інвестицій страховиків. Тому досить показовим та корисним для українських компаній буде вивчення досвіду використання тих чи інших стратегій інвестування саме для класичних компаній, що спеціалізуються на страхуванні життя, адже незважаючи на те, що обсяг внесків в Україні у 2005 р. становив усього близько 10 млн. грн. (й то лівова частка їх припадає на так звані податкооптимізуючі схеми), до кінця 2008 р. за оптимістичними прогнозами рівень страхових премій по реальному накопичувальному страхуванню життя повинен становити більше 30 млн. грн.

Так, якщо проаналізувати стратегії інвестування в різні категорії активів компаній, що функціонують на ринку страхування життя США та порівняти їх з аналогічними ринками інвестування лайф-страховиків з країн Європейського Союзу на сучасному етапі, можна дійти висновку, що американські компанії є більш консервативними у виборі об'єктів інвестування, адже так звана американська модель інвестування страховиків спрямована насамперед, на захист приватних інвестицій від знецінення через інфляцію. Головною метою під час реалізації стратегій інвестування є збереження і приріст власного капіталу страхових компаній, через одержання регулярного й стабільного доходу, який можуть забезпечити страховикам саме облігації, векселя та інші цінні папери з фіксованою доходністю (рис. 3).

У той самий час, «європейська модель інвестування страховиків» репрезентує цілі стратегічного інвестора, а саме:

- збереження та перерозподіл власності шляхом придбання контрольних пакетів акцій;
- участь в управлінні підприємством за рахунок придбання великих та блокуючих пакетів;
- забезпечення доступу до дефіцитних видів продукції (послуг).

Основними інструментами, які дозволяють європейським страховикам досягти поставлених цілей, є саме акції та інші механізми, що дозволяють отримати право власності.

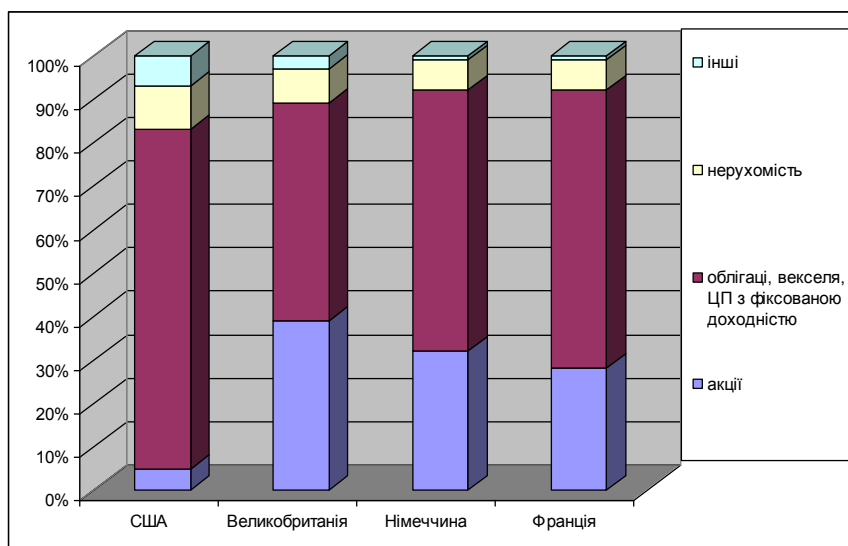

Рис. 3. Структура активів компаній, що спеціалізуються на довгостроковому страхуванні життя, 2004 р.

Таким чином, портфельні страховики-інвестори, які у рамках своїх інвестиційних стратегій купують цінні папери на фондовому ринку, не намагаються втручатися в оперативну діяльність компаній-емітентів цінних паперів («американська модель інвестування страховиків»), всупереч стратегічним страховикам-інвесторам, які завжди прагнуть повністю контролювати функціонування компанії-емітента, цінні папери яких вони придбавають в рамках своїх інвестиційних стратегій на фондовому ринку («європейська модель інвестування страховиків»).

Компанії страхового сектора на розвинутих ринках одержують прибуток в основному за рахунок притримування раціональної інвестиційної стратегії, який є відображенням державної політики органу у справах нагляду за страховою діяльністю, та традицій й звичаїв, які історично склалися на відповідних ринках інвестування страховиків з різних країн, але головним під час розробки інвестиційної стратегії для страхових компаній є побудова такого диверсифікованого інвестиційного портфеля, який би забезпечував дохід та дозволяв покрити збитки від страхової діяльності.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що для України на сучасному етапі розвитку ринку страхування повною мірою використання досвіду реалізації інвестиційних стратегій не є можливим через відсутність адекватних інструментів інвестування, які стали основою інвестиційних стратегій страховиків розвинутих країн.

Література

1. Пересада А.А. Управління інвестиційним процесом. – К: Лібра, 2005. – С. 267.
2. Залетов А.Н., Пукала Р., Слюсаренко О. Страховые рынки Восточной Европы и СНГ. – Киев: BeeZone, 2004. – С. 560.
3. Програма розвитку страхового ринку України на 2006 – 2010 роки. Постанова КМУ 21 листопада 2005 № 147 // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 142. – С. 15.
4. Управление инвестициями. В 2-х т. Т. 2 / В.В. Шеремет, В.М.Павлюченко, В.Д.Шапиро и др. – М.: Высшая Школа, 2006. – С. 126.
5. Самиев П. Структура и эффективность инвестиций зарубежных страховщиков // Финансы. – 2006. – № 3.

Туголуков С.І.,

канд. екон.наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ,

Городецька М.О.,

*канд.екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і політології
Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя*

Осблизості активних операцій НПФ України

В статье рассматриваются основные направления инвестирования финансовых ресурсов современных НПФ; вскрываются причины приводящих к гипертрофированному использованию одного направления инвестиций – депозитных счетов и сберегательных сертификатов.

The given article considers some basic directions of investing financial resources of modern Non-state Pension Fund. It also reveals the causes leading to an excessive use of deposit accounts and savings certificates as one of the mentioned above directions.

Ключові слова: *недержавні пенсійні фонди, банківські депозити та ощадні сертифікати, акції та облігації корпорацій, державні та муніципальні облігації, доход, ризик, інфляція.*

Згідно з українським законодавством, недержавні пенсійні фонди (НПФ) зобов'язані розміщувати на банківських депозитах та в ощадних сертифікатах не більше 40% активів. На практиці ж саме банківські депозити та ощадні сертифікати є найбільш привабливими для інвестування активів. Більше того, це практично єдиний напрям вкладення коштів. На 1.07.2005р. понад 92% активів НПФ було розміщено на таких рахунках [9, с. 34]. Таким чином, з моменту започаткування пенсійної реформи НПФ порушують чинне законодавство щодо напрямів та лімітів інвестування. Щоб виправити таке становище, Держфінпослуг має намір запровадити пільговий період, який розпочинатиметься з моменту реєстрації НПФ і триватиме 18 місяців. Протягом цього періоду регулятор пропонує знизити обмеження по внесках у банківські інструменти, піднявши верхню інвестиційну межу до 80%. Однак, чи зможуть НПФ і після закінчення пільгового періоду дотримуватись встановлених законодавством меж, покаже час. Хоча вже зараз можна окреслити основні причини ситуації, що склалася.

Тому метою цієї статті є аналіз основних економічних причин порушення чинного законодавства України у сфері розміщення пенсійних активів, а також розробка заходів, які сприятимуть диверсифікації вкладень НПФ.

Офіційно НПФ почали формуватися з 1.01.2004р. З метою виконання статутних вимог по соціальному страхуванню майбутніх пенсіонерів – учасників НПФ керуючому активами фонду необхідно, як мінімум, зберегти реальну вартість пенсійних ресурсів. Проте для успішного розвитку НПФ необхідно не тільки зберегти реальну вартість активів, а й примножити її. За умов посилення інфляційних процесів напрями прибуткового вкладення коштів вочевидь скорочуються, особливо, враховуючи ступінь фінансових ризиків. Банкрутство навіть незначної частини НПФ на початковому етапі їх формування в Україні можуть викликати значний соціальний резонанс, здатний надовго загальмувати становлення третього рівня пенсійного забезпечення.

Окремого аналізу потребує співвідношення доходу від певних напрямів інвестування активів з реальним рівнем інфляції. Напрями інвестицій здебільшого залежать від монетарної політики у країні. Наприклад, у сучасній Японії Центральний банк країни з метою макроекономічної стабілізації підтримує короткотермінові відсоткові ставки практично на нульовому рівні, що фактично вказує на негативний показник реальної ставки. Зворотний бік такої монетарної політики характеризується відтоком значних обсягів накопичень пенсійних фондів за межі країни з метою їх подальшого вкладення в закордонні цінні папери, насамперед, американські державні облігації та європейські активи[3, с. 20].

Крім того, стан справ ускладнюється застосуванням специфічних методик розрахунків офіційного рівня інфляції. Одна з причин цієї проблеми – суперечність бюджетного процесу. Законодавство щодо заробітної плати, тарифних сіток, пенсій пов'язане як поміж собою, так і з прожитковим мінімумом, мінімальною заробітною платою. Тому будь-яка зміна двох базових показників, особливо підвищення мінімальної заробітної плати, повинна автоматично приводити в рух як тарифну сітку (за відповідними коефіцієнтами), так і пенсії. Така ситуація за умови граничного дефіциту бюджетних коштів викликала виникнення поняття «неоподаткований мінімум доходу», завдяки якому розраховувались заробітна плата, пенсійні внески і податки, тоді як мінімальна заробітна плата була значно вищою.

З формальної точки зору маніпуляція термінами створювала ілюзію виконання конституційних зобов'язань у сфері заробітної плати і мінімального соціального забезпечення. Після повернення до розрахунків на основі мінімальної заробітної плати, її підвищення та приведення до деякої відповідності з пенсійним забезпеченням, дефіцит Державного пенсійного фонду тільки у 2005 р. становив 12 млрд. грн. і був профінансований за рахунок коштів Державного бюджету. У 2006р. дефіцит коштів по виплаті пенсій становитиме близько 11 млрд. грн. і знову фінансуватиметься з Держбюджету. Це унеможливило запровадження II рівня пенсійного забезпечення у визначений термін (2007 р.), що негативно відобразиться на пенсійній реформі у цілому, в тому числі й на становленні НПФ.

Щоб збалансувати бюджет, Мінфін використовує явно застарілі нормативи прожиткового мінімуму та споживчого кошика з жорстко обмеженим набором продуктів і послуг. Але в основі офіційного моніторингу рівня інфляції знаходяться віднесені до цього кошика предмети споживання та послуги, певні види яких підлягають або державному, або регіональному контролю у сфері ціноутворення. Ось чому офіційна інфляція за даними Мінфіну у 2005 р. становила близько 10,3 %, (в Держбюджеті планувалась на рівні 8,9%), а розрахована за методикою МВФ – приблизно 17–18 %.

Населення України досить критично ставиться до офіційно задекларованого рівня інфляції, апріорі, вважаючи його заниженим. Більш того, у різних соціальних груп населення формується власна точка зору щодо рівня інфляції залежно від реально спожитих продуктів і послуг, питомої ваги продовольчих і непродовольчих товарів у бюджеті сім'ї та ін. Тому у більшості майбутніх пенсіонерів навряд чи виникне бажання стати учасниками НПФ. Особливо, якщо дохід, який щорічно нараховується на індивідуальні пенсійні рахунки, буде нижчим, ніж реальна інфляція. Крім того, не слід забувати, що нарахований дохід не повинен бути значно меншим, аніж ставки банківських депозитів, а також доходу, який нараховується страховими компаніями з аналогічного виду страхування.

До того ж необхідно враховувати, що і банки, і страхові компанії підлягають менш жорсткому контролю з боку держави і наділені більшою свободою щодо напрямів інвестування власних активів. З іншого боку, підвищення доходності вкладень пов'язане із зростанням фінансових ризиків. А цього відносно НПФ держава не може дозволити.

Тому Держфінпослуг вже сьогодні вимагає від НПФ купувати акції та облігації, які котуються тільки у першому і другому лістингу ПФТС. Сучасна українська система лістингу – поняття досить умовне. Це пояснюється тим, що ще відсутні адекватні ринковій економіці вимоги до розголошення інформації про підприємство, його ліквідність та склад акціонерів.

В активах НПФ інвестиційні граничні ліміти по акціях та облігаціях передбачені у розмірі 80% від загального обсягу активів.

На жаль, український ринок цінних паперів все ще знаходиться на початковому етапі свого розвитку, для якого характерними є низька ліквідність багатьох видів корпоративних цінних паперів і слабка прозорість фінансових відносин. Купівля акцій інвестором в основному мотивується отриманням або контрольного, або блокуючого пакету. Дуже

незначна кількість компаній виплачує дивіденди, причому, як правило, із затриманням виплат.

Саме тому доход від інвестицій в акції можна отримати не за рахунок дивідендної політики корпорацій, а, скоріше за все, за рахунок підвищення їх ринкової ціни. Однак у випадку різкого зниження ринкового курсу, акції більшості українських підприємств можуть бути взагалі неліквідними.

Із 234 підприємств, акції яких пройшли лістинг в ПФТС, лише 24 емітенти включені до перших двох рівнів. Акції провідних корпорацій, так званих блакитних фішок, меншою мірою відчувають курсові коливання, а, отже, надзвичайно складно збільшити активи НПФ за рахунок зміни їх котирування.

Експерти фондового ринку вважають, що третій рівень лістингу включає акції з найбільшим потенціалом зростання ринкової ціни. Але знову ж таки стрімке підвищення цін на акції цієї групи підприємств може у будь-який момент змінитися їх крахом, що для багатьох новостворених НПФ буде рівноцінно банкрутству і втраті пенсійних накопичень їх учасниками.

Значно кращими є справи з таким різновидом недержавних цінних паперів як корпоративні облигації. Із 172 емісій, 42 включені до першої та другої групи лістинга. Сукупний обсяг цих облигацій перевищує 1,3 млрд. грн. [9, с. 34–35]. Цього цілком достатньо, виходячи із сучасних можливостей НПФ. Проте, оголошений рівень доходності даного різновиду цінних паперів у багатьох випадках не досягає сучасного рівня інфляції.

Крім того, ринкова ціна облигацій обернено пропорційна банківській відсотковій ставці. Тому, за умов нестабільних суспільно-політичних обставин ризик вкладення коштів в облигації значно зростає.

Взагалі для того, щоб здійснити одну операцію на ринку цінних паперів, необхідно як мінімум 50 тис. грн., тоді як численні НПФ на даний момент часу мають всього 30 тис. грн., або трохи більше. Для диверсифікації ж портфеля активів необхідно мати не менше 500 тис. грн.

Викликають здивування верхні інвестиційні ліміти, встановлені на державні цінні папери, які сягають до 50% активів фондів. Вочевидь метою таких лімітів є стимулювання вкладень довготермінових фінансових ресурсів у розвиток економіки країни (корпоративні цінні папери). Проте довготермінові фінансові ресурси, розміщені на банківських депозитних рахунках і вкладені в ощадні сертифікати самими ж комерційними банками, також можуть трансформуватись на середньо- та довготермінові кредитні ресурси. Незначна частка довготермінових кредитів у кредитному портфелі комерційного банку, особливо такого, який має інвестиційну спеціалізацію, вказує на підвищені ризики такого активу. Тому, встановлені законодавством верхні ліміти вкладень пенсійних активів у державні цінні папери фактично змушують пенсійні фонди здійснювати вкладення в корпоративні акції та облигації, що, в свою чергу, приводить до посилення ризикового характеру функціонування недержавних пенсійних фондів.

Так, досвід Польщі засвідчує, що після кризи фондового ринку у 2000 р. пенсійні фонди були вимушені скоротити інвестиції у цінні папери корпорацій. Державні боргові зобов'язання в загальних активах пенсійних фондів у 2000 р. становили 62,9%, 2002 р. – 67,9%, досягнувши в 2003 р. – 71% [4, с. 29]. У всьому світі пенсійні фонди – найбільш консервативні фінансові організації, які насамперед спрямовані на мінімізацію ризику. У таких країнах як Угорщина, Ізраїль, Саудівська Аравія та Данія та більшості інших економічно розвинутих країн питома вага державних боргових зобов'язань коливається від 60 до 90% загальних пенсійних активів.

Взагалі ринок внутрішніх державних облигацій можна вважати центральним фінансовим ринком країни тому, що його висока ліквідність має прямий вплив на покращення ліквідності інших внутрішніх ринків цінних паперів. Але український ринок державних облигацій розвинений дуже слабо. З одного боку, більша частина цінних паперів, що емітуються іноземними державами (до 90% і більше), розміщена на їх внутрішніх

ринках, тоді як в Україні на внутрішній ринок припадає до 40% усіх облігаційних зобов'язань держави. З іншого боку, головна проблема українського ринку державних облігацій полягає у тому, що торгівля цими паперами на вторинному ринку майже відсутня, а функціонування первинного ринку часто підпорядковується неринковим, неконкурентним чинникам. На це вказує хоча б те, що на первинних аукціонах Мінфін пропонує відсоток по державних облігаціях, який є нижчим за рівень інфляції. Так, у 2003 р. відсоток по державних облігаціях становив 7% за рік, тоді як рівень інфляції – 8,2%, у 2004 р. відповідно 11 і 12%, у 2005 р. залежно від дати розміщення і строку обігу відсоток по державних облігаціях становив 6,8 – 11,85%, а рівень інфляції – 10,3% [7, с. 48].

Досить перспективним напрямом вкладень фінансових ресурсів НПФ міг би стати ринок муніципальних облігацій. Але на внутрішньому ринку, за винятком позики м. Києва, їх практично немає. Великі міста України, шукаючи найбільш дешеві довготермінові фінансові ресурси, здійснюють запозичення на західних фінансових ринках.

НПФ має дозвіл на те, щоб до 40% активів були розміщені у зарубіжних цінних паперах. До цього напрямку інвестування можна віднести українські цінні папери, які номіновані у валюті та розміщені на зарубіжних фінансових ринках. Але низький, відносно внутрішньоринкових національних процесів, рівень доходності, з одного боку, та незацікавленість великих як корпоративних, так і муніципальних емітентів щодо дрібних інвесторів, а також відсутність чітко виписаного для НПФ механізму таких інвестицій, – з іншого, ускладнюють процес реалізації даного інвестиційного напрямку.

Розширення напрямів інвестування, диверсифікація активних операцій потребують значних витрат на залучення висококваліфікованих спеціалістів, фінансових посередників та консультації. Більшість новостворених НПФ не спроможні витримати таких витрат. Саме тому найбільш оптимальним напрямком вкладень з точки зору співвідношення витрат функціонування та «ризиків/доходність» залишаються банківські депозити і сертифікати.

Загальна нестабільність соціально-економічного стану в країні, залежність рівня рентабельності багатьох виробництв від розкладу політичних сил, високий рівень інфляції, слабка прогнозованість монетарної, зокрема валютно-фінансової політики, відсутність з боку держави реальних дій, спрямованих на стимулювання розвитку фондового ринку, а також нестабільність законодавчої бази не створюють умов для швидкого розвитку НПФ.

За сучасних умов переваги отримують ті НПФ, які створені провідними українськими банками, або великими підприємствами та їх об'єднаннями. В останньому випадку виникають сумніви щодо виконання принципу добровільності для рядових учасників, який задекларовано у Законі «Про недержавне пенсійне забезпечення».

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє виділити фактори, взаємодія яких за сучасних економічних умов, робить привабливим і перспективним лише один напрям вкладення коштів НПФ – банківські депозити й ощадні сертифікати.

З метою розширення спектру активних операцій НПФ необхідно знизити інфляцію до прийняттого рівня – 2–3% річного приросту. Високий рівень інфляції не сприяє зниженню кредитних відсоткових ставок, робить не вигідним внутрішній як державний, так і муніципальний кредит, що, у свою чергу, стримує розвиток національного ринку цінних паперів. Крім того, якщо у сфері банківського кредитування спостерігається зростання відсоткових ставок, то це неминуче приведе до зниження ринкової вартості облігацій, які обертаються на фінансовому ринку. Саме тому політика НБУ та уряду в цьому напрямі повинна бути гармонічною і максимально узгодженою.

Зниження рівня інфляції та поступове вирівнювання внутрішніх відсоткових ставок зі ставками міжнародних фінансових ринків викличе зростання сегменту муніципальних облігацій і зробить більш привабливим увесь сектор облігаційних запозичень.

Методика розрахунку рівня інфляції також потребує подальшого вдосконалення, а саме вивчення споживацьких переваг громадян з різним рівнем доходів. Це дозволить більш об'єктивно розраховувати як середній її рівень, так і відносний – для суб'єктів з різними

доходами.

Подальшого вдосконалення потребує також процедура лістингу. Його необхідно адаптувати до міжнародних стандартів, що вимагає внесення змін до Цивільного Кодексу України щодо розкриття інформації стосовно власників підприємств – емітентів цінних паперів. Будь-яка зміна у складі власників, засновників та вищому менеджменті таких підприємств повинна бути оприлюднена, а звіти, що публікуються – вичерпними. Також слід звернути увагу на посилення захисту прав міноратних власників акціонерних товариств.

Виходячи з міжнародної практики функціонування НПФ, необхідно, на нашу думку, відмінити верхні ліміти вкладень пенсійних активів у державні цінні папери, відкрити доступ іноземним фондам до III рівня пенсійної системи за умови державного нагляду та з обмеженнями на право вивозу пенсійних активів та частини прибутку за кордон.

У сфері міжнародних фінансових операцій потрібно розробити чіткий та прозорий механізм як безпосереднього виходу НПФ на зовнішні фінансові ринки, так і через посередницькі організації. У цьому механізмі слід передбачити варіант спільних дій юридично самостійних НПФ щодо купівлі – продажу іноземних цінних паперів взагалі, а також окремих конкретних їх видів, пакетів, зокрема.

Сучасна солідарна система пенсійного забезпечення непрозора і несправедлива. Головним її недоліком є відсутність чіткого зв'язку між внесками до Державного пенсійного фонду, які були зроблені протягом всього трудового стажу, і отримуваною пенсією. Переважна більшість працездатного населення країни з недовірою ставиться до існуючої системи. Така недовіра автоматично розповсюджується й на недержавне пенсійне забезпечення. Саме тому з метою зростання довіри до НПФ держава повинна здійснити певні кроки, які б спрямовувались на підвищення ефективності функціонування Державного пенсійного фонду.

Насамперед, необхідно провести ревізію нині діючого пенсійного законодавства з метою скасування пенсійних пільг. Критеріями, які б визначали розміри зараховуваних пенсій, повинні стати трудовий стаж і пенсійні внески. Якщо уряд вважає за необхідне надавати підвищені (пільгові) пенсії представникам певних професій, держслужбовцям, депутатам, то кошти у повному обсязі і у визначені терміни повинні виділятися з державного бюджету, а не перерозподілятися у межах пенсійного фонду. Ці кошти за цільовим призначенням мали б надходити або в окремо створений фонд, організований у межах Державного пенсійного фонду, або відповідним міністерствам та відомствам за умов суворого контролю за їх цільовим використанням. Отримувачі таких пенсій повинні знати суму пенсії, яка нараховується Державним пенсійним фондом на загальних умовах, і надбавку до основної пенсії, яка надходить з державного бюджету.

Підвищення довіри до державного пенсійного забезпечення в комплексі з перерахованими вище заходами, на нашу думку, може, з одного боку, збільшити зацікавленість і довіру потенційних клієнтів до НПФ, а, з іншого, – сприяти диверсифікації їх активних операцій.

Література

1. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV від 9.07.2003 р. // Людина і праця. – 2003. – № 6--7. – С. 5 – 111.
2. Закон України «Про недержавне пенсійне страхування» №1057-IV від 9.07.2003 р. // Людина і праця. – 2003. – №8. – С. 3–52.
3. Куликов А.А. Форекс для начинающих. – Питер: СПб., 2004. – С. 368.
4. Бизнес на пенсии // Компаньон. – 2003. – №40. – С. 30 – 33.
5. Пенсионные соблазны //Компаньон. – 2003. – № 38. – С. 28 – 32.
6. Результаты размещения облигаций внутреннего держзайму //Контракты. – 2005. – № 14. – С. 10.
7. Волошин О., Бурковский П. Замедление с надеждой // Компаньон. – 2005. – № 1-2. – С. 48 – 49.
8. Задерей Н. Бюджет Пандори //Контракты. – 2005. – № 14. – С. 16 – 17.
9. Наумец И. Фонды разорения //Контракты. – 2005. – № 41. – С. 34 – 35.

Харкянен Л.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії АПСВ ФПУ

Проблеми малого бізнесу та зайнятість населення

В статті досліджено стан і проблеми розвитку малих підприємств, які є важливим фактором підвищення зайнятості населення в Україні. Особливу увагу приділено необхідності розвитку малих інноваційних наукоємних підприємств, без діяльності яких неможливо побудувати високоефективну «нову економіку», базовану на знаннях. І в цій «новій економіці» зайнятість набуває нових рис, які викликають необхідність пошуку нових підходів до вирішення проблем зайнятості.

The present article researches the current state and development problems of small-sized businesses which are regarded as an essential factor of employment increase in Ukraine. A specific attention is focused on the necessity of developing small innovative high-technology businesses whose activity enables to create highly effective 'new economy' based on knowledge.

Ключові слова: малі підприємства, зайнятість, інновації, інноваційна активність, інноваційна діяльність, економіка знань, нова економіка, наукоємні підприємства, венчурне фінансування.

Проблеми зайнятості та малого бізнесу завжди знаходяться у центрі уваги зарубіжних учених. Особливого значення вони набули і у нашій вітчизняній науці після розпаду Радянського Союзу. А сьогодні вирішення проблем, пов'язаних з подальшим розвитком малого бізнесу, зі зміною структури зайнятості на користь збільшення частки зайнятих у інноваційній сфері, сфері послуг і виділення окремого сектора дистанційної праці (надомники та мобільні робітники), стає все більш актуальним.

Питання зайнятості знайшли своє відображення у багатьох працях вітчизняних дослідників: С.І. Бандура, Е.М. Лібанової, Ю.М. Маршавіна, І.Л. Петрової, Т. Петрової, Г.В. Осового. Не меншу увагу акцентували автори праць на питаннях розвитку малих підприємств: Л.Ф. Радзівська, З.С. Варналій, В. Жук, І.О. Галиця, С.Г. Дрига, Е. Райк, Е. Черемисова, В. Княжанський, В.Є. Новицький. У той самий час сьогодні ще недостатньо розглянуті проблеми зайнятості населення через підвищення ефективності розвитку малого бізнесу.

В економічній науці давно вже стало аксіоматичним поняття, що активна державна підтримка розвитку малого бізнесу в майбутньому забезпечує створення більшої кількості робочих місць.

Але, на нашу думку, аналізуючи стан розвитку малого бізнесу в Україні, можна стверджувати, що він не виявився могутнім сегментом вітчизняної економіки (табл. 1). Частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції, робіт, послуг зменшилась з 11,3% у 1998 р. до 5,1% у 2005 р., у той самий час у розвинутих країнах – 50 – 60%, а чисельність малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб – 63 (табл. 1, 2). Для порівняння: у Росії – 61, Франції – 420, Німеччині – 430, Італії – 720, Іспанії та Португалії – 660, США – 750 одиниць [1].

Таблиця 1

Галузева структура малих підприємств України у 2005 р. % *

Галузь економіки	Кількість малих підприємств	Частка зайнятих працівників	Частка реалізованої продукції (робіт, послуг)
Всього по економіці, у тому числі:	100,0	100,0	100,0
Промисловість	16	22	15
Будівництво	10	13	11
Оптова та роздрібна торгівля	38	23	47
Готелі та ресторани	3,5	4,0	2,0
Транспорт	5	6,0	5,0
Операції з нерухомістю	20	21	14
Колективні та особисті послуги	4	5,0	2,0

* Дані Держкомстату України за 2005 р.

При загальній тенденції до збільшення кількості малих підприємств, їх темпи приросту знизились з 8,6% у 2002 р. до 4,1% у 2005 р. (табл. 3). Крім того, значно знизились темпи приросту кількості малих підприємств у 23 регіонах країни. Мала тенденцію до зниження зайнятості населення у промисловості на 8,8%, будівництві – на 3%, готельному та ресторанному бізнесі – на 1,7%. У цілому по малому бізнесу – зайнятості у 2005 р. залишалася майже без змін відносно 2004 р.

Таблиця 2

Основні показники розвитку малих підприємств в Україні, [1]*

Рік	Кількість малих підприємств, одиниць	Кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	Середньорічна кількість зайнятих працівників на малих підприємствах, тис. осіб	Частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції, робіт, послуг
1997	136238	27	1395,5	–
1998	173404	35	1559,9	11,3
1999	197121	40	1677,5	11,1
2000	217930	44	1709,8	6,9
2001	233607	48	1807,6	7,3
2002	253791	53	1932,5	7,3
2003	272741	57	2056,7	6,6
2004	283398	60	1978,8	5,3
2005	295109	63	1782,4	5,1

* Без сільськогосподарських підприємств та банків, розраховано за методом експертної оцінки.

Таблиця 3

Темпи зростання кількості малих підприємств за регіонами України у 2000–2005 рр.*

Регіон, область	Кількість малих підприємств						У відсотках до підсумку			
	Рік						Рік			
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2002	2003	2004	2005
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Україна	100	107,2	108,0	107,5	103,9	104,1	100	100	100	100
Автономна Республіка Крим	100	119,6	113,2	111,8	102,1	102,6	4,9	5,1	5,0	4,9
Вінницька	100	101,6	121,8	112,6	103,6	103,6	2,5	2,7	2,6	2,7
Волинська	100	107,6	111,2	109,1	104,8	99,7	1,6	1,7	1,7	1,6
Дніпропетровська	100	113,6	110,9	109,2	102,1	102,4	6,7	6,8	6,7	6,6
Донецька	100	100,1	102,1	102,6	100,03	99,9	10,0	9,5	9,2	8,8
Житомирська	100	110,1	102,5	101,9	100,9	101,0	2,3	2,2	2,1	2,1
Закарпатська	100	109,5	101,7	101,03	114,9	103,3	2,6	2,4	2,7	2,6
Запорізька	100	107,0	112,6	109,7	101,02	106,8	3,9	3,9	3,8	3,9
Івано-Франківська	100	105,2	104,2	108,2	99,6	102,6	2,7	2,7	2,6	2,5
Київська	100	110,0	117,7	112,2	103,6	111,8	3,1	3,2	3,2	3,4
Кіровоградська	100	115,4	116,1	107,1	100,3	101,2	2,0	2,0	1,9	1,9
Луганська	100	106,7	105,4	103,4	101,0	100,6	3,9	3,7	3,6	3,5
Львівська	100	102,8	105,5	104,5	104,8	101,0	5,8	5,7	5,7	5,5
Миколаївська	100	105,5	105,1	101,1	100,8	102,3	3,0	2,8	2,7	2,7
Одеська	100	111,1	110,1	111,8	107,7	106,0	4,6	4,8	5,0	5,1
Полтавська	100	106,7	107,9	105,5	101,5	101,4	2,8	2,7	2,7	2,6
Рівненська	100	108,8	106,6	109,8	102,1	104,5	1,7	1,7	1,7	1,7
Сумська	100	108,8	105,5	102,7	101,5	101,3	2,2	2,1	2,1	2,0
Тернопільська	100	114,5	105,1	113,8	103,5	102,6	1,4	1,5	1,5	1,5
Харківська	100	113,0	106,6	105,5	106,6	103,9	6,4	6,2	6,4	6,4
Херсонська	100	76,4	103,5	101,8	100,8	100,7	2,4	2,2	2,2	2,1
Хмельницька	100	107,1	107,0	108,3	104,0	104,7	2,0	2,1	2,0	2,1
Черкаська	100	100,1	105,7	107,3	101,9	102,1	2,1	2,1	2,1	2,0
Чернівецька	100	120,0	102,8	101,9	103,9	106,2	1,4	1,4	1,4	1,4
Чернігівська	100	105,3	121,3	111,6	102,8	102,2	1,7	1,8	1,7	1,7
м. Київ	100	110,6	116,2	111,3	108,7	110,3	15,5	16,1	16,8	17,8
м. Севастополь	100	102,2	101,2	113,6	104,4	107,4	0,8	0,9	0,9	0,9

* Розраховано автором за даними Держкомстату України.

Продовжується зберігатися висока диференціація щодо розвитку малих підприємств між регіонами країни. Спостерігається їх концентрація в одних регіонах і уповільнений розвиток в інших. Зокрема, показник кількості малих підприємств на 10 тис. осіб населення коливається від 39 одиниць у Тернопільській області до 196 – у м. Києві (як було наведено вище, при середньому показнику по Україні – 63 одиниці) (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення по регіонах України у 2000 – 2005 рр. * [1]

Регіон, область	Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць						Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення за 2005р. у відсотках до середнього показника по Україні
	Рік						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
Україна	44	48	53	57	60	63	100
Автономна Республіка Крим	44	54	61	69	71	73	115,9
Вінницька	29	30	37	42	44	46	73,0
Волинська	33	35	39	43	45	45	71,4
Дніпропетровська	37	43	48	53	54	56	88,9
Донецька	50	51	53	55	55	56	88,9
Житомирська	37	41	42	44	45	45	71,4
Закарпатська	46	51	52	52	60	63	100,
Запорізька	41	45	51	56	58	62	98,4
Івано-Франківська	43	46	48	52	52	54	85,7
Київська	32	36	43	48	50	57	90,5
Кіровоградська	38	44	45	49	50	51	81,0
Луганська	34	36	39	41	42	43	68,3
Львівська	51	53	56	59	62	63	100,0
Миколаївська	53	57	60	62	63	64	101,6
Одеська	38	43	48	54	58	62	98,4
Полтавська	37	40	44	47	48	49	77,8
Рівненська	31	34	36	40	41	43	68,3
Сумська	37	41	44	45	47	48	76,2
Тернопільська	26	30	32	37	38	39	61,9
Харківська	45	52	56	59	63	66	104,8
Херсонська	64	49	52	53	54	55	87,3
Хмельницька	31	34	36	40	42	44	69,8
Черкаська	35	36	38	42	43	44	69,8
Чернівецька	32	39	40	41	43	45	71,4
Чернігівська	27	28	35	40	41	43	68,3
м. Київ	117	130	151	167	180	196	311,1
м. Севастополь	54	55	56	64	67	72	114,3

Залишається значна диспропорція у розвитку малих підприємств та інфраструктури їх підтримки у більшості регіонів країни. Це, насамперед, стосується об'єктів інформаційно-консультативної галузі: бізнес-центри та бізнес-інкубатори, що стримує формування сприятливого підприємницького середовища у регіонах.

Кількість працюючих на малих підприємствах становить 18,7% від загальної кількості працюючих усіх підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності.

Слід зазначити позитивні зміни у галузевій структурі кількості малих підприємств за видами економічної діяльності: відбувається зростання малих підприємств у промисловості, сільському господарстві, транспорті та будівництві при зменшенні їх частки в оптовій та роздрібній торгівлі. Сьогодні частка малих підприємств у промисловості від загальної кількості малих підприємств становить близько 16%, у будівництві – 10%, в оптовій та роздрібній торгівлі – 38% (табл. 1).

При цьому розподіл зайнятих на малих підприємствах має деякий інший характер, який відрізняється від структури за видами економічної діяльності. Це пояснюється неоднаковою кількістю працюючих на підприємствах різної спеціалізації. Так, із загальної кількості працюючих 26,9% зайнято в оптовій та роздрібній торгівлі, 21,8% — у промисловості, 12,4% — у будівництві, 13,9% — за видом діяльності операцій з нерухомістю, здавання під найом та надання послуг користувачам.

Найвищий рівень зайнятості відзначався у м. Києві (14,8%), найнижчий у Луганській області (4,5%). У м. Севастополі, Львівській, Харківській, Київській та Одеській областях цей показник перевищував середнє значення по Україні.

За підсумками 2005 р. рівень зайнятості на малих підприємствах (кількість найманих працівників у відсотках до кількості населення у працездатному віці) становив 6,5%, що менше проти 2004 р. на 0,3 відсоткових пункти. Цей показник зменшився проти минулого року по усіх регіонах України, крім м. Києва, де рівень зайнятості залишився на рівні попереднього року (табл. 5).

Таблиця 5

Темпи зростання середньорічної кількості найманих працівників малих підприємств по регіонах України у 2000 – 2005 рр.^{*)} [1]

Регіон, область	Середньорічна кількість найманих працівників ^{**)} , тис. осіб						Темпи зростання, %	
	Рік						Рік	
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 до 2000	2005 до 2004
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Україна	1709,8	1807,6	1918,5	2034,2	1928,0	1834,2	107,3	95,1
Автономна Республіка Крим	65,5	75,6	81,0	85,1	82,3	79,2	120,9	96,2
Вінницька	52,0	54,0	57,2	59,8	57,3	54,3	104,4	94,8
Волинська	32,7	33,8	35,2	38,1	35,8	32,8	100,3	91,5
Дніпропетровська	107,9	112,5	122,5	130,9	122,8	115,9	107,4	94,4
Донецька	149,9	151,2	159,4	170,1	162,0	149,6	99,8	92,4
Житомирська	43,6	46,1	48,3	52,9	53,1	49,0	112,4	92,3
Закарпатська	41,7	43,9	42,9	45,1	39,9	36,7	88,0	92,0
Запорізька	65,5	67,9	72,1	76,6	71,6	69,7	106,4	97,3
Івано-Франківська	47,7	48,6	50,6	51,2	46,5	42,2	88,5	90,8
Київська	60,7	67,0	70,3	74,2	71,5	70,5	116,1	98,6
Кіровоградська	34,5	37,1	38,1	39,9	35,0	33,7	97,7	96,1
Луганська	68,9	69,9	73,9	75,5	72,0	66,9	97,1	92,9
Львівська	124,3	126,2	128,9	134,4	126,6	119,2	95,9	94,2
Миколаївська	47,7	51,8	52,7	54,8	49,3	45,4	95,2	92,2
Одеська	86,9	91,9	98,1	103,9	100,4	98,1	112,9	97,7
Полтавська	55,8	61,5	65,4	69,1	60,9	55,1	98,7	90,4
Рівненська	37,2	39,3	41,2	42,8	40,3	38,9	104,6	96,6
Сумська	44,5	46,2	48,8	50,7	45,8	42,2	94,8	92,1
Тернопільська	31,1	35,0	36,9	39,6	37,7	35,2	113,2	93,4
Харківська	111,3	125,3	134,5	139,4	133,0	126,7	113,8	95,3
Херсонська	35,1	36,2	38,3	40,7	38,3	36,9	105,1	96,1
Хмельницька	41,8	45,0	46,8	53,1	49,0	47,0	112,4	96,0
Черкаська	37,6	41,4	45,5	50,8	45,0	42,4	112,8	94,4
Чернівецька	29,6	29,7	30,7	31,3	29,0	28,0	94,6	96,4
Чернігівська	37,9	39,1	42,2	47,0	44,0	40,4	106,6	91,8
м. Київ	202,6	214,2	239,0	256,3	259,7	259,9	128,3	100,1
м. Севастополь	15,8	17,2	18,0	20,9	19,2	18,3	115,8	95,2

^{*)} Середньорічна кількість зайнятих (штатних, позаштатних та неоплачуваних) працівників у 2000 р. становила 1730,4 тис. осіб, 2001 р. – 1818,7 тис. осіб, 2002 р. – 19,32,1 тис. осіб, 2003 р. – 2052,2 тис. осіб, 2004 р. – 1978,8 тис. осіб, 2005 р. – 1890,4 тис. осіб.

^{**) Включаючи штатних та позаштатних працівників.}

Сучасний період розвитку характеризується переходом людської цивілізації до нової інформаційної епохи, а це призводить до того, що інтелектуальна й творча діяльність стає основним фактором прогресу суспільства. Так звана нова економіка характеризується внеском вкладом людського й інтелектуального капіталу порівняно з матеріальним та високими темпами інноваційної динаміки соціально-економічних процесів, що це у свою чергу є передумовою становлення якісно нового типу зайнятості. На думку Л.В. Санкової, основні принципи формування нового типу зайнятості можуть бути або принципово новими, або вбудовуватися у рамки старих закономірностей. Зайнятість нового типу, або як її називає вказаний вище автор, зайнятість інноваційного типу, крім високого рівня інтелектуальної праці, характеризується і високим рівнем творчої праці, гнучкістю трудових відносин, зростанням частки зайнятих у сфері послуг (особливо у сфері інтелектуальних послуг) і інноваційної сфери, розширенням сектора «віртуальної» зайнятості, зростанням зайнятості у сфері середнього та малого бізнесу, новими тенденціями у процесах мобільності робочої сили.

Зайнятість нового типу виявляється у збільшенні частки зайнятих у інноваційній сфері та секторі послуг. Впровадження у виробничу сферу комп'ютерів п'ятого покоління створює основу для використання інтелектуального потенціалу особистості у процесі зайнятості. У результаті цього у розвинутих країнах утворився великий сектор дистанційної праці у вигляді надомників та мобільних працівників. Зайнятість інноваційного типу висуває нові вимоги до робочого місця, яке стає більш інформаційно та інтелектуальноемним.

Деякі дослідники стверджують, що майбутні відношення у сфері зайнятості в «новій економіці» за ситуаційною зайнятістю. Виходячи з цього, окремі автори пропонують класифікувати зайнятих у новій економіці за трьома критеріями:

- зайнятість у високотехнологічних галузях промисловості;
- місце проживання (і зайнятості) у високотехнологічних місцях (районах);
- зайнятість у галузях сфери послуг, що інтенсивно розвиваються [3].

Новий тип зайнятості орієнтований на створення інновацій. Зайнятість у старих галузях скорочується, а у нових — збільшується, і тому велику роль у розвитку нового типу зайнятості відіграють малі наукоємні підприємства.

Світовий досвід вказує на те, що у цілому малі інноваційні підприємства створюють вчетверо більше нововведень у розрахунку на одного зайнятого, ніж великі підприємства, а витрати на одного зайнятого вдвічі менші. При цьому малі інноваційні підприємства на вдосконалення власних технологій витрачають фінансових ресурсів у 6 разів більше, ніж великі компанії [4].

Проблема залучення малих підприємств до інноваційної діяльності в Україні залишається невирішеною. За даними офіційної статистики, ступінь поширення інноваційних процесів на вітчизняному малому підприємстві помітно відстає від аналогічного показника на малому підприємстві будь-якої розвинутої країни світу.

За даними обстеження Держкомстату України за період з 1995 до 2006 р. постійно зменшувалась кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації. Так, якщо у 1995 р. вона становила 22,9% від обстежених, то у 2005 р. лише 18,2% й за перший квартал 2006 р. — 7,9% (табл. 6). При цьому аналогічний показник в Україні для середніх підприємств становить 16%, для великих — 40%, а для малих підприємств розвинутих країн — 50% [2; 5].

Таблиця 6

Динаміка інноваційної активності промислових підприємств* [1]

Показник	Рік/квартал		
	2004	2005	2006
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	10 / 4,4	8,2 / 4,8	- / 7,9
Освоєно інноваційні види продукції, найменувань	3978 / 1092	3152 / 1012	- / 677
з них			
- нові види техніки	769 / 182	657 / 144	- / 220
Впроваджено нові технологічні процеси	1727 / 417	1808 / 438	- / 163
з них			
- маловідходні, ресурсозберігаючі	645 / 171	690 / 146	- / 78

* Складено автором за даними Держкомстату України

За цей час відбувалось зниження конкурентоспроможності вітчизняного інноваційного потенціалу на світових ринках, на що вказує зменшення кількості заявок на отримання охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності у патентні відомства зарубіжних країн, а також суттєво зменшилась кількість отриманих українськими агентами охоронних документів у патентних відомствах зарубіжних країн: по винаходах – на 10%, по промислових зразках – на 20%, але при цьому на 50% збільшилась кількість охоронних документів, виданих на корисні моделі.

Дослідження, проведені І.О.Галицею, засвідчують, що у 1995–1999 рр. більшість об'єктів інтелектуальної власності, які створені в Україні, не витримували конкуренції на ринках західних країн. І як головну причину, він визначає не низьку якість, а погану інфраструктуру інноваційного ринку, тобто маємо гарний інноваційний продукт, але, як правило, «не вміємо його подавати» [6].

Науковці визначають багато проблем, які перешкоджають розвитку інноваційної діяльності малих підприємств.

Головними з них можна виділити:

- нестачу власних коштів підприємств, жорсткі умови кредитування та недостатня фінансову підтримку з боку держави;
- відсутність або недоступність систематизованої інформації про нові технології, що мають потенціал комерціалізації, а також інформації про стан та прогноз оцінки кон'юнктури ринків збуту інноваційної продукції;
- нерозвинутість ринку технологій; незрілість інноваційної структури; недоліки нормативно-правової бази відносно інноваційної діяльності;
- низький інноваційний потенціал підприємств, нестачу кваліфікованих кадрів, незрілість консалтингової та інжинірингової інфраструктури;
- висока вартість нововведень, високий економічний ризик інноваційної діяльності, тривалі строки окупності нововведень, низький платоспроможний попит на вітчизняну інноваційну продукцію;
- низький рівень кооперації між малими і великими підприємствами;
- відсутність оперативної статистичної бази у сфері діяльності малих підприємств (у статистичній звітності лише фіксуються загальні показники розвитку малих підприємств в Україні), а це ускладнює глибокий аналіз їх діяльності й розробку заходів державної підтримки [5; 7; 8].

Сьогодні у світі накопичено великий досвід щодо підтримки розвитку малих підприємств.

Так, для Японії характерна ретельна опіка держави малого бізнесу: більш як 90% японських фірм – це малі та великі підприємства, на яких працює 77% зайнятого населення [9]. Головна стратегія уряду країни – це перехід від захисту малого бізнесу до сприяння його розвитку.

Різницю між підтримкою бізнесу та його розвитком японські економісти вбачають у тому, що недостатньо захищати малий бізнес від монополістів, треба підвищувати ефективність використання технічної і фінансової допомоги, розвивати конкурентоспроможність на ринку, створювати оптимальні «правила гри» для всіх.

В Японії сьогодні найвищий досвід підтримки малих підприємств. Для держави важлива не тільки загальна кількість працюючих фірм, а й динаміка – вступ нових фірм на ринок.

Фактор, який сприяє вступу малих підприємств на ринок, є можливість укладення контрактів на виконання субпідрядних робіт. Така система відкрита для новачків і допомагає їм закріпитися на ринку.

Багато великих фірм залежить від запасних частин і компонентів, які постачаються малими підприємствами. Добре відомий той факт, що в Японії виробництво конкурентоспроможних автомобілів, електронних приладів та іншої техніки базується на ефективно працюючій системі субпідрядів, часткою якої є малі підприємства. Вони займають міцні позиції у багатьох регіональних виробничих груп, котрі становлять невід'ємну частину господарської діяльності в Японії.

З точки ж зору американських економістів малий бізнес – це сфера діяльності активних людей, що створюють і просувають нові ідеї, технології, тобто займаються інноваційною діяльністю. Для підтримки і розвитку цієї діяльності у США створена і діє система державного замовлення на продукцію високотехнологічних підприємств. На ці цілі у країні у 2003 р. було витрачено 65,5 млрд. доларів, або 23,6% усіх витрат на фінансування державного замовлення з федерального бюджету [10].

У США вже більш як 20 років діє програма «Інноваційні дослідження малого бізнесу». Фінансування цієї програми знаходиться під суворим контролем Адміністративно-бюджетного управління, що підвищує ефективність використання коштів державного бюджету і скорочує кількість економічно необґрунтованих державних програм.

Подібно до американської програми діє програма «СТАРТ» і у Росії.

Російський фонд фундаментальних досліджень щорічно фінансує близько 9 тис. дослідних проектів з природничих та гуманітарних наук. Щорічно до фонду надходять і формуються у вигляді комп'ютерної бази даних 3 тис. звітів з проектів, за якими був завершений трирічний цикл досліджень [11].

З 1997 р. у Росії діє Ресурсний центр малого підприємництва – самостійна некомерційна організація, яка займається проведенням досліджень та підбором інформації у сфері малого підприємництва. Його метаю є сприяння розвитку приватного підприємництва у Росії.

Ресурсний центр виконує такі завдання:

- інформаційно-аналітичне забезпечення малих підприємств і підприємців;
- проведення досліджень і випуск публікацій з проблем підприємництва;
- надання інформації з розвитку малого підприємництва через сервер Ресурсного центру в Internetі;
- співробітництво з зацікавленими російськими і зарубіжними партнерами.

В Україні підтримкою розвитку малих підприємств займається багато різних державних і недержавних структур: Рада об'єднань підприємців при урядовому комітеті економічного розвитку Кабінету Міністрів України, Суспільна колегія Держкомпідприємництва, більш як 600 координаційних рад з питань розвитку підприємництва на всіх рівнях державної влади. До складу цих координаційних рад входять як представники підприємницького середовища, так і представники органів державної влади, що дозволяє забезпечити обернений зв'язок з сектором малих підприємств з метою пошуку конструктивного вирішення проблем цього сектора на відповідному рівні.

Становлення малого підприємництва в Україні можна поділити на три етапи:

- перший – 1991 – 1994 рр. – це початок формування державної політики підтримки малого підприємництва, прийняття Верховною Радою України Закону «Про підприємство», Утворення Державного комітету зі сприяння малим підприємствам і підприємству та схвалення урядом Програми державної підтримки підприємництва;
- другий – 1995 – 1997 рр. – це період реформування системи державної підтримки підприємництва, схвалення Кабінетом Міністрів Концепції Державної політики розвитку малого підприємництва, конституційне закріплення свободи підприємництва та затвердження урядом Програми розвитку малого підприємництва на 1997 – 1998 рр.;
- третій – з 1998 р. і донині – це визнання на рівні державної політики необхідності зменшення державного втручання у підприємницьку діяльність, введення спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, прийняття Верховною Радою законів України «Про державну підтримку малого підприємництва» та «Про національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні». Основним компонентом цієї програми є впровадження регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва, а головним її інструментом є відповідні регіональні програми.

За даними прес-служби Держпідприємництва на виконання заходів цих програм у

2001 – 2002 рр. суб'єктам малого підприємництва надано кредитів на загальну суму більш як 2 млрд. грн., з яких 47,3 млн. грн. отримали фермерські господарства [8].

На жаль, ні в Національній програмі сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, ні у регіональних програмах немає заходів з підтримки розвитку малих інноваційних (наукоємних) підприємств, які сьогодні є визначальним фактором розвитку «нової економіки», «економіки знань», фактором сприяння зайнятості населення.

І тільки у Програмі Українського Союзу промисловців і підприємців (УСПП) щодо підтримки малого і середнього бізнесу на 2003 – 2005 рр. у третьому розділі одним з основних напрямів реалізації цієї програми передбачено створення ефективних інноваційних механізмів підтримки малих підприємств.

Серед великих країн ЄС Німеччина лідує за рівнем розвитку малого наукоємного підприємства. Підтримкою таких підприємств займаються великі міністерства: Міністерство освіти і наукових досліджень, Міністерство фінансів, Міністерство економіки, праці та соціального забезпечення. Ця підтримка здійснюється за допомогою різних програм, виконання яких суворо контролюється і оцінюється, що дозволяє проаналізувати їх результативність і ефективність [12].

Центральне місце у системі державної підтримки малого наукоємного підприємства Франції займає національне інноваційне агентство. У 2004 р. воно було об'єднане з Банком підтримки малого бізнесу. Це реформування збільшило обсяг бюджету і розширило варіанти фінансової підтримки (можливість отримання кредиту від Банку підтримки малого бізнесу).

Найбільш значуща підтримка малого наукоємного підприємства здійснюється через механізм «Програми допомоги інноваційним проектам», яка надає фінансові ресурси у вигляді грантів або пільгових кредитів, а також послуги не фінансового характеру.

Головним інструментом бюджетної політики Великобританії у підтримці та розвитку малих наукоємних підприємств є програма SMART (Small Firms Merit Awards for Research and Technology). Принцип підтримки – субсидування визначеної частки проекту, при цьому частка субсидії залежить від типу і розміру досліджень. Крім того, SMART, яка більш орієнтована на фінансову підтримку, потребує доповнення її механізму різними елементами нефінансового стимулювання, що дозволяє зміцнити взаємозв'язки суб'єктів інноваційної сфери.

Важливим шляхом підтримки розвитку малих підприємств є венчурне інвестування – це довгострокове ризикове вкладення капіталу в нові та швидкозростаючі підприємства з метою отримання високого прибутку.

Починаючи з 1950 – 1960-х років венчурний капітал став одним з головних складових зростання компаній Силіконової Долини. За останніх 30 років за допомогою венчурного капіталу було створено сотні тисяч нових робочих місць та отримано мільярди доларів додаткових доходів. Він став основним двигуном розвитку комп'ютерної індустрії та біотехнологій.

Завдяки венчурному капіталу стало можливим створення таких компаній як D&C, Apple, Compaq, Sun, Microsoft, Intel, Silikon Graphics, Google, Skype.

Слідом за США венчурний капітал став використовуватися у країнах Євросоюзу, а також на Тайвані, у Китаї, Ізраїлі.

У 1990-і роки в Європі було акумульовано більш як 100 млрд. євро довгострокового венчурного капіталу. У Західній Європі нараховується 500 фондів прямих венчурних інвестицій з щорічним обсягом інвестицій 14,5 млрд. євро [13].

У Росії Венчурний інноваційний фонд утворено за ініціативою Міністерства науки і технологій РФ у 2000 р. Його головне завдання – виступати співзасновником комерційних венчурних фондів, які орієнтовані на наукоємну промисловість країни з метою розподілу інвестиційних ризиків.

Діяльність венчурних компаній забезпечує випереджаючі темпи економічного розвитку держави. І тому розвинуті країни світу надають підтримку таким компаніям у вигляді податкових та кредитних пільг. Так, наприклад, у США федеральний уряд у формі

податкових пільг та державних контрактів фінансує 35% витрат малих та середніх підприємств на науково-дослідні та конструкторські роботи [4].

В Україні сьогодні обсяг венчурного капіталу незначний і, в основному, це залучення іноземного капіталу. Так, наприклад, іноземне фінансування української науки у 2001 р. перевищило бюджетне. Венчурні фонди мають незначний капітал: від 100 до 20 млн. доларів. А у цілому обсяги залученого венчурного капіталу становлять близько 400 млн. доларів (за даними окремих компаній його потенційний обсяг досягає 800 млрд. доларів) [4, с. 14].

На ринку венчурного капіталу працює 10 компаній. Серед них можна назвати такі як Western NIS Enterprise Fund з капіталом у 150 млн. доларів, який наданий урядом США для освоєння у харчовій промисловості, сільському господарстві, виробництві будівельних матеріалів та фінансовому секторі, SigmaBlarer з капіталом у 100 млн. доларів, корпорація IBM з капіталом 80 млн. доларів, фонд прямих інвестицій «Україна» з капіталом 22,5 млн. доларів та ін.

У розвинутих країнах частка національного капіталу у венчурному фінансуванні становить майже 50%.

Високий рівень іноземного капіталу у венчурному фінансуванні викликає побоювання українських аналітиків, пов'язане з можливістю вивезення інтелектуального продукту ще на ранній стадії інноваційного процесу.

За офіційними даними фахівців, основною причиною, що стримує розвиток інноваційної діяльності, є відсутність фінансування. Її назвали 85% обстежених підприємств. Серед інших причин слід виділити такі:

- великі витрати і високі кредитні ставки (близько 40%) обстежених підприємств;
- недосконалість законодавства (близько 30%).

Сьогодні в Україні порядок створення венчурних фондів регулюється законом про інститути спільного інвестування, який набрав чинності у березні 2001 р. Існує порядок випуску акцій відповідних компаній, але для успішного їх розвитку цього недостатньо;

- високий економічний ризик (понад 25%) [4].

Світовий досвід та досвід України вказує на те, що успіх розвитку венчурного капіталу, його динаміка і тенденції залежать від того, як держава усвідомлює роль венчурного капіталу в активізації інноваційних процесів і наскільки вона визнає цей капітал за вагоме і ефективне джерело акумуляції позабюджетних джерел фінансування інноваційних підприємств.

На жаль, сьогодні в Україні не визнається той факт, що за умов ринкової економіки держава не може управляти розвитком малих підприємств. Вона нав'язує малому підприємству рішення, за яких цей сектор не відповідає й одночасно держава не приділяє належної уваги до реальних потреб цього сектора економіки.

У цей час розвиток малих підприємств відбувається за багатьма об'єктивними причинами і держава може реагувати на сигнали від цього сектора та приймати рішення, які усувають проблеми, що виникають у роботі малих підприємств.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що подальший розвиток малих підприємств, підвищення ефективності їх діяльності та як наслідок цього — підвищення зайнятості населення залежать від економічної політики держави, яка вже сьогодні повинна ґрунтуватися на партнерських відносинах між державою та сектором малого підприємництва.

Література

1. Держкомстат www.ukrstat.gov.ua.
2. Санкова Л.В. Интеллектуальная система как основа занятости инновационного типа // Инновации. – 2006. – № 3. – С.62 – 68.
3. Nenmark D. Reed Employment relation in the new economy// Nber WP 8910.
4. Радзівська Л.Ф. Венчурний капітал в Україні: фактори стабільного розвитку // Науково-технічна інформація. – 2002. – № 2. – С. 22 – 25.
5. Варналій З., Жук В. Проблеми державної підтримки інноваційної діяльності суб'єктів малого підприємництва www.niss.gov.ua.

6. Галиця І.О. Інноваційний процес: основні тенденції та напрями розвитку // Науково-технічна інформація. – 2002. – № 2. – С. 12 – 15.
7. Дрига С.Г. Негативні тенденції розвитку малого підприємництва в Україні [www.javascript: void \(0\)](http://www.javascript:void(0)).
8. Малий і середній бізнес у пошуках місця в стратегії економічного зростання в Україні: Зб. наук. ст. / За ред. Я.А.Жаліла. – К.: Альт прес, 2002. – 118 с.
9. Райк Е., Черемисова Е. Малий бізнес: у «нас» – как у «них»? // Малое предприятие. – 2002. – № 8. [www.hse.ru / presa / mail_predpr](http://www.hse.ru/presa/mail_predpr).
10. Грасмик К.И. Как создать систему государственного заказа на продукцию малых высокотехнологичных предприятий // Эко. – 2006. – № 1. – С. 12 – 35.
11. Цыганов С.А. От перспективного результата функциональных исследований к инновационному решению. Опыт РФФИ // Инновации. – 2006. – № 1 (88). – С. 20 – 24.
12. Халчанская В. Зарубежный опыт оценки государственных программ поддержки малого наукомого бизнеса // Инновации. – 2006. – № 1 (88). – С. 91 – 96.
13. Семенов А.С., Каширин А.И. Венчурное финансирование инновационной деятельности // Инновации. – 2006. – № 1 (88). – С. 29 – 37.
14. Княжанский Виталий. Продаётся «украинская идея». Без венчурного капитала инноваций не будет // День. – Январь 2003. – № 9. – С. 3.

Шолудченко С.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Інноваційні технології управління підприємством

В статті розглядаються можливості впровадження інноваційних технологій в систему менеджмента підприємства. Проаналізовані причини впровадження сучасних управленських технологій на українських підприємствах. Для підвищення ефективності системи менеджмента підприємства пропонується впровадити в управленську практику бенчмаркінгові дослідження відносно основних бізнес-процесів організації.

Some possibilities of introducing innovative technologies to the system of a company management are considered in the present article. There have been analysed some reasons for introducing modern managerial technologies into Ukrainian businesses. There has also been offered to apply benchmarking business processes within an organization, which enable to increase the effectiveness of a company management system.

Ключові слова: *інноваційні технології, нововведення, конкурентні переваги, управління підприємством, менеджмент якості, бізнес-процеси підприємства.*

Інновації, нововведення, новації у різних галузях та сферах економіки мають визначальне значення в отриманні конкурентних переваг підприємствами даної галузі. Сьогодні всі країни за ступенем розвитку інноваційних процесів поділяються на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні. Відповідно до індустріальних належать країни із домінуванням насамперед сировинних галузей та аграрного сектора економіки. До індустріальних – країни, що розвивають економіку «класичних» галузей – сільське господарство, будівництво, важку металургію, деревообробку промисловість та ін. До постіндустріальних – країни, де домінують галузі, що розвивають економіку послуг та формують нові комбінації послуг (інформаційні, консалтингові, банківські, експертно-аудиторські та інші послуги). Інновації у розвитку економіки країн, що претендують на роль лідерів, останнім часом набувають визначального значення.

Слід зауважити, що науковий підхід до вивчення проблеми інновацій (нововведень) практикується вже досить тривалий час. З кінця XIX і на початку XX ст. з розвитком ринкових відносин та загостренням конкуренції постала необхідність у винайденні ефективних важелів, які б дали змогу досягти відчутної переваги у конкурентній боротьбі. Одним з таких важелів, що піднесли виробництво на якісно новий рівень, стала постійна розробка, впровадження та дифузія нововведень.

Поняття «інновація» походить від англійського слова «innovation» і означає:

- впровадження чогось нового;
- нова ідея, метод або винахід [11, с. 624].

У вітчизняній мовній практиці свого часу набули поширення такі терміни як новація та нововведення, що ототожнювались з «інновацією». Категорія «інновації» є однією з основних складових концептуального апарату інноваційної теорії, виникнення якої

значною мірою пов'язане з дослідженнями таких відомих економістів як Й. Шумпетер, В. Мітчерліх, В. Зомбарт. Значний вплив на подальший розвиток теорії інноваційного процесу відіграли дослідження відомого українського ученого М. Туган-Барановського [9].

Особлива заслуга у розвитку інноваційної теорії належить Й. Шумпетеру [10], який виділив нововведення як окрему категорію і всебічно проаналізував її. Завдяки цьому вченому в світовій економічній літературі утвердилась і дістала подальший розвиток точка зору, згідно з якою технічні зміни виступають у формі нової продукції та ефективної технології. Саме ці дві складові, нова технологія і нова продукція, є невід'ємною частиною інноваційного процесу. Але, на нашу думку, крім вказаних факторів, не менш важливими є й організаційна та соціальна сфера, в якій розгортається інноваційний процес. Таку точку зору поділяються і сучасні науковці Н.І. Лапін, А.І. Пригожин, Б.В. Сазонов [3; 6; 7].

Стосовно України, то, на нашу думку, доцільно говорити про переважно індустріальний напрям розвитку інноваційних процесів [8, с. 336–340]. Відповідно, і головна орієнтація інноваційних процесів відбувається в напрямі забезпечення потреб споживачів саме індустріальних галузей (табл. 1). Порівняно з 2000 р., найбільша динаміка у фінансуванні інноваційних процесів в економіці України спостерігається за 2004–2005 рр. (рис. 1).

Активізація інноваційних процесів в економіці та включення їх до сфери ключових пріоритетів державної політики є вимогою часу. Перспективи вступу до СОТ, лібералізація вітчизняних ринків та загострення конкуренції змушує вітчизняний менеджмент до апробації нових для них технологій управління підприємством.

Таблиця 1

Характеристика активності інноваційних процесів в економіці України за 2000–2005 рр.

Показник активності інноваційних процесів	Рік			
	2000	2003	2004	2005
Загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості, млн.грн.	1760,1	3059,8	4534,6	5751,6
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, млн.грн.	12148,3	12882,1	18784	24995,4
Впровадження прогресивних технологічних процесів, найменувань	1403	1482	1727	1808
Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	15323	7416	3978	3152

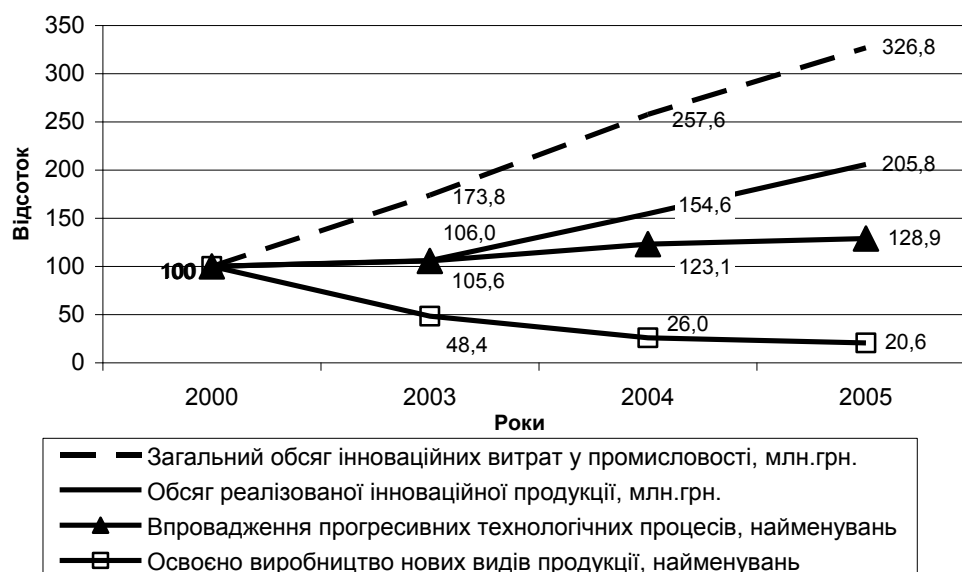

Рис.1. Динаміка основних показників інноваційних процесів

Наразі існує кілька напрямів застосування інноваційних управлінських технологій. Один з її напрямів – це застосування різноманітних інформаційних систем та програм у менеджменті організації. Інший напрям – це використання одного або кількох підходів з інструментального арсеналу менеджменту якості. У цій статті ми зупинимось на розгляді сильних сторін та можливих проблемних ситуацій тих управлінських підходів, що відносяться до методик менеджменту якості. Одним із можливих шляхів реалізації сучасних підходів у менеджменті може бути впровадження менеджменту якості на основі системного та комплексного підходу до побудови системи управління організацією. Коли йдеться про системність та комплексність, то маємо на увазі системне поширення сучасних інструментів менеджменту на структурні підрозділи підприємства. Найбільше таким умовам відповідають системи менеджменту, які побудовані на базі стандартів ISO 9000 (насамперед щодо чіткого розуміння менеджментом організації потреб та вимог зацікавлених сторін та процесної побудови бізнесу, рис. 2), методології Загального управління якістю (TQM) та самооцінки діяльності підприємств з використанням Моделі досконалості Європейського фонду управління якістю EFQM.

Рис. 2. Модель системи управління якістю, в основу якої покладено процес [2]

Така загальна схема підвищення якості менеджменту може бути доповнена, залежно від специфіки та орієнтирів організації, іншими підходами (інструментами менеджменту), спрямованими на підвищення ефективності, якості управління та конкурентоспроможності. Це насамперед [1; 4; 5]:

- стандарти ISO 14000, OHSAS 18000, SA 8000, GMP, HACCP;
- бережливе виробництво (Lean Production);
- шість сигма;
- бенчмаркінг;
- система збалансованих показників (Balanced Scorecard);
- проектний менеджмент та ін.

Реалізація можливостей кожного із підходів неможлива без широкого та свідомого залучення персоналу до процесів удосконалення. Відповідно саме лідери організації та його персонал є головними силами, які сприяють, або навпаки, перешкоджають впровадженню інновативних методик менеджменту. Результативність впровадження зазначених вище підходів у менеджменті значною мірою базується на здатності організації до так званого вирощування персоналу через виховання у нього потреби в отриманні нових знань, навичок та вмінь, а також бажання працювати творчо й ініціативно. У таких організаціях

активно проводиться як внутрішнє, так і зовнішнє навчання персоналу по всіх ієрархічних щаблях та структурних підрозділах. Обов'язковою умовою такого навчання є оцінка якості навчання слухачами навчальних курсів, тобто, відбувається зворотній зв'язок між викладачами, тренерами і наставниками, з одного боку, та персоналом, – із іншого. Це дозволяє удосконалювати навчальні програми та курси відповідно до зміни аудиторії, політики і стратегії підприємства. Головною метою такого підходу є стимулювання творчого, ініціативного та інноваційного мислення персоналу [1; 4]. Організації, що реалізують такі підходи, здійснюють інвестиції у «менеджмент талантів», які в остаточному підсумку дозволяють отримати конкурентні переваги і реалізовувати піонерські стратегії розвитку свого бізнесу.

Одним із головних факторів, що формують інноваційний стиль менеджменту підприємства, насамперед, є інноваційне мислення першого лідера організації та його управлінської команди. Дуже часто перший лідер скептично ставиться до інноваційних інструментів менеджменту. Він виходить із позиції, що:

по-перше – це затрати та відволікання ресурсів і персоналу від вирішення поточних задач;

по-друге, він і без нових підходів у менеджменті вдало керує підприємством, тому вивчати та впроваджувати щось нове немає потреби. З власного досвіду експертної оцінки підприємств, слід відзначити, що основними причинами, які змушують вищий менеджмент організації впроваджувати інноваційні технології управління як стосовно практичного інструментарію менеджменту, так і стосовно зовнішнього прояву прагнень до лідерства у бізнесі з огляду на участь у різноманітних рейтингах, конкурсах, номінаціях є такі:

- впровадження сучасних інноваційних технологій менеджменту дозволяє підвищити лояльність персоналу через адекватну мотивацію, можливість творчого розвитку, обов'язковий зворотній зв'язок (особливо щодо пропозицій персоналу), навчання, наставництво та делегування повноважень;
- імідж організації, яка впроваджує інноваційні системи менеджменту, дозволяє здійснювати пошук та набір кваліфікованого персоналу із меншими затратами. Лідер організації керується принципом: *для того, щоб залучити найкращий персонал, необхідно бути найкращим у галузі;*
- участь у різноманітних конкурсах – це спосіб порівняти організацію з іншими підприємствами, у тому числі і з інших галузей економіки, виявити сильні сторони менеджменту та можливі напрями для удосконалень;
- участь у різноманітних конкурсах – це зворотній зв'язок та нові знання від експертів, консультантів, аудиторів, які оцінюють та консультують різнопланові організації і є носіями оригінальних знань та порад;
- набуття персоналом сучасних навичок підвищення професійної компетенції та можливість привчити персонал до постійного прояву творчості, інноваційного мислення, раціоналізаторства та бажання працювати у гуртках, командах, робочих групах та ін.

Ефективним мотиватором впровадження інноваційних методик менеджменту є бенчмаркєнгові дослідження. У спрощеному вигляді бенчмаркінг розглядається як методологія вивчення та вдосконалення організацій насамперед на основі процесної природи бізнесу. Особливістю практичної реалізації бенчмаркінгу є його застосування тими організаціями, які вже мають значний досвід із удосконалень системи управління та здійснення проектів процесного менеджменту. Практична реалізація проектів бенчмаркінгу на підприємствах малого та середнього бізнесу, здебільшого має низьку результативність. Бенчмаркінг – це методологія масштабних удосконалень насамперед для великих підприємств, ефективність якого проявляється через сумарну дію синергетичного ефекту різнопланових заходів із удосконалення. Для реалізації проектів бенчмаркінгу необхідно:

- визначити керівні принципи для удосконалення процесів;
- визначити основні та допоміжні процеси підприємства;

- визначити так званих власників процесів, тобто визначити персональну відповідальність за ефективну реалізацію процесів;
- розробити та запровадити процедури оцінки бізнесу на процесній основі із визначенням характеристик та показників оцінки процесу як на вході у процес, так і на виході з нього;
- ресурси та повноваження з відповідною мотивацією та практичними навичками персоналу.

Сьогодні існує кілька напрямів реалізації проєктів бенчмаркінгу. Кожен напрям базується на досягненні конкретних цілей – від вивчення кращої практики удосконалень у середині організації до вивчення відповідного досвіду кращих закордонних підприємств. У сучасній практиці бенчмаркінгу виділяють кілька його категорій:

- двосторонній бенчмаркінг (на рівні та за взаємною згодою двох господарюючих суб'єктів);
- командний бенчмаркінг (шляхом створення Союзів, Асоціацій Клубів лідерів, бенчмаркінгових клубів та ін.);
- бенчмаркінг третьою стороною (замовлення бенчмаркінгових досліджень стороннім організаціям);
- внутрішній бенчмаркінг (пошук, вивчення та поширення кращої практики удосконалень бізнес-процесів всередині організації).

В Україні застосовуються перераховані вище категорії бенчмаркінгу. Так, підприємства, що беруть участь у конкурсі за Моделью досконалості EFQM, наводять приклади обміну бенчмаркінговою інформацією серед інших підприємств галузі. Прикладом може бути діяльність Полтавського університету споживчої кооперації та Львівської кооперативної академії стосовно обміну інформацією за показниками, що стосуються персоналу, набору освітніх послуг, удосконалення навчальних планів, програм та ін.

Щодо другої категорії бенчмаркінгу, то за прикладом може слугувати діяльність Клубу лідерів якості, який координує Українська асоціація якості (УАЯ). Особливістю цього клубу є те, що до його членів приймають організації-переможці національного конкурсу якості в особі перших лідерів організацій. Саме перші лідери беруть участь у роботі Клубу раз на місяць. Як правило, це відбувається на базі якогось одного підприємства, що є членом цього клубу. При цьому відбувається обговорення проблем, що є спільними для членів клубу незалежно від їхньої галузевої орієнтації.

До третьої категорії бенчмаркінгу відносять діяльність різноманітних консалтингових та дослідних організацій, які за дорученням конкретного підприємства здійснюють пошук кращої практики ведення бізнесу в конкретній галузі та аналізують процеси, які забезпечують досягнення кращих бізнес-результатів у цій галузі.

Особливість четвертої категорії бенчмаркінгу полягає у створенні умов до пошуку, аналізу та передачі кращої практики організації бізнес-процесів всередині конкретного підприємства. Найбільш вдалим прикладами такого бенчмаркінгу є передача кращої практики між підрозділами, які здійснюють різні бізнес-процеси. Найчастіше такий бенчмаркінг полягає в обміні інформацією щодо наставництва (закріплення за новими членами колективу більш досвідчених співробітників із відповідною мотивацією останніх), підготовку та написання документів, регламентів, рекомендацій по стандартах ISO 9000, визначення проблемних (критичних) ситуацій бізнес-процесу та пошук варіантів їхніх вирішень тощо.

Загальні напрями для удосконалення бізнес-процесів на основі бенчмаркінгу, як правило, полягають у:

- визначенні сутності бізнес-процесу, потоків інформації та документообороту, потоку матеріалів та ресурсів, розробка набору показників та пошук (розробка) методик їхньої оцінки;
- дослідженні основних зацікавлених сторін (ЗС) підприємства, сприйняття споживачів, лояльність, імідж та ін.;

- менеджменті персоналу – інноваційне навчання та перепідготовка, активізації та творчості, обов'язках та правах, інформованості та обміні досвідом;
- нових інструментах та методах роботи із ЗС та удосконалення бізнес-процесів.

Слід наголосити, що нині існує досить широкий спектр застосування інноваційних методик менеджменту. Про деякі із них йшлося вище. Тому говорити, мабуть, доцільно все ж таки про суб'єктивний фактор стримування активного впровадження сучасних методик управління серед українських підприємств. На нашу думку, саме низька обізнаність вищого менеджменту вітчизняних підприємств про переваги та можливості нових інструментів управління організацією, стримує впровадження інноваційних методик менеджменту. Сьогодні ще не створено критичної маси позитивних змін в економіці, викликаних застосуванням інноваційних методик менеджменту. На нашу думку, головним стимулом до впровадження сучасних методик в управлінні підприємством має стати загострення конкуренції на вітчизняних ринках після вступу України до СОТ та прихід на український ринок підприємств, які вже запровадили сучасні методи менеджменту і мають позитивні результати їхнього впровадження. Відповідно, вітчизняний менеджмент змушений буде пристосовуватись до ведення бізнесу за новими, більш жорсткими, правилами та культивувати інноваційні підходи як до управління персоналом, так і до організації основних бізнес-процесів підприємства.

Література

1. Заболотний В., Лисенко Н. Літо із смаком «Sandora» //Світ якості України. – 2005. – № 2. – С. 64–67.
2. ДСТУ ISO 9001-2001 Системи управління якістю. Вимоги. – К.: Держстандарт України, 2001. – С. 22.
3. Инновационные процессы: Труды семинара /Отв.ред.Н.И.Лапин). – М.:ВНИИСИ,1982. – 174 с.
4. Кращі підприємства України 2003 р.: Альбом.– К.: УАЯ, МЦ «Прирост», 2004. – 96 с.
5. Матеріали 11-го Міжнародного форуму "Українська якість – дні якості в Києві 2002". – К.: Українська асоціація якості, міжнародний центр якості «ПРИРОСТ», 2003. – С. 33–40.
6. Пригожин А.И. Управленческое консультирование нововведений: Индивид в организации. – М., 1990. – 101 с.
7. Пригожин А.И. Проектирование и организация нововведений. – М., 1987. – 114 с.
8. Статистичний щорічник України за 2005 р. Державний комітет статистики. – С. 336–340.
9. Шолудченко С.В. Теоретичні основи розвитку інноваційних процесів//Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2002. – № 4. – С. 206–212.
10. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. – М., 1982.
11. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1985. Merriam-Webster Inc., Publishers Springfield, Massachusetts, U.S.A. – P. 624.

Політика, історія, культура

Адамович Н.М.,

*здобувач кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Боротьба політичних сил за прийняття Конституції України 1996 р.

В статье анализируется процесс подготовки и принятия Конституции Украины 1996 г., исследуется политическая борьба вокруг формирования основных конституционных положений, рассматривается взаимодействие и борьба разных ветвей власти вокруг того, каким должен быть Основной Закон государства.

The given article analyses the process of drafting and adopting the 1996 Constitution of Ukraine. It also studies the political fight about forming principal constitutional provisions and examines both cooperation and confrontation between different powers concerning the pattern the basic law of the state is supposed to have.

Ключові слова: *Україна, Конституція, Верховна Рада України, конституційний процес, Президент України, Конституційний договір, Конституційна комісія, державотворення, незалежність.*

Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р., являє собою найважливіший нормативно-правовий акт новітньої незалежної Української держави. З її появою Україна нарешті здобула свій Основний Закон – необхідний елемент сучасної законодавчої системи, що створило підґрунтя для подальшого розвитку правотворчого процесу та розбудови громадянської суспільства. Загальновідомим є те, що Конституція створювалась за складних політико-правових умов. Йдеться про конфліктне протистояння політичних сил, у той час, коли певна частина політичного спектра українського суспільства не була готова до усвідомлення нового статусу України як незалежної правової демократичної держави.

Власне сучасний конституційний процес в Україні розпочався у 1990 р., після проголошення нею незалежності, та тривав майже шість років. Безсумнівно, що його історія є складовим компонентом новітньої історії України, без якої неможливо об'єктивно простежити тенденції розвитку української історичної думки, встановити закономірності збагачення історичних знань та методів історичного пізнання. Дослідники вже зверталися до проблеми. С. Кульчицький одним із перших виділив конституційний процес в Україні як самостійний об'єкт історичного дослідження та розглянув його у загальному контексті суспільно-політичних змін [1]. Значну роботу щодо збору документів та осмислення місця нової Конституції України у контексті історії українського конституціоналізму провели А. Слюсаренко та М. Томенко [2]. Ті чи інші аспекти історії конституційного процесу висвітлені у монографіях В. Авсеєвича, Е. Мамонтової [3]. Проте реалії сьогодення, пов'язані з реформуванням політичної системи та політичним протистоянням, яке виникло у суспільстві при внесенні змін до Конституції України на початку ХХІ ст. є свідченням того, що порушене питання залишається досить актуальним та потребує подальшого об'єктивного всебічного вивчення вітчизняними науковцями.

Варто зазначити, що конституційний процес проходив у кілька етапів та відбувався за кількома напрямками: внесення змін та доповнень до чинної Конституції УРСР, підготовка нового законопроекту, прийняття окремих нормативних актів у сфері конституційного законодавства. В основу дослідження покладено третій та четвертий етапи конституційного

процесу, спільною характерною ознакою яких було протистояння між Верховною Радою України та главою держави. Метою цієї статті є спроба дослідити політичну боротьбу та позиції представників різних гілок влади стосовно проектів Конституції на різних етапах їх обговорення і прийняття.

Слід зауважити, що переміни, які відбулися в суспільстві з часу проголошення у 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, проходили мирно, без гострих громадянських конфліктів. Проте спосіб мислення і дії переважної частини політиків на той час ще суттєво не змінилися, залишаючись так би мовити пострадянськими. Отож обрана у 1990 р. Верховна Рада України стала віддзеркаленням українського суспільства, а її склад, з одного боку, відображав тривалий час комуністичного правління, а з іншого, – результативність процесів лібералізації, суть якої полягала у формуванні альтернативних ідей, поступовій генезі самої комуністичної ідеології та розвитку українського національно-визвольного руху.

У зв'язку з цим між парламентом, що перебрав від Комуністичної партії України практично всеосяжні повноваження і, ясна річ, не горів бажанням їх позбутися, та Президентом, який хотів мати і реалізувати подібні прерогативи, стали поглиблюватися суперечності [4]. Головна з них полягала у тому, що кожна із сторін мала на меті вибудувати, спираючись на конституційні норми, свою власну вертикаль влади. Саме цю причину породила недосконалість чинної на той час Конституції УРСР 1978 р. Зрештою незгоди між главою держави і парламентом призвели не лише до гальмування конституційного процесу на початкових етапах його розвитку, а й зумовили значне погіршення економічної ситуації в країні, що вилилося у масовий страйк шахтарів Донбасу у червні 1993 р., головною вимогою яких було проведення всеукраїнського референдуму про довіру Президентові, парламентові та радам усіх рівнів. Як результат цього Верховна Рада України прийняла рішення достроково припинити повноваження обох гілок влади і призначила вибори нового складу парламенту на березень, а глави держави – на червень 1994 р. [5].

Відразу ж після обрання Верховної Ради України нового скликання та Президента України розпочався третій етап конституційного процесу, характерною ознакою якого стало формування в суспільстві сформувалися двох центрів конституційної ініціативи – парламентського та президентського. При чому сама ініціатива конституційного процесу поступово перемістилася в бік глави держави, який таким шляхом прагнув зміцнити свої повноваження й повноваження виконавчої влади у цілому та сформувати президентсько-парламентську республіку. Це прагнення в повній мірі відобразив прийнятий 18 травня 1995 р. за пропозицією Президента Закон України «Про державну владу та місцеве самоврядування». Для набуття ним статусу конституційного необхідна була підтримка двох третин складу Верховної Ради України. Однак закон не набрав необхідної кількості голосів. Оцінки істориків з цього приводу різні, на нашу думку, його співіснування з Конституцією створювало на той час загрозу руйнування правової системи держави, яка лише формувалася.

Отож політична ситуація залишалася незмінною, аж допоки представники обох політичних сил не зрозуміли, що суперечливість чинної Конституції реаліям життя лише погіршує ситуацію у країні і щоб розв'язати проблему, слід знаходити компромісні рішення. Результатом цього стало укладання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, під яким поставили свої підписи більше половини народних депутатів України [6].

За Договором тимчасово припинялася дія суперечливих йому положень Конституції 1978 р. Документ зафіксував принцип необхідності створення умов для прийняття нової Конституції у термін не пізніше одного року з дня його підписання. Безсумнівно, що Договір став результатом політичного компромісу, який на певний час задовольнив обидві сторони.

Президент отримав більш широкі повноваження влади, можливість предметніше впливати на формування виконавчої влади як у центрі, так і на місцях, та реалізувати сформульовану концепцію радикальних економічних реформ. Верховна Рада України, котра в цей час структурувалась, отримала час для узгодження позицій різних політичних сил та прийняття за умов зростаючої активності виконавчої влади Конституції України, де б були враховані і її інтереси.

Наслідком такого кроку стала активізація конституційної діяльності. Так, 19 червня 1995 р. співголовами Конституційної Комісії Президентом України Л. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. Морозом було прийнято рішення про створення Робочої групи Конституційної Комісії, до складу якої увійшло 10 вчених-правознавців: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Корнєєв, В. Погорілко, П. Мартиненко, М. Пухтинський, В. Шаповал [7]. А 22 вересня 1995 р. Верховною Радою України було прийнято Постанову за № 345/95-ВР «Про питання розробки проекту нової Конституції України».

Узявши за основу проект Основного Закону в редакції від 26 жовтня 1993 р., Робоча група підготувала власний законопроект. 23 листопада 1995 р. на засіданні Конституційної комісії модернізований проект був схвалений більшістю голосів [8]. У той самий час Комісія створила робочу підкомісію, що мала на меті виправити невідповідність проекту Конституції засадам демократичної організації влади та суспільства. Результатом діяльності останньої стало те, що уже через три місяці – 22 лютого 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову за № 61/96-ВР «Про проект Закону України про порядок прийняття нової Конституції України» [9], відповідно до якої законопроект було опубліковано у засобах масової інформації. Відзначимо, що на той час у Верховній Раді України точилися серйозні ідеологічні й політичні суперечки навколо питань про інститут президентства та структуру законодавчого органу влади. Депутатські фракції лівого спрямування твердо обстоювали думку про необхідність встановлення парламентсько-президентського типу державного устрою. Натомість фракції національно-демократичного спрямування та частина центристів підтримували ідею сильної президентської влади, в якій вбачали запоруку ефективної протидії загрозам політичного сепаратизму.

Наступний проект Основного закону Конституційна комісія передала на розгляд парламенту вже 11 березня 1996 р. Але Верховна Рада України не поспішала офіційно прийняти його в роботу. Є свідчення, що тривалий час ліва частина парламенту відмовлялася розглядати вказаний законопроект за умови, якщо одночасно з ним не розглядатимуться альтернативні проекти, у тому числі і проект фракції Комуністичної партії України, що фактично конституційно закріплював існування УРСР. На мою думку, проект Конституційної комісії був дійсно небездоганним і ліві фракції цілком справедливо називали його пропрезидентським. Свідченням цього є те, що не встигнувши ще офіційно потрапити до Верховної Ради України, цей законопроект тут же обріс десятками альтернативних варіантів, новими альтернативними розділами, викликав значний резонанс у владних, партійних, наукових та аналітичних колах і отримав загалом майже 2 тис. поправок.

Отже з того часу серйозна боротьба навколо подальшої долі конституційного процесу почала точитися у стінах парламенту. Керівники центристських та правоцентристських груп і фракцій провели своєрідний рейтинг, який показав, що за проект, який подала у Верховну Раду України Конституційна комісія, готові проголосувати не більше як вісімдесят народних депутатів України [10]. Про 300 голосів навіть не йшлося. Йшлося про те, чи здатна Верховна Рада України хоча б 226 голосами прийняти законопроект у першому читанні, щоб потім відправити його на референдум. Практично відразу в усіх політичних колах, засобах масової інформації почалися величезні спекуляції стосовно того, що Верховна Рада України не здатна самостійно прийняти Конституцію, а Україна навряд чи

може бути повноцінною державою, бо її нація не здатна до власного державотворення. Ситуація ставала все напруженішою і для її вирішення потрібно було консолідувати всі сили.

У зв'язку з цим 4 квітня 1996 р. у Верховній Раді України керівники десяти депутатських груп та фракцій, за винятком комуністів та соціалістів, дійшли згоди сформувати робочу групу із представників фракцій та спробувати по-новому переосмислити кожну статтю законопроекту Конституційної комісії. До складу новосформованої депутатської узгоджувальної робочої групи увійшли наступні фракції та групи, яких представляли відповідно народні обранці: «Аграрники за реформи» – В. Стретович і Р. Чап'юк; «Державність» – І. Юхновський, Б. Ярошинський; «Єдність» – С. Селіфонтьєв і В. Омеліч; «Міжрегіональна депутатська група» – Г. Старовойтова, І. Попеску; «Народний рух України» – І. Заєць і О. Лавринович; «Незалежні» – В. Гетьман та Б. Ольховський; «Реформи» – С. Соболев і В. Костицький; Селянська партія – С. Довгань і М. Дудченко; «Центр» – М. Сирота та В. Буткевич. «Соціально-ринковий вибір» спочатку делегував до складу робочої групи О. Новикова, якого пізніше замінили В. Чеботарьов та С. Кириченко [11].

Наведене свідчить, що на той час поряд із главою держави значно активізувалася і позиція парламенту з приводу прийняття Основного Закону. При цьому основна сфера інтересів Верховної Ради України пролягала через обмеження повноважень Президента, створення системи стримувань і противаг надмірній концентрації влади, збереження рад різних рівнів, недопущення розпорошування законодавчої влади.

З метою узгодженості поглядів на ту чи іншу норму майбутньої Конституції України члени міжфракційної депутатської групи зустрілися з Президентом України Л. Кучмою. Останній дав згоду на проведення щотижневих зустрічей, у процесі яких сторони намагатимуться узгоджувати принципові поправки до проекту Конституції з урахуванням позиції Президента України, як одного з співголів Конституційної комісії. Окрім того, виникла домовленість, що в роботі групи братиме участь постійний представник Президента України у Верховній Раді України В. Мусіяка та віце-прем'єр-міністр України з правових питань О. Ємець.

У той самий час ліві фракції використовували депутатську трибуну, щоб до кінця розвінчати президентський проект Конституції, а разом з ним і антинародну політику глави держави та його команди. Члени міжфракційної депутатської робочої групи у свою чергу розуміли, що навіть знайшовши компромісне рішення між представниками різних політичних груп і течій, узгодивши змінені статті з найбільш гострих конституційних питань з Президентом України, народні депутати України не мали можливості винести цей проект на розгляд сесії парламенту. Адже їх група продовжувала працювати на громадських засадах. А всі намагання надати їй легітимний статус Тимчасової спеціальної групи по доопрацюванню проекту Конституції, як того вимагав Регламент Верховної Ради України, відхилялися лівою частиною парламенту під приводом того, що від фракції Комуністичної партії у Тимчасовій групі повинні брати участь не два представника, як від інших фракцій та груп, а шість, що відповідало б пропорційному представництву комуністів у парламенті [12].

Проте представники інших фракцій не погоджувались з цим тому, що згідно з прийнятою міжфракційною депутатською робочою групою спрощеною процедурою постатейного узгодження передбачалося надання одного голосу від фракції. Тому якщо хоч одна депутатська фракція чи група, незалежно від того скількома народними депутатами України вона представлена у сесійному залі, не узгоджувала ту чи іншу статтю майбутньої Конституції, ця стаття переносилась на друге коло обговорення для знайдення спільного консенсусу. Лише за таких умов члени групи розраховували отримати в сесійному залі конституційну більшість.

Врешті решт 5 травня 1996 р. на сесії Верховної Ради України була прийнята Постанова за № 169/96-ВР «Про створення Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту Конституції України», згідно з якою остання визначалася головною для

доопрацювання проекту Конституції України, внесеного Конституційною комісією, разом із зауваженнями і пропозиціями суб'єктів законодавчої ініціативи. Її головою було затверджено народного депутата України М. Сироту [13]. Від фракції «Комуністи України – за соціальну справедливість та народовладдя» до складу комісії увійшли народні депутати України Л. Гармаш, С. Гмиря, Г. Долженко, А. Дроботов, В. Кочерга, А. Пейнга-Лайнен.

Перше офіційне засідання Тимчасової спеціальної комісії відбулося 6 травня 1996 р. й відразу ж викликало протест представників фракції комуністів. Причиною чергового конфлікту стало те, що члени ініціативної міжфракційної депутатської узгоджувальної групи передали комуністам законопроект, в якому вже 80 % всіх статей майбутньої Конституції було узгоджено, і запропонували продовжувати роботу в такому самому напрямі. Проте комуністи внесли альтернативний варіант і запропонували розпочати перегляд статей проекту Конституції з самого початку, причому напрацьований законопроект не брати за основу роботи, а вважати лише за одну з пропозицій для обговорення. На це не погоджувалися представники інших фракцій та груп. Врешті решт проект Конституції України був доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією з урахуванням близько 6 тис. зауважень і пропозицій всіх суб'єктів законодавчої ініціативи, затверджений нею та переданий на розгляд сесії Верховної Ради України 17 травня 1996 р. Зокрема, у ньому містилося ряд суттєвих змін, що стосувалися повноважень і статусу парламенту, уряду, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, було посилено роль судової гілки влади. Під час подальшої парламентської дискусії до проекту було внесено ще низку змін.

4 червня 1996 р. Верховна Рада України Постановою за № 219/96-ВР прийняла проект Конституції України у першому читанні [14]. Проте жодної певності у тому, що він буде прийнятий і затверджений у цілому, не проглядалося: надто вже складно було згуртувати і спрямувати в одному напрямі різко відмінні у поглядах політичні сили, присутні у сесійному залі Верховної Ради України. З наближенням дня закінчення Конституційного договору, політична конфронтація навколо майбутньої Конституції, а заодно і між гілками влади, набула своєї кульмінації. За словами В. Гетьмана, вибухова іскра в каталізації напруги навколо прийняття Конституції виникла від дій спікера [15]. Виступаючи у лютому 1996 р. на загальнопартійній конференції Соціалістичної партії України, О. Мороз закликав до зміни антинародного соціального курсу, який проводить авторитарно-бюрократичний режим. Крім того учасники конференції СПУ висловилися за необхідність усунення конституційним шляхом інституту президентства як найбільш дестабілізуючого фактора в суспільстві. У відповідь на це президентське оточення розпочало кампанію по усуненню Голови Верховної Ради України з посади.

У такій ситуації 24 червня 1996 р. відбулася чергова зустріч Президента України з членами Тимчасової спеціальної комісії, у ході якої глава держави заявив, що не погоджується з ставленням народних депутатів України до запропонованих ним пропозицій і у разі якщо комісія не прийме окремих його принципових зауважень щодо окремих статей Конституції, які налічували загалом 12 пунктів, він буде змушений повернутися до законопроекту у редакції Конституційної комісії. У той же час Л. Кучма запропонував радикальний вихід: винести президентський проект на Всеукраїнський референдум, без внесених парламентаріями поправок. У відповідь на цей крок члени Тимчасової спеціальної комісії підготували текст звернення до Президента України про проведення Всенародного референдуму з проекту Конституції, доопрацьованого ними. На ранок 26 червня 1996 р. це звернення в депутатських групах і фракціях парламенту підписало близько 240 народних депутатів України [16].

Того ж дня Президент України скликав засідання Ради національної безпеки за участю всіх представників Президента у регіонах, на якому прийняв рішення про проведення Всеукраїнського референдуму з проекту Конституції України у варіанті, яким передбачалось, зокрема, двопалатна структура парламенту та його перейменування на

Народні Збори. Відносно ж законопроекту Основного Закону у варіанті Тимчасової спеціальної комісії було зафіксовано, що він не може бути винесений на референдум, тому що не враховує принципових зауважень глави держави і є менш легітимним за проект Конституційної комісії. 26 червня 1996 р. Л. Кучма підписав указ, згідно з яким Всеукраїнський референдум мав відбутися 25 вересня цього року [17], після чого його протистояння з парламентом набуло найгострішого характеру. Безперечно, що у такому рішенні явно простежувався тиск глави держави на Верховну Раду України. І хоча указ не мав легітимної основи, оскільки Президенту не надані права проводити референдуми без згоди Верховної Ради України, цей факт став певним каталізатором конституційного процесу.

Отже, 27 червня 1996 р. парламент розпочав свою роботу за умов гострої політичної кризи. На погоджувальній раді керівників депутатських фракцій та груп Верховної Ради України було прийнято рішення інтенсифікувати процес роботи над проектом Конституції України, спробувати проголосувати суцільний текст варіанту Тимчасової спеціальної комісії та прийняти його за основу. Народні обранці зійшлися на одному: президентський указ не повинен припинити роботу, розпочату над Основним Законом держави.

Голова Верховної Ради України зі свого боку запропонував три нові процедурні норми, що мали згодом вирішальне значення для успішного завершення конституційного марафону [18]. По-перше, ним пропонувалося провести одне спільне сесійне засідання, не розділяючи його на ранкове і вечірне. Така новація мала на меті уникнення повторної реєстрації народних депутатів України у зв'язку з тим, що напередодні вже були спроби з боку представників депутатських фракцій «Державність» та «Народний Рух України» блокувати роботу сесії. З огляду на те, що 27 червня 1996 р. у сесійній залі вже були відсутні комуністи, О. Мороз вирішив не ризикувати, адже ранкова реєстрація забезпечувала необхідний конституційний кворум.

По-друге, була запропонована спрощена процедура розгляду тих статей проекту Основного Закону, які при першому голосуванні за статтю у цілому отримували конституційну більшість. Це давало можливість не ставити на голосування сотні різних поправок і значно прискорити процес прийняття Конституції.

По-третє, з найбільш суперечливих питань законопроекту пропонувалося створити локальні узгоджувальні групи, які паралельно з процесом розгляду проекту Конституції працювали над пошуком компромісних варіантів, здатних отримати конституційну більшість голосів. Керівниками цих груп були визначені: з мовної проблеми – І. Попеску, приватної власності – О. Мороз, державної символіки – В. Буткевич, статусу Республіки Крим – Є. Марчукреспубліки.

Безперечно, що з огляду на майбутній референдум народні депутати України були вимушені сконсолідувати зусилля та продовжити обговорення проекту Конституції в другому і третьому читанні. Складність полягала у тому, що по суті парламент мав справу вже зовсім з іншим законопроектом порівняно з тим, що був опрацьований Конституційною комісією. У запропонованому Тимчасовою спеціальною комісією проекті Основного Закону з'явилося 12 нових статей, 79 статей зазнали суттєвих змін та доповнень. Отже, майже добу крок за кроком, узгоджуючи принципові позиції, приймаючи статтю за статтею, пункт за пунктом, представники лівих і правих сил у парламенті йшли на взаємні поступки у досягненні єдиної мети. Врешті-решт ранком 28 червня 1996 р. Основний закон було прийнято. За введення в дію нової Конституції України проголосувало 338 депутатів, «проти» – 18 і «утрималось» – 5.

Згідно з ухваленною Конституцією, Україна визначалась як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За формою державного устрою – унітарна держава із збереженням адміністративно-територіальної автономії для Республіки Крим. За формою державного правління – президентсько-парламентська республіка.

Таким чином, наведене вище вказує на те, що конституційний процес в Україні став одним із визначальних явищ новітньої української історії, наслідком якого було прийняття нової Конституції України, що закріпила основоположний принцип правової держави – принцип верховенства права, втілила досягнення вітчизняної та світової конституційної науки і практики конституційного будівництва, врахувала європейські стандарти демократичної держави і стан розвитку українського суспільства, що притаманні українському конституціоналізму. Прийняття Конституції України стало значним досягненням українського народу щодо його самовизначення, розвитку народовладдя та демократії, важливою віхою новітньої історії Української держави. Перебіг конституційного процесу сприяв підвищенню рівня політичної культури в країні, становленню професійної політичної спільноти. Наведене підтверджує, що професіоналізм та здоровий глузд народних депутатів України, їх здатність йти на компроміс, дали змогу уникнути політичної кризи в суспільстві. Процес прийняття Конституції України засвідчив, що в парламенті сформувалася конструктивна ситуативна більшість, яка була здатна ухвалювати суспільно необхідні політичні рішення. Держава уникла політичної кризи й відвертої конфронтації, що визнавало здатність українських політиків йти на поступки й реалізувати загальноприйнятну позицію щодо державного будівництва та суспільної стабільності в Україні.

Література

1. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – №4. – С. 3–10.
2. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції – К., 1997.
3. Авсеевич В. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990-1996 рр.: Дис...канд. іст. наук – Запоріжжя, 2002; Мамонтова Е. Фактор преси у конституційному процесі в Україні: Дис...канд. політ. наук. – Одеса, 2000.
4. Литвин В. Прорив до громадянського суспільства // Голос України. – 2006. – 26 січ. – С. 2.
5. Литвин В. Україна: хроніка поступу. – К., 2000. – С. 175.
6. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції // Право України. – 1997. – № 6. – С. 63.
7. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму. – Л., 2004. – с. 196.
8. Конституція України. Проект, підготовлений Робочою групою Конституційної комісії України (у редакції від 15.11.1995 р.). Схвалений Конституційною комісією 23 листопада 1995 // Конституція незалежної України. У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 53–94.
9. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 3. – С. 32.
10. Заєць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1. – С. 104–118.
11. Гетьман В. Як приймалася Конституція України. Нотатки учасника розробки Основного Закону України – К., 1996. – С. 29.
12. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції – К., 1997. – С. 175.
13. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 12. – С. 119.
14. Гетьман В., Килимник Ю. Чи стане Україна соціальною державою (Бесіди про Конституцію). – К., 1996. – С. 7.
15. Гетьман В., Килимник Ю. Влада (Бесіди про Конституцію) – К., 1997. – С. 4–5.
16. Томенко М. Уроки конституційного процесу в Україні // Універсум. – 1996. – № 7/8. – с. 4-8.
17. Головатий С. Конституція України 1996 р. В системі європейського конституціоналізму // Право України. – 1997. – № 8. – С. 28.
18. Із стенограми засідань сесії Верховної Ради України, засідання шістдесят дев'яте 27 червня 1996 р. // www.rada.gov.ua.

Баженова Г.Ю.,

*аспірантка кафедри історії Росії Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

IV Міжнародний конгрес історичних наук 1913 р. та участь у ньому вітчизняних вчених

Стаття посвячена изучению процессов кооперации историков в начале XX в. На примере деятельности IV Международного конгресса исторических наук 1913 г. в Лондоне прослежены пути взаимодействия русских и украинских ученых с европейским научным сообществом.

The article studies the process of cooperation between historians at the beginning of the 20th century. Taking the activity of the IV International Congress of Historical Studies in London 1913 as an example, the author of the article traces the ways of cooperation between Russian and Ukrainian historians and the European scientific community.

Ключові слова: міжнародна наукова кооперація, міжнародні конгреси істориків, шляхи взаємодії вітчизняних вчених з європейською науковою спільнотою.

Історія історичної науки початку XX ст. останнім часом привертає особливу увагу дослідників, адже у радянський період вона оцінювалась з марксистських позицій і відповідно характеризувалась кризовим станом. Вочевидь сьогодні виникла необхідність визначити рівень розвитку української історичної науки на початку XX ст. та з'ясувати її місце в європейському науковому просторі. Важливість цього питання підвищується у зв'язку із постійним розширенням форм міжнародної співпраці істориків на початку нового тисячоліття. Саме тому вивчення історії перших міжнародних контактів вітчизняних істориків, зокрема їх участь у роботі міжнародних конгресів, дозволить прослідкувати шляхи кооперації істориків у цілому.

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризувались постійною інтернаціоналізацією політичного та громадського життя, що вочевидь полегшило поглиблення міжнародної наукової співпраці. До 1900 р. остання обмежувалась переважно сферою кореспонденції, науковою періодикою, відрядженнями, запрошеннями для читання лекцій у зарубіжних університетах, участю у роботі зарубіжних наукових товариств. Подальші процеси інституціоналізації науки обумовили створення перших міжнародних організацій та проведення перших міжнародних конгресів. Кооперація ж істориків гальмувалася національною спрямованістю їхньої науки та сильним впливом політики, однак тривалі міжнародні контакти представників цього фаху спонукали до ведення загальноєвропейського наукового діалогу.

Ставлення радянської історіографії до перших міжнародних конгресів історичних наук характеризувалось ідеологічною упередженістю. Цікаво, що лише стаття А. Слонимського була повністю присвячена цьому питанню [14], в інших працях досліджується переважно участь радянських істориків у цих форумах, дореволюційні ж конгреси розглядаються в них побіжно [5; 12; 13]. Серед останніх розвідок слід виділити статтю Є. Кравченко [8] та монографію «Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.)» [11], в яких дається стислий огляд діяльності російських вчених на цих конгресах. Дослідження С. Стельмаха досить ґрунтовно висвітлює міжнародну співпрацю істориків Росії та України наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема їхню участь у міжнародних форумах істориків [15; 16]. Серед іноземних розвідок виокремимо працю К. Ердмана, присвячену історії організації та проведення перших конгресів істориків та відповідно участі в них німецьких учених [18]. Однак існуюча історіографія лише частково торкається виділеної нами проблеми. Тому вважаємо за доцільне вивчити роботу IV Міжнародного конгресу історичних наук, зокрема участь у ньому вітчизняних вчених, та визначити його роль у загальноєвропейському процесі інтернаціоналізації історичної науки.

Ґрунт для проведення перших міжнародних форумів істориків підготували міжнародні конгреси сходознавців, американістів, антропологів та археологів, які почали

скликати ще з 60–70-х роках XIX ст. Ініціативу організації міжнародних конгресів історичних наук взяли на себе французькі вчені, котрі ще у вересні 1898 р. провели конгрес з історії дипломатії у Гаазі (вважається підготовчим). Згідно з його рішенням у липні 1900 р. скликано Перший міжнародний конгрес порівняльної історії у Парижі. Однак російські вчені відмовились визнавати його першість, адже він був небагаточисельним і за складом переважно французьким, тому відлік вели з наступного форуму. Другий міжнародний конгрес відбувся у квітні 1903 р. у Римі та за кількістю учасників (більше 2 тис.), безумовно, випереджав попередній. Саме Римський конгрес встановив періодичність проведення конгресів: один раз на п'ять років. Наступний міжнародний форум влаштовано у Берліні, відповідно у серпні 1908 р. Характерно, що погіршення відносин між Німеччиною та Англією негативно вплинуло на його роботу. Демонстративно не з'явилась на конгрес більшість вчених слов'янських країн, незначною була й французька делегація. Відповідно учасників було майже вдвічі менше порівняно з попереднім міжнародним форумом (1045 осіб, разом з 340 іноземцями) [14, с. 95–99].

«Війна і терор кинули тінь на зустріч істориків у Лондоні» [18, с. 86], оскільки наступний (четвертий) конгрес проходив в англійській столиці 3–9 квітня 1913 р. у період останньої фази першої Балканської війни та вбивства напередодні грецького короля Георга I. Відтак форум визначала не лише посилена увага до фахових проблем науки, а й домінування політичної історії та міждержавних відносин [18, с. 91]. Учасник конгресу Є.Тарле згадував, що, порівняно з попередніми, цей був порівняно нечисельним, оскільки «...збиралися приїхати майже три тисячі осіб, записались в члени з'їзду і внесли плату, здається, не більше восьмиста осіб, і навіть на спільних зборах було осіб півтора-двісті, крім перших, на яких присутніх було дещо більше» [17, с. 130]. Саме тому Лондонський конгрес був «занадто англійським, менш міжнародним» [7, с. 159]. За приблизними підрахунками професора Університету Св. Володимира П.Ардашева національний склад конгресу виглядав таким чином: «Англія – 750 ос., Німеччина – 70 ос., Росія – 30 ос. (враховуючи кількох російських поляків та одного фіна), Франція – 25 ос., Австро-Угорщина – 25 ос., Італія – 15 ос., Швеція та Бельгія – по 8 ос., Голландія – 7 ос., Норвегія – 6 ос.» Інші європейські країни делегували по кілька представників, Америку (разом із Канадою та Південною Америкою) представляло не більше 35 осіб, Азію – 7 [1, с. 8–9].

Таким чином, Росія на Лондонському конгресі посіла третє місце за кількістю своїх делегатів. За національністю доповідачі розподілялись таким чином: 112 доповідей прочитано англійцями, 28 – німцями, 18 – росіянами, 12 – французами, 9 – австрійцями, 7 – американцями, 4 – італійцями, 4 – бельгійцями, 3 – голландцями, по дві – норвежцями, швейцарцями, румуном (одним), по одній – іспанцем та швейцарцем. Отже, і у цьому списку, як і за кількістю делегатів, росіяни посіли третє місце; однак, за відсотковим співвідношенням числа доповідей до числа делегатів, росіяни зайняли перше місце [1, с. 18]. Незначну кількість французьких науковців можна було пояснити не стільки політичними, скільки організаційними причинами – бюрократичною тяганиною їхнього міністерства освіти, яке не встигло завчасно надіслати запрошення організаційного комітету в університеті [1, с. 9–10].

Інший учасник конгресу, П. Митрофанов, відзначав, що російських делегатів було менше 20, із них 13 були делегатами від наукових установ [9, с. 248]. Вочевидь, П.Ардашев зарахував до числа делегатів усіх росіян, зокрема членів їхніх родин, котрі ставали відповідно членами-змагальниками конгресу (Associate Members), зробивши внесок розміром півфунта стерлінгів. Була ще й третя, незначна за кількістю, категорія членів – так званих змагальників (Associates), теж з половиною платою, однак без права участі в урочистих заходах на честь конгресменів. До речі, кількість російських делегатів могла би бути значно більшою, якби окремі російські університети не утримались від делегування своїх представників на конгрес. Поряд з Імперською академією наук та Імперською археологічною комісією, були представлені лише чотири російських університети: Св.

Володимира, Петербурзький, Варшавський, Юр'ївський, а також Гельсінгфорський. До того ж, не всі делегати приїхали на конгрес, серед них не було М. Кареева, М. Ковалевського, Ю. Кулаковського.

За час роботи конгресу було проведено чотири загальних (3, 4, 7 і 9 квітня) та 64 секційних зібрання [1, с. 11–12]. Президентом конгресу було обрано відомого дослідника політичного устрою Сполучених Штатів та автора «Священної Римської Імперії» Дж.Брайса (J. Bryce). Однак через зайнятість його в англійській дипломатичній місії у Вашингтоні, підготовку та загальне керівництво конгресом здійснював А.Вард (A. Ward), засновник кембріджської школи модерної історії (Cambridge Modern History) та основоположник (поряд з У.Стаббсом) сучасної академічної історичної освіти в Англії [18, S. 88]. Вступна промова президента конгресу, прочитана ним, завершилась закликом сприяти підтримці та поширенню дружніх відносин між народами. Від імені делегатів промови у відповідь були виголошені Г.Корд'є (H. Cordier, Франція), Ф.Адамсом (F. Adams, США) та У. фон Вілламовіцем-Мьоллендорфом (U. von Wilamowitz-Möllendorf, Німеччина) [3, с. 78–279].

На другому спільному засіданні конгресу, 4 квітня, значний інтерес викликали доповіді Г.Піренна (H. Pirenne, Бельгія) та О. фон Гірке (O. von Gierke, Німеччина). Доповідь Г.Піренна «Розвиток капіталізму з XII до XIX століття» була нарисом соціально-економічної еволюції Європи доби пізнього середньовіччя, адже саме тоді, за переконанням автора, почалося зародження капіталізму [6, арк. 50]. Г. Піренн запропонував загальну схему розвитку класу капіталістів: великі купці XI–XIII ст., фінансисти й міські банкіри XIV ст., капіталісти, мануфактуристи й банкіри епохи Відродження та великі підприємці XIX ст. [3, с. 279]. Усі ці групи формувалися з нових людей («*parvenus*»), які, досягаючи визначного фінансового рівня, перетворювалися відповідно на «аристократію фінансових власників» [6, арк. 50]. О. фон Гірке виклав еволюцію принципу більшості у середньовічному та новому німецькому праві. Як зазначив доповідач, цей принцип, хоча і набув значного поширення, однак не став самоочевидним. Так, у ранньому німецькому праві принцип більшості не визнавався. Панівною парадигмою тоді була саме одностайність, хоча остання часом і досягалась силовими методами. Лише у пізньому середньовіччі, з розвитком корпоративного життя, принцип більшості завоював визнання. В ідейній сфері ця еволюція, на думку доповідача, підкріплювалась фікцією, що більшість має легально розглядатися єдиним цілим [6, арк. 50].

У межах засідання доповідав також професор Е.Бернгейм (E. Bernheim, Німеччина) на тему «Інтерпретація історичного процесу очима його учасників». Так, у процесі розвитку історіографічної думки утвердилась ідея, що кожна епоха позначена особливими індивідуальними ознаками, тому доповідач намагався з'ясувати важливість і одночасно важкість завдання істориків – ввійти в дух, ідеї та настрої окремих епох. Остання доповідь була зроблена професором Р.Вітвеллом (R. Whitwell, Англія) стосовно потреби складення повного словника середньовічної латини, на зразок «Оксфордського словника англійської мови» [1, с. 14–15].

На загальному засіданні 7 квітня читали доповіді Е. Мейер (E. Meyer, Німеччина), акад. О. Лаппо-Данилевський (Росія), К. Лампрехт (K. Lamprecht, Німеччина) та Н. Йорга (N. Jorga, Румунія). Перша доповідь була присвячена досягненням тодішньої науки у вивченні стародавньої історії. У висновках професор Е. Мейер зауважив, що, незважаючи на значні успіхи у вивченні стародавніх цивілізацій, Греція та Рим навіть кілька десятиріч потому залишаються центрами стародавньої історії, адже саме там людство вперше досягло високого щабля розвитку [3, с. 279]. Академік О. Лаппо-Данилевський зробив доповідь на тему «Ідея держави та основні методи її еволюції в Росії від темних часів до епохи перетворень». Розглядаючи окремо релігійні та світські ідеї держави, він показав еволюцію характеру політичних ідей в означений період [6, арк. 56]. Доповідь була замовлена для секції права її керівником П.Виноградовим, який у листі з Оксфорду від 21 вересня 1912 р. просив О. Лаппо-Данилевського подати «короткий конспект реферату» з історії «політичних правових учень в Росії» [14, с. 101–102]. Однак отриманий текст справив настільки позитивне враження, що

доповідь винесли на загальне засідання конгресу. Вона викликала чималий інтерес, тому була включена до збірки праць юридичної секції конгресу. Згодом П. Виноградов написав автору, що, незважаючи на те, що йому доводилось чимало займатися теорією держави та права, послідовна еволюція ідеї держави в Росії XVII–XVIII ст. була для нього «новою та повчальною» [14, с. 102]. Зауважимо, що організатори Лондонського конгресу, як і попереднього, відмовились від централізованої публікації доповідей його учасників [18, с. 89].

Наступний доповідач Н. Йорга присвятив свій виступ висвітленню «Необхідних основ нової історії середніх віків» (було зроблено досить невдалий переклад її назви на французьку мову). Він запропонував нову загальноєвропейську універсальну інтерпретацію середньовіччя [18, с. 92]. На думку Н. Йорга, існуючий тоді метод побудови середньовічної історії по країнах та народах був помилковим, тому він пояснив необхідність прослідкувати долю давньоримських ідей і закликав з'ясувати, яким чином ці ідеї трактувались та втілювались прийшлими варварами, германцями [3, с. 279]. Професор К. Лампрехт зробив доповідь на тему «Новітні духовні течії в Німеччині». Її основна ідея полягала у тому, що господарсько-матеріалістична ера, котра змінила колись періоди романтики та науки, минала. Тому доповідач передбачав наближення нової епохи – ідеалізму та чистої філософії, поворот до «духовності» та «занурення», які були невідомі в попередню епоху. Однак фінал доповіді, побудованої в «ультраідеалістичному» дусі, виявився доволі шовіністичним і, дивлячись на місце засідання конгресу, вельми нетактовним: «Якщо справа дійде до війни, чого я зовсім не хотів би, тоді з серйозними намірами німецького народу доведеться рахуватися» [3, с. 279]. Після промови Д. Брайса ці слова були сприйняті як цілком визначений політичний виступ, тому лондонські газети тактовно обійшли мовчанням його доповідь [3, с. 279].

Секційні засідання тривали п'ять днів (3–5 та 7–8 квітня), тобто на кожний день припадало від 12 до 14 зібрань. Вони проводились одночасно в кількох приміщеннях, які розташовувались на значній відстані одне від одного. Це безумовно негативно вплинуло на їх відвідування, тому чисельними були лише загальні збори [1, с. 12]. Для заслуховування двохсот рефератів було утворено дев'ять секцій і 12 підсекцій, а саме: 1) історія Сходу; 2) історія Греції, Риму, Візантії; 3) середньовічна історія; 4) нова історія з підсекціями історії нової, колоніальної, військової та морської; 5) церковна історія; 6) історія права та економічна історія; 7) культурна історія середніх віків і нового часу; 8) археологія; 9) філософія, методологія історії та допоміжні історичні науки [6, арк. 67–67 зв.]. Новою у межах міжнародного форуму була підсекція військової та морської історії.

Переважно доповідачі зверталися до історії країни-господарки міжнародного форуму (з 60 рефератів 40 прочитано англійцями), яка природно мала становити інтерес для місцевої аудиторії. Тематика ж доповідей засвідчила підвищення інтересу до проблем міждержавних відносин та політичної історії загалом. Однак означені питання, як і на попередньому конгресі, привертати увагу вчених значно менше порівняно з питаннями конституційної, економічної та соціальної історії [18, с. 89–95]. Як зазначалося вище, події політичного життя сильно вплинули на діяльність конгресу істориків у Лондоні, значно більше порівняно з попередніми. Для збереження спокійної ділової атмосфери з порядку денного навіть зняли дві доповіді, що торкалися гострих міжнародних проблем того дня, а саме: «Питання албанської історії» проф. Ф.Нога та «Австрійські адміністративні методи» проф. Дж.Редліха (секція Нової історії) [3, с. 280].

Значна частина рефератів була вузькоспеціалізованою. Цей факт, поряд з вадами організаційного характеру (відсутністю єдиного приміщення), обумовив пасивність у відвідуванні секційних засідань та ізольованість їх роботи. Зазвичай на них з'являлося не більше 20–30 членів, половину з яких становили жінки; навіть на загальних зборах 3/4 місць були вільними [9, с. 247]. Більшість доповідей не викликала жодних заперечень, дискусій, обмінів думками, доповнень з боку слухачів-спеціалістів [1, с. 25]. Один з делегатів конгресу влучно відзначив: який же це congressus, це – degressus [3, с. 279].

За свідченнями Є.Тарле, більшість рефератів російських вчених були помітними і викликали жваві коментарі, знаходили публічну схвальну оцінку та визнання [17, с. 131]. «Особливо захоплювались англійці російськими вченими в археологічній та античній секціях, на які вони звернули основну свою увагу» [10, с. 280]. Господарі форуму з великою повагою поставились до вміння російських вчених використовувати та інтерпретувати археологічний матеріал для висвітлення відповідної історичної епохи [10, с. 280]. З 15 доповідей, заслуханих у секції археології, шість прочитали російські делегати, що обумовило навіть утворення окремої підсекції під назвою «російські засідання» (Russian Sessions) [4]. Тут доповіді прочитали О.Бобринський, С.Жебелев, М.Ростовцев, Б.Фармаковський, Є.Штерн, Є.Прідік [1, с.12].

Російські делегати брали діяльну участь і у засіданнях інших секцій, зокрема у секції нової історії. Проф. П.Митрофанов прочитав реферат про Леопольда II та Кауніца. У секції грецької та римської історії російську науку представляв проф. М.Ростовцев («Іонізм та іранізм в південній Росії»), у секції економічної історії – пані ІЛюбименко («Листування Єлизавети Тюдор та Івана Грозного») і проф. Є.Тарле («Економічні наслідки континентальної блокади, 1806–1813 рр.»). Проф. М.Бубнов першу свою доповідь присвятив походженню та історії арабських цифр (підсекція допоміжних історичних наук), другу – особі Вільгельма Мемсберійського (секція середньовічної історії). П.Виноградов відкрив своєю промовою засідання VI секції (нової історії), яку він очолював. П.Ардашев брав участь у засіданнях секцій нової та економічної історії [17, с. 132–133].

Значний авторитет російських вчених підкріплювався також союзницькими зв'язками Росії та Англії напередодні війни, що й було використано в інтересах російської науки. Увечері 5 квітня під головуванням П.Виноградова відбулась нарада 13 російських делегатів, серед яких були: П.Ардашев, М.Бубнов (Київський університет), В.Грабар, М.Ростовцев, Є.Тарле (Петербурзький університет), О.Лапшо-Данилевський (Імператорська академія наук) та ін. На обговорення було винесено два питання: 1) про рівноправ'я російської мови та 2) про проведення наступного конгресу в межах Росії. На останньому загальному зібранні конгресу 9 квітня обидві ці пропозиції були прийняті. Майбутньому ж Організаційному Комітету було доручено детальну розробку та практичне вирішення питання надання російській мові статусу робочої на історичних конгресах, поряд з англійською, німецькою, французькою та італійською [1, с.49–51; 2]. Отже, важливим підсумком форуму в Лондоні було рішення провести наступний міжнародний конгрес істориків 1918 р. у Петербурзі. Цей факт, вочевидь, засвідчив високе визнання світовим фаховим товариством успіхів вітчизняної історичної науки та рівня її міжнародної інтеграції.

Однак організатори Лондонського конгресу в процесі підготовки не обмежилися лише науковими завданнями, вони хотіли надати йому широкого культурно-суспільного характеру. Про це свідчив, зокрема, склад Організаційного Комітету, в якому разом з науковими установами й організаціями були представлені організації та установи з інших сфер культурно-суспільного життя Англії. Так, поряд з істориками, соціологами, економістами, правниками, державознавцями, археологами, філологами були представлені медики, природознавці, математики, військові, комерсанти, публіцисти, літератори, актори тощо. Визначною рисою саме Лондонського конгресу виявилась також присутність значної жіночої складової (більше 200 осіб). Особливо помітною вона була на парадних зібраннях та прийомах, надаючи їм особливого блиску. Як зазначив П.Ардашев, «...це був не стільки вчений з'їзд, скільки тимчасове, з нагоди наукового з'їзду, зближення та близьке спілкування інтелігентних людей з усіх прошарків культурного суспільства й майже з усіх країн світу» [1, с. 7–12].

Конгрес вирізнявся також значним інтересом до нього англійської преси. Всі головні лондонські газети не лише давали докладні звіти про парадні засідання та прийоми, а й відводили кілька шпальт секційним засіданням [1, с.27]. Хоча Є.Тарле, навпаки, зауважив, що

лише «Times» більш-менш серйозно поставилась до висвітлення перебігу Четвертого міжнародного конгресу істориків. Інші ж столичні газети обмежились побіжними згадками про нього [17, с. 130]. Останні були переповнені інформацією політичного змісту, адже форум відбувався у період останньої фази першої Балканської війни та наростання російсько-австрійських суперечностей.

Організатори конгресу, як зазначалося вище, поставились до нього як до міжнародного огляду своїх наукових та культурних сил [1, с. 28]. У Лондоні учасники мали можливість оглядати музеї та визначні пам'ятки мистецтва за виключно сприятливих умов. У межах конгресу відводилися спеціальні години, вільні від засідань, а сам огляд проводився безпосередніми керівниками цих установ. Заплановано було відвідання Віндзорського та Ламбертського палаців, відбулись екскурсії до Оксфорду, Кембриджу тощо [1, с. 28–38]. Англійці перевершили своєю гостинністю організаторів попереднього конгресу, німців. Останні обмежились лише одним офіційним обідом, на який запрошені були навіть не всі делегати. Англійці ж влаштували на честь конгресу два парадних обіди, запрошення на які отримали всі делегати та дами, які їх супроводжували. Перший із цих обідів від імені лондонського Історичного товариства було влаштовано 1 квітня, ще до офіційного відкриття конгресу. Наступного дня ввечері відбувся перший прийом на честь його учасників від імені президента та членів бюро конгресу.

Однак особливою парадністю та урочистістю вирізнявся «урядовий банкет», влаштований у день відкриття форуму в Hotel Cecil. Обід було влаштовано на 900 осіб і, за відгуком П. Ардашева, цей грандіозний «tour de force» ресторації відбувся з аристократичною «чистотою» та притаманним англійцям спокоєм, відсутністю поспіху та метушні з боку керівництва та персоналу готелю [1, с. 39–40]. Про вишуканість банкету говорять вже самі назви страв, що подавалися: кошики з яєць зуйки, консоме з кнелями, тюфтельки по-королівські, сідло бараняче (приниркова частина) по-Ришельє, шинка по-йоркські в шампанському тощо. Безперечно масштаби меню та карта пропонованих вин, витримка яких сягала тринадцяти років [6, арк. 133–133 зв.], свідчили про відповідальне ставлення організаторів конгресу не лише до підготовки його офіційної (наукової), а й неофіційної частини. «Урядовий банкет» завершився блискучим раутом, на який були розіслані окремі запрошення.

Впродовж тижня різними вченими корпораціями, місцевими конгресменами та представниками англійського бомонду відбулося кілька банкетів, five o'clock'ів, раутів сімейного характеру. Для іноземців відкрилися двері не лише музеїв, бібліотек, наукових установ, а й приватних домівок та лондонських громадських клубів. Шістнадцять з них вдалися до обрання конгресменів до почесних членів своїх клубів на місячний термін. Учасники Лондонського конгресу, на відміну від попереднього, «...були буквально завалені запрошеннями, так що, за браком часу, більшістю з них навіть не мали можливості скористатися» [1, с. 42]. Член американської делегації Дж. Джеймсон у статті, присвяченій конгресу, відзначав, що саме завдяки таким розвагам з'являлися численні знайомства та зав'язувались дружні стосунки з істориками різних країн, що власне і було однією з основних причин проведення міжнародних конгресів [19, р. 682].

Безумовно, організатори четвертого міжнародного форуму істориків відійшли від традиційного вузьконаукового розуміння його місця в житті країни. На відміну від своїх попередників, англійці сприйняли конгрес як широке міжнародне спілкування на ґрунті культурних зацікавлень. Вочевидь, вчено-діловий бік конгресу значно поступалася місцем культурно-суспільному. Однак, саме високий рівень організації ненаукової частини обумовив значний інтерес власне до конгресу освіченої верстви англійського суспільства. Це, безумовно, свідчило про популяризацію наукових знань серед громадськості.

Вочевидь проведення перших міжнародних конгресів істориків свідчило про початок інтернаціоналізації європейської історичної науки, що обумовило у подальшому створення єдиного інтелектуального простору. Особливістю цього процесу було те, що він тривав на

фоні зростання шовіністично-націоналістичних настроїв. Утім, спілкування вчених із різних держав породжувало проблему не лише сприйняття «чужої» культури та суспільних відносин, а й їхнє часткове запозичення. На початку ХХ ст. російська історична наука (і українська як її складова) органічно розвивалася в контексті європейської, що вочевидь заперече пануючу в радянській історіографії думку про її кризовий стан. Високий рівень її організації був визнаний учасниками IV Міжнародного конгресу історичних наук у Лондоні, які обрали місцем чергового зібрання Петербург. Проте, Перша світова війна унеможливила проведення цього конгресу, а подальші кардинальні соціально-політичні зміни у країні відстрочили можливість залучення вже радянських науковців до процесів розвитку світової історичної науки.

Література

1. Ардашев П.Н. Международный конгресс историков в Лондоне. – СПб., 1913. – 60 с.
2. Бубнов Н.М. Учёные права русского языка. В защиту равноправия русского языка на международных исторических конгрессах. – Киев, 1913. – 16 с.
3. В.В. Международный конгресс историков в Лондоне // Голос минувшего. – 1913. – №5. – С. 277–280.
4. Доклады, читанные на Лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г. графом А.А.Бобринским, Е.М.Придилом, М.И.Ростовцевым, Б.В.Фармаковским и Э.Р. фон Штерном. – Пг., 1914. – 120 с.
5. Желенина И.А. Из истории международных конгрессов исторических наук // Вопросы истории. – 1964. – №9. – С. 182–189.
6. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.1. – Спр. 9075 (Додатки). – Арк. 50, 56, 67–67зв., 133–133зв.
7. Кареев Н.И. К предстоящему IV Международному съезду историков // Научный исторический журнал. – 1913. – № 2. – С. 157–161.
8. Кравченко Е.А. Участие русских и советских историков в первых международных конгрессах историков (МКИН) // Россия в ХХ веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 436–446.
9. Митрофанов П. Международный исторический конгресс в Лондоне // Гермес. – 1913. – № 9 (115). – С. 247–248.
10. Митрофанов П. Международный исторический конгресс в Лондоне // Гермес. – 1913. – №10 (116). – С. 280–284.
11. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.): Исторический обзор. – М., 2005. – 204 с.
12. Русские и советские учёные на международных конгрессах историков. // Вопросы истории. – 1955. – №8. – С. 230–233.
13. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // Український історичний журнал. – 1960. – № 4. – С. 140–144.
14. Слонимский А.Г. Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – №7. – С. 95–108.
15. Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // УІЖ. – 2005. № 5. – С. 28–39.
16. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Київський університет, 2005. – 378 с.
17. Тарле Е.В. Международный исторический конгресс в Лондоне (3–9 апреля н.с. 1913 г.) // Научный исторический журнал. – 1913. – Т.1. – Вып.1. – №1. – С. 130–133.
18. Erdmann K.D. Die Цкumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comitй International des Science Historiques. – Gцttingen, 1987. – 492 s.
19. Jameson J.F. The international Congress of Historical Studies, held in London // The American Historical Review. – 1913. – Vol.18. – №4. – P. 679–691.

Бондарчук Я.О.,

*аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Документи профспілок як джерело вивчення соціального діалогу в незалежній Україні

В статті досліджуються документи профсоюзів як джерело вивчення соціального діалогу в незалежній Україні, на прикладі боротьби профсоюзів з урядом за зниження комунальних тарифів.

Taking the trade unions' fight over cutting down public utilities tariffs as an example, the author of the present article researches trade unions' documents as a source of studying a social dialogue in independent Ukraine.

Ключові слова: джерела, уряд, профспілки, соціальні партнери, тарифи, колективно-трудова боротьба.

Досвід багатьох країн, як і власний досвід України, переконливо вказують на те, що успіх будь-яких реформ можливий за умов узгодження суспільних інтересів, а єдиною цивілізованою альтернативою руйнівній стихії соціальних конфліктів за умов ринку є соціальний діалог. Він являє собою динамічний процес, що складається з сукупності практичних методів і форм узгодження інтересів суб'єктів соціального партнерства, які беруть у ньому участь і забезпечують їхню конструктивну взаємодію [3, с. 104]. Це процес узгодження між соціальними партнерами на різних рівнях, напрямів розвитку економічної та соціальної політики країни, галузі, регіону або окремих підприємств. Він включає комплекс діяльності партнерів при прийнятті рішень, визначенні стратегічних цілей і розробці програм розвитку з урахуванням інтересів працівників, роботодавців та держави у цілому.

Соціальний діалог має на меті досягнення балансу трудових, соціально-економічних прав та інтересів його учасників, удосконалення механізму їх співробітництва як необхідної умови економічного розвитку держави, підвищення життєвого рівня населення та здобуття громадянської злагоди у суспільстві [1, с. 3].

Вказана нами тема вже була предметом дослідження. Так, зокрема генезу соціального діалогу та трипартизму в Україні вивчають такі науковці як Г.В. Осовий – перший заступник Голови Федерації профспілок України, В.І. Жуков – кандидат педагогічних наук, В.М. Руденко – голова Національної служби посередництва та примирення, В.О. Семенихін – доцент Національної академії управління. Своє бачення з зазначеної проблеми вчені виклали у навчальному посібнику «Соціально-трудова відносина: питання теорії і практики». Розвиток системи соціального партнерства та рівень соціального діалогу в Україні, певною мірою розкрито у брошурі автора цієї статті «Чи є в Україні соціальне партнерство?» [1]. Безпосередньо перебіг соціального діалогу відображений у збірці документів і матеріалів під назвою «Важкі кроки соціального діалогу».

Незважаючи на викладені вище дослідження, ця проблема ще не стала об'єктом системного вивчення з боку політологів, соціологів, суспільствознавців.

У цій статті ми ставимо за мету на підставі аналізу документів профспілок дослідити історію колективно-трудового спору, що виник 30 березня 2006 р. внаслідок протиправного прийняття Національною комісією регулювання електроенергетики постанови про підвищення цін і тарифів на газ та електроенергію для населення без прийняття відповідних заходів компенсації втрат населенню та соціального захисту малозабезпеченим громадянам.

Основними джерелами вивчення цієї теми стали:

- постанови президії Федерації професійних спілок України (ФПУ), які розкривають причини конфліктів, методи їх подолання, визначають тактику дій профспілок,

відповідно до поточної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у країні;

- резолюції, заяви та звернення профспілок до вищих органів державної влади дають можливість з'ясувати позицію профспілок з актуальних суспільно-політичних проблем;
- поточне листування профспілок з органами державної влади, громадськими організаціями та політичними партіями, яке надає можливість досліднику дати об'єктивну оцінку партнерським стосункам суб'єктів листування;
- інформаційно-аналітичні матеріали профспілок, до яких відносяться прес-релізи, збірники документів з зазначеної проблеми, інформаційний сайт ФПУ, матеріали інформаційно-аналітичних відділів ФПУ, які допомагають досліднику більш детально відтворити картину перебігу суспільно-трудового спору.

Аналіз зазначеної сукупності джерел дозволив вирішити поставлені завдання.

Як засвідчує 15-річний досвід узгодження різновекторних позицій між соціальними партнерами, соціальний діалог дається всім його суб'єктам досить важко. Не став винятком і останній переговорний процес між профспілками і Кабінетом Міністрів України, який по мірі його безкомпромісного просування перетворився на конфлікт.

За твердженням профспілок, конфлікт спричинила постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України (НКРЕ) № 400 і 401 від 30.03.06 та постанови уряду № 128 від 09.02.06 і № 605 від 29.04.06, якими з 1 травня було підвищено ціни і тарифи на газ та електроенергію для населення на 25%, а з 1 липня 2006р. вартість газу мала підвищитись удвічі [2, с. 23].

5 квітня V з'їздом Федерації профспілок України була прийнята Резолюція «Про ставлення профспілок до підвищення цін і тарифів», яку було направлено Президентові України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України (КМУ).

11 квітня надіслано листа від Спільного представницького органу профспілок до прем'єр-міністра України Ю.І. Єханурова про порушення норм Генеральної угоди з боку НКРЕ, та ігнорування урядом пункту 4.11 Генеральної угоди, за яким підвищення тарифів має обов'язково погоджуватись з профспілками. Профспілки також наголосили на необхідності втілення в життя заходів підтримки життєвого рівня населення шляхом введення компенсації втрат у зв'язку з підвищенням цін і тарифів [2, с. 34].

28 квітня прем'єр-міністр України Ю.І. Єхануров доручив керівникам центральних органів виконавчої влади В.М. Кальченку, І.В. Плачкову, І.Я. Саханю, Я.П. Яценюку, В.М. Пинзенику, О.Г. Івченку С.П. Головатому (доручення від 28.04.2006 № 16340/1/1-06):

- продовжити роботу з профспілками по врегулюванню зазначених спірних питань;
- про результати проінформувати Кабінет Міністрів України та заявника.

Через відсутність належного реагування з боку уряду, ФПУ подала Позивну заяву до господарського суду м. Києва про визнання недійсною постанову НКРЕ від 30.03.2006 № 401 (лист ФПУ від 28.04.2006 № 07/01-17/836) та надіслала листа до Антимонопольного комітету України з проханням перевірити обґрунтованість підвищення цін на природний газ для населення (лист ФПУ від 05.05.2006 № 04/01-16/857).

15 травня відбулось перше засідання Національної тристоронньої соціально-економічної ради при Президентові України (НТСЕР), у засіданні якої взяли участь всі соціальні партнери. З ініціативи профспілок сторони додатково внесли на розгляд питання «Про грубе порушення принципів соціального діалогу на норм Генеральної угоди при прийнятті Кабінетом Міністрів України, іншими центральними органами виконавчої влади рішень щодо підвищення цін і тарифів для населення» і прийняли відповідне рішення. НТСЕР констатувала, що Кабінет Міністрів України, Національною комісією регулювання електроенергетики, Національною комісією регулювання зв'язку, Міністерством транспорту та зв'язку України в односторонньому порядку, без консультацій із соціальними партнерами, прийняли ряд рішень щодо суттєвого підвищення цін і тарифів на природний

газ, електроенергію, послуги електрозв'язку та проїзд у залізничному транспорті для населення. Слід зазначити, що адекватних попереджувальних заходів соціального захисту населення запроваджено не було. Такі дії призвели до посилення соціальної напруги, викликавши акції протесту з боку профспілок, громадських організацій та політичних партій [2, с. 36].

НТСЕР рекомендувала Кабінету Міністрів України дати належну оцінку цим протиправним діям та вжити вичерпних заходів щодо унеможливлення таких фактів у подальшому. Також було прийнято рішення звернутися до Президента України з пропозицією дати доручення Кабінету Міністрів України терміново розробити і внести на розгляд Сторін соціального партнерства заходи для забезпечення підтримки життєвого рівня населення та запровадження компенсаційних виплат у зв'язку з підвищенням цін і тарифів, у разі необхідності внести пропозиції до Верховної Ради України щодо уточнення показників Державного бюджету України на 2006 р., пов'язаних з реалізацією додаткових заходів соціального захисту населення за умов зростання цін і тарифів.

16 травня у Прес-центрі Федерації профспілок України відбувся брифінг керівництва ФПУ на тему «Про дії Федерації профспілок України у зв'язку з підвищенням цін на газ та електроенергію для населення». Голова ФПУ Олександр Юркін проінформував журналістів про те, що президія ФПУ прийняла рішення провести Всеукраїнську акцію протесту у формі мирної демонстрації 24 травня 2006 р. [5].

17 травня уряд створив робочу групу на чолі з віце-прем'єром міністром України В. Кириленком для проведення переговорів з профспілками.

20 травня 2006 р. розпочались переговори уповноважених представників Уряду і профспілок щодо розв'язання конфлікту. Урядовці погодились призупинити введення в дію постанову Кабінету Міністрів України № 605 від 29.04.06 р., якою були передбачені найбільш масштабні підвищення вартості газу. Такий крок, на думку урядової сторони, зміг би подолати конфлікт. Продовжити переговори Сторони домовились 23 травня.

Під час наступної зустрічі, яка відбулась у зазначений термін, урядова сторона не була послідовною, замість зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України № 605 від 29.04.06 р. урядовці запропонували лише розглянути це питання в обмін на скасування рішення президії ФПУ, за яким має відбутись Всеукраїнська акція протесту профспілок [2, с. 37].

Небажання уряду йти на компроміс, не дозволило профспілкам скасувати рішення президії ФПУ щодо проведення 24 травня Всеукраїнської акції протесту, яка й відбулась у запланований термін. У мирній демонстрації взяли участь близько 50 тис. громадян. Учасниками акції на майдані Незалежності була прийнята резолюція, в якій висловлювалось обурення трудового народу з приводу проведення антисоціальної політики уряду. Вона містила кілька вимог до всіх гілок влади із закликом призупинити дії постанов Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади щодо підвищення цін і тарифів для населення як таких, що грубо порушують конституційне право громадян на достатній життєвий рівень [6, с. 2].

31 травня відбулось попереднє судове засідання в Господарському суді м. Києва, де розглянуто позовну Заяву ФПУ до Міністерства юстиції України про визнання недійсною постанови НКРЕ № 401 від 30.03.2006. Наступне судове засідання було призначене на 08.06.2006. Міністерство юстиції України (лист від 22.05.2006 № 24-45-760) відмовило ФПУ у скасуванні державної реєстрації постанов НКРЕ, посилаючись на те, що Генеральна угода, яку укладають Кабінет Міністрів України, всеукраїнські профспілки, профоб'єднання та роботодавці, не є нормативно-правовим актом [2, с.39].

Під впливом акції протесту уряд почав переглядати ціни і тарифи на природний газ та електроенергію для населення, що призвело до прийняття позитивних рішень з удосконалення механізму призначення житлових субсидій. Однак, з огляду на те, що переважна більшість вимог профспілок залишилась невдоволеною, 2 червня президія ФПУ постановила:

- продовжити переговорний процес з урядом відповідно до Резолюції учасників Всеукраїнської акції протесту;
- до 10-ї річниці Конституції України провести 27 червня 2006 р. масову акцію протесту в м. Києві. Аналогічні акції на підтримку життя трудящих провести 21 червня 2006р. у всіх регіонах України;
- у разі ігнорування урядом вимог профспілок закликати профспілкові організації до розгортання в трудових колективах передстрайкової готовності та розпочати підготовку до національного страйку відповідно до законодавства України.

Контроль за виконання постанови президії було покладено на Голову ФПУ – О.В. Юркіна [4].

5 червня відбувся черговий раунд переговорів ФПУ з урядовою комісією. Однак представники урядової Сторони не продемонстрували намір пошуку компромісів. Продовженням неконструктивних дій уряду стало прийняття НКРЕ 8 червня 2006 р. чергового рішення про підвищення на 85% з 1 липня цін на природний газ. При цьому, за твердженням профспілкової Сторони, жодної пропозиції щодо диференціації цін та запровадженню субсидій для соціально незахищених верств населення з боку уряду запропоновано не було.

16 червня відбулось засідання президії ФПУ, на якому було затверджено План заходів з підготовки та проведення Всеукраїнської акції протесту профспілок 27 червня у м. Києві та 21 червня 2006 р. акцій протесту в регіонах. Також, членами президії було розглянуто проекти звернень учасників акції до Президента України та Верховної Ради України.

21 червня у всіх регіонах України відбулись акції протесту, в яких взяли участь, за оцінками організаторів, понад 150 тис. членів профспілок [4].

Через шість днів на черговій акції протесту, за підрахунками профспілок, взяло участь близько 100 тис. осіб, що вдвічі більше, як на попередній. Учасниками акції було прийнято ряд Звернень до найвищих гілок влади. У Зверненні до Президента України учасники акції закликали Главу держави негайно усунути масове порушення конституційного права громадян України на достатній життєвий рівень, зупинивши дію постанов щодо підвищення, починаючи з 1 травня 2006 р. цін і тарифів на електроенергію та газ для населення, проїзд у залізничному транспорті, телефонний зв'язок. Також главу Держави закликали запровадити необхідні випереджаючі заходи щодо соціального захисту населення в умовах різкого зростання споживчих цін [2, с. 44].

Як свідчать документи, учасники Всеукраїнської акції протесту закликали Верховну Раду України:

- забезпечити виконання постанов парламенту від 20 жовтня 2005 р. № 3020-IV та від 10 січня 2006 р. № 3293-IV, якими урядові заборонено підвищувати ціни і тарифи на електроенергію та газ;
- законодавчо підвищити розміри прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, пенсій, соціальних допомог, відповідно збільшити видатки з Державного бюджету України за соціальними статтями, щоб не допустити зниження життєвого рівня людей у зв'язку із зростанням споживчих цін і тарифів;
- дати належну правову оцінку діям Кабінету Міністрів України, яким ігнорується рішення законодавчого органу країни та конституційне право людини на достатній життєвий рівень [2, с. 44].

На черговому засіданні президії ФПУ 6 липня було підбито підсумки проведених акцій протесту 21 та 27 червня 2006 р. та визначено подальшу тактику профспілок у соціальному діалозі з урядом, яка була оприлюднена 13 липня, на прес-конференції керівництва ФПУ. Зокрема, профспілки зазначили, що дії уряду призводять до загострення конфлікту в соціально-трудої сфері, який у разі його неврегульованості може трансформуватись на загальнонаціональний страйк.

Закономірним наслідком незадоволення вимог профспілок до уряду стало ухвалення президією ФПУ 21 липня рішення вступити відповідно до ст. 6 Закону України «Про порядок вирішення колективно-трудова спорів» у колективно трудовий конфлікт з Кабінетом Міністрів України. Відповідно до ст. 8 зазначеного вище Закону, уряд створив примирну комісію для вирішення колективно-трудова спору, до якої увійшли представники суб'єктів конфлікту.

У період з 4 серпня до 15 вересня 2006 р. колективний трудовий спір розглядався примирною комісією. На думку профспілок, через небажання та затягування урядової Сторони примирної комісії конструктивно розглядати вимоги Федерації профспілок України, за 1,5 місяця було розглянуто лише вісім вимог замість 11. По одній вимозі ФПУ було прийнято погоджене рішення.

Під час роботи примирної комісії відбулась зустріч Голови ФПУ О. Юркіна з новообраним урядом на чолі з В. Януковичем. У ході зустрічі О. Юркін проінформував главу уряду про стан та перспективи профспілкового руху в Україні, також йшлося про укладання нової Генеральної угоди. Після обговорення зазначених вище питань В. Янукович зазначив, що порушені у ході зустрічі проблеми ретельно вивчатимуться новим складом уряду і обов'язково знайдуть відповідне відображення в проекті програми діяльності уряду.

На черговому засіданні президії ФПУ 21 вересня було прийнято рішення про проведення 18 жовтня 2006 р. Всеукраїнської акції протесту профспілок у всіх регіонах України у зв'язку з тим, що профспілки не вбачають у діях нового уряду помітних зрушень щодо поновлення соціального діалогу.

11 жовтня під час зустрічі Голови уряду та Голови Федерації профспілок України обговорювались нові підходи по врегулюванню колективного трудового спору.

12 жовтня члени президії ФПУ проаналізували ситуацію у соціально-трудова сфері, яка склалась з моменту прийняття рішення про поновлення акцій протесту і дійшли висновку, що за цей період відбулись позитивні зміни, а саме:

- 11 жовтня після чергової зустрічі з прем'єр-міністром В. Януковичем було прийнято рішення про зменшення цін на газ;
- в урядових документах втілена ідея профспілок про диференційований підхід щодо запровадження нових тарифів на газ та електроенергію для населення;
- у проекті Держбюджету на 2007 р. закладене подвійне збільшення фінансування статей, що забезпечують надання субсидій;
- у першому читанні прийнятий закон, яким передбачений розмір мінімальної заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму;
- є Доручення Президента України главам обласних адміністрацій, в якому передбачено здійснювати підвищення цін і тарифів для населення виключно за погодженням з профспілками.

Профспілки відзначили, що перші кроки виконання вищезазначеного Доручення Голови держави вже мають свої позитивні результати.

З огляду на зазначені вище позитивні зрушення у напрямі вирішення соціально-трудова конфлікту, на останньому засіданні президії ФПУ, 12 жовтня, було прийнято рішення про скасування запланованої акції протесту профспілок у зв'язку з початком конструктивного соціального діалогу [4]. Президія ФПУ також ухвалила рішення про те, що після укладання Угоди про вирішення колективного трудового спору ФПУ відкличе із судів свої позови до центральних органів виконавчої влади та уряду, а також апеляційні скарги стосовно прийнятих ними цінових рішень.

Перебіг переговорного процесу між соціальними партнерами засвідчує, що профспілки змінюють тактику боротьби з урядом. І хоча деякі політичні сили вважають, що Федерація профспілок України «обміняла інтереси трудящих на недоторканність свого майна», самі ж профспілки заявляють, що незалежно від форм та методів боротьби, всі їхні

дії підпорядковані досягненню єдиної мети – надійного соціального захисту членів профспілок та їхніх сімей.

Проаналізувавши документи і матеріали профспілок, можна дійти висновку, що вони є важливим джерелом як у вивченні колективно-трудова спорів, так і у пізнанні суспільно-політичних процесів у незалежній Україні, адже ці документи регламентують внутрішньоспілкову діяльність, містять інформацію про взаємодію профспілок з Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою та Президентом України.

Характер джерельної бази профспілок та зокрема Федерації профспілок України як найбільшого профоб'єднання України, дозволяє досліднику повною мірою розкрити суспільно-політичну роль цих організацій, їх внутрішню структуру та механізми взаємодії з владою.

Аналіз документів профспілок дозволяє відтворити реальну картину діяльності цих організацій щодо захисту соціально-економічних, правових, трудових та культурних прав її членів.

Як свідчать першоджерела, механізми узгодження сторін у нашій державі ще не достатньо ефективні, адже система соціального діалогу в Україні знаходиться на стадії формування. Багато складових цього процесу не врегульовано законодавством. Зокрема це стосується відповідальності сторін соціального діалогу за взяті зобов'язання.

На прикладі як останнього переговорного процесу, так і попередніх, спостерігається відсутність традиції вирішення конфліктів цивілізованим шляхом. Ні уряд, ні роботодавці не готові вести конструктивний діалог з профспілками.

Крім об'єктивних причин, звичайно існують ще й суб'єктивні фактори, які гальмують переговорні процеси у соціально-трудова сфері, та не дають можливості у повному обсязі виконувати всі пункти як Генеральної, так і галузевих угод.

Література

1. Бондарчук Я. О. Чи є в Україні соціальне партнерство? – К., 2006. – 32 с.
2. Важкі кроки соціального діалогу: документи і матеріали ФПУ про конфлікт уряду та профспілок (лютий–вересень 2006). Інформаційно-аналітичне управління ФПУ.– К., 2006. – 48 с.
3. Осови Г.В., Жуков В.І., Руденко В.М. Соціально-трудова відносини: теорія і практика в Україні: Навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – 432с.
4. Офіційний веб-портал Федерації профспілок України.
5. Прес-реліз ФПУ від 16.05.06. Поточний архів аналітично-інформаційного управління ФПУ.
6. Результати протестних акцій коментує заступник Голови ФПУ Сергій Українець//Профспілкові вісті. – 2006. – Спецвипуск. – 12с.

Горбань А.В.,

*здобувач кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Компаративний аналіз націоналістично-визвольного руху за умов окупації України тоталітарними державами (1939–1945): проблеми історіографії

В статье анализируется состояние и основные проблемы современной историографии, вопросы развития национально-освободительного движения в Украине в условиях её оккупации тоталитарными государствами во время Второй мировой войны.

The given article studies the present state and main problems of contemporary historiography. It also analyses some issues concerning the development of national movement for independence in Ukraine under its occupation by the totalitarian states during the World War II.

Ключові слова: *компаративний аналіз, національно-визвольний рух, тоталітарні держави, історіографія, українська діаспора, організація українських націоналістів, українська повстанська армія.*

Зрушення в суспільно-політичному житті нашої країни, які відбулися за останніх 15 років, дали історикам можливість розгорнути дослідження із закритих чи не досліджуваних

з огляду на різні обставини у попередні часи тем. Відкриття нових архівних джерел, зміни в суспільній думці, відсутність ідеологічних обмежень, якісні тенденції розвитку історичної науки дали змогу розглянути з нових позицій різні питання: як ті, що досліджувалися раніше, так і ті, що взагалі не порушувалися радянською історичною наукою. Це повною мірою стосується історії Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА).

Метою цієї статті є дослідження сучасного стану розробки вітчизняними та зарубіжними істориками проблеми національно-визвольного руху в Україні у період 1939–1945 рр. Вивчення цього питання зумовлює вирішення у цій розвідці таких завдань: з'ясувати основні фактори, що впливають на дослідження питання українськими ученими, простежити зміну ставлення російських істориків до проблем історії Організації українських націоналістів та УПА.

Серед істориків, юристів, політологів, соціальних філософів і широкого загалу громадськості на сучасному етапі постала проблема наступності процесу проголошення Акту незалежності та відновлення у 1991 р. державності України. Існує також проблема спростування тверджень окремих представників як української [1], так і зарубіжної, зокрема російської [2] історіографії, з-під пера яких виходять наукові доробки, де український націоналістичний рух зображується бандитсько-зрадницьке явище.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. ветерани УПА, а також інші політичні та громадські організації, що вважали себе правонаступниками українського націоналістичного руху, актуалізували питання про визнання Української повстанської армії воюючою стороною у період Другої світової війни. У подальшому проблема ОУН та УПА набула загальнонаціональної ваги у ході відзначення 50-річчя УПА у жовтні 1992 р. Противники та прихильники УПА у 1993 р. провели кілька наукових конференцій, не контактуючи між собою [3]. Висновки, яких дійшли учасники цих конференцій, за змістом носили протилежний характер.

Однією з найулюбленіших тем для спекуляцій українських політиків протягом останніх років стала тема протистояння ветеранів ОУН і УПА і радянської армії. Вона активно використовувалася для розколу українського суспільства під час минулих президентських виборів 2004–2005 рр. і цілком очевидно стане спокусою для певних політичних сил на майбутніх парламентських. На жаль, серед численних популістських заяв дуже часто втрачається, а іноді, й свідомо замовчується історична правда про ті далекі та трагічні події.

Основний зміст проблеми ОУН і УПА становить протистояння між прибічниками і противниками націоналістів, між ветеранами ОУН і КПРС, УПА і радянської армії. Є конче необхідною деміфологізація проблем, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА, популяризація в суспільстві історичної правди. Особливе місце в історії Організації українських націоналістів посідає період з 1939 до 1945 р. (для Української повстанської армії – 1942–1945 рр.). У цей час ОУН і УПА перетворилася на домінуючу силу в національному українському русі, що брала активну участь у багато в чому унікальній боротьбі за незалежну Українську державу, коли доводилося боротися з кількома супротивниками (Польщею, Німеччиною, Радянським Союзом), які переважали їх.

Питання впливу на розвиток українського національного руху залишається актуальним, гостро дискусійним, а відтак предметом уваги дослідників як у Україні так і серед представників української діаспори, насамперед у США, Канаді та Німеччині. За останні роки воно почало ширше розглядатися у процесі підготовки загальних праць з історії України ХХ ст., політології, націології та спеціальних досліджень з цієї проблематики.

Сьогодні існує досить розгалужена історіографія з окремих питань діяльності українського націоналістичного руху у різний час. До наукового обігу вводяться нові джерела, по-новому осмислюються вже відомі матеріали. Але докладний аналіз вітчизняної та іноземної (насамперед, праці істориків української діаспори з різних країн) історіографії

вказує на те, що ґрунтовної праці, яка б систематизувала матеріал з історії ОУН і УПА, об'єктивно висвітлювала питання її діяльності, синтезуючи різні погляди, не існує.

У радянській історіографії питання діяльності українських націоналістів у 1939–1945 рр. висвітлювалися неповно і дуже тенденційно. В загальних працях з історії України оунівців вважали зрадниками, які працювали на німців, допомагали їм грабувати українське населення та знущатися з нього [4]. Натомість, діяльність радянських партизанів, червоної Армії та НКВС, які вели боротьбу з ОУН та УПА, подавалася з позитивного боку, як приклад патріотизму та вірності ідеалам радянського суспільства. Сьогодні, звичайно, такий викривлений, ідеологічно заангажований підхід, не може вважатися об'єктивним.

У сучасній українській науковій літературі є кілька досліджень різного плану, присвячених історії ОУН. Наприклад, публікації С. Мечника, В.І. Сергійчука, С.Н. Ткаченка та ін. [5]. У них викладено основний матеріал з історії ОУН і УПА, переосмислений доробок радянської історіографії з цього питання, узагальнено висновки на основі використання нового кола джерел. Але більшість з цих праць лише фрагментарно висвітлюють діяльність українських націоналістів, або, концентруючи увагу на окремому періоді, або, беручи до уваги лише окрему частину цього питання.

Період Другої світової війни, де акцент робиться знов-таки на діяльності Української повстанської армії, висвітлений у працях учених досить докладно [6]. Існують публікації, присвячені лідерам ОУН [7], діяльності організації в 1939 р. та ін.

Але із теми, що нами розглядається, узагальнюючої праці наразі ще не створено. Поза увагою дослідників залишилися багато питань стосовно взаємин між ОУН (М) та ОУН (Б), відносин їх з німцями та радянськими партизанами. Крім цього, нові публікації з історії ОУН і УПА часто написані у публіцистичній манері та несуть на собі ідеологічну заангажованість, що заважає об'єктивному висвітленню минулого.

Праці науковців діаспори, написані протягом останніх 50 років, базуються на матеріалах, які часто недосяжні для українських дослідників [8]. Зарубіжна історіографія ОУН і УПА допомагає більш повно вивчити різні аспекти діяльності організації від моменту її створення до остаточного розгрому сил ОУН і УПА в СРСР у 50-х роках ХХ ст. [9]. Однак у цих працях також наявне кон'юнктурне висвітлення подій. Здебільшого ці фахові розвідки здійснені без використання радянських джерел, що суттєво відображається на викладенні матеріалу.

Таким чином, можна стверджувати, що публікації з історії ОУН і УПА у 1939 – 1945 рр. мають і суттєві недоліки, головними серед яких є те, що практично всім працям з цієї проблеми, написаних за часів СРСР, притаманні помилковість висновків через брак джерел та ідеологічного спрямування.

Під час Другої світової війни український рух опору ще мав надію на співпрацю з російським антирадянським рухом, що відображалось в зверненнях до росіян-антибільшовиків і антифашистів [10]. У таких зверненнях росіянам пропонувалася власна держава на етнічних російських територіях. Характерно, що у подібних агітаційних документах пропагандисти ОУН і УПА намагалися коротенько аналізувати характер попередніх відносин між двома народами.

У повоєнний період з'являється кілька фахових розвідок, присвячених українському націоналістичному рухові, у тому числі й діяльності ОУН, авторами яких були дослідники діаспори, але вони мали загальноісторичний характер, при цьому написані із суб'єктивних позицій. У цих працях діяльність ОУН і УПА розглядалася поверхово, у загальному контексті руху опору, але з'являлись публікації, в яких застосовувався історико-правовий підхід у дослідженні цього питання [11].

Тільки після здобуття Україною незалежності дослідження з цієї тематики розгортаються в нових масштабах, до наукового обігу залучаються нові джерела, що підвищує змістовність праць та об'єктивність підходів до розгляду проблеми.

Таким чином, підводячи підсумки історіографічному оглядові праць, слід відзначити:

- по-перше, у відомій автору історіографії немає комплексного дослідження з цієї проблематики;
- по-друге, всі публікації, написані учасниками подій, де йдеться і про самі рухи опору, і про стосунки між ними, характеризуються необ'єктивністю викладу, ідеологічною заангажованістю, пропагандистським спрямуванням;
- по-третє, сучасні дослідження з окремих аспектів цієї проблеми не дозволяють повністю відтворити картину минулого.

З викладеного вище доходимо висновку, що існуючій історіографії притаманні певні суттєві недоліки. Це обумовлено насамперед тим, що автори досліджень не мали доступу до широкої джерельної бази, або не ставили собі за мету неупереджений критичний аналіз проблеми. Наукові розвідки з цієї проблеми тільки набувають подальшого розвитку. Лише всебічний аналіз та комплексне використання наукових надбань у комплексі з критичним підходом до джерельної бази може дати змогу відтворити картину подій, максимально наближену до дійсності.

Дослідження теми розвитку українського національного руху та створення незалежної Української держави має велике практичне значення. Багато проблем, які стосуються цього питання, мають вихід на сучасність (узяти хоча б проблему визнання людей, які брали участь в українському національно-визвольному русі, ветеранами Другої світової війни). Крім того, за умов, коли Україна знаходиться на шляху утвердження незалежності, є нагальним аналіз досвіду, накопиченого у боротьбі за соборність, згадати союзників, а також і опонентів створення української держави, врахувати допущені помилки для того, щоб надалі подолати розкол у суспільстві та державницьких силах.

Література

1. Поліщук В.В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Донецьк, 1996. – 450 с.
2. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: Док. и мат. – М., 1991. – 156 с.; Резников К. Украинцы и русские: идеология противостояния // Москва. – 1996. – № 4. – С. 128-154.
3. Матеріали наукової конференції «Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія» (історія, уроки, сучасність). – Стрий, 1993. – 124 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн. – Т. 7, 8 (Кн.1). – К., 1979; Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – 208 с.
5. Мечник С. У вирі воєнного лихоліття: ОУН-УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів, 1992. – 99 с.; Сергійчук В.І. ОУН-УПА в роки війни. Нові док. і мат. – К., 1996. – 494 с.; Ткаченко С.Н. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск – Москва, 2000. – 512 с.
6. Кучер В.І. ОУН – УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997. – 103 с.; Лебедев М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Дрогобич, 1993. – Ч. 1. – 208 с.; Мечник С. У вирі воєнного лихоліття: ОУН-УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів, 1992. – 99 с.; Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльності – К., 1999. – 43 с.
7. Гордасевич Т. Степан Бандера – людина і міф. – К., 1999. – 144 с.; Кук В. Степан Бандера (1909 – 1959 pp.). – Івано-Франківськ, 1999. – 48 с.
8. Рух опору і самооборони в Україні. – Торонто – Нью-Йорк, 1977. – 119 с.; Книш З. Архів Сеніка: історико-критична студія. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней, 1992. – 205 с. та ін.
9. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. – Прешов, 1993. – 604 с.
10. Звернення головної команди УПА до росіян //Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. – К., 1996. – С. 316 – 317.
11. Пундик Ю. Український націоналізм. – Париж, 1966. – 96 с.; Вітошинський Б. Питання тероризму і визвольної боротьби в міжнародному праві // Вісник: VISNYK the HERALD. – 1986. – Ч. 4. – С. 214–224.

Гедін М.С.,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Формування Я.М. Шульгіна як ученого-історика

В статье анализируются основные причины, которые повлияли на решение Я.Н. Шульгина выбрать в будущем профессию историка. Педагогическая деятельность и написанные научные работы Я.Н. Шульгина позволяют определить его как одного из значительных историков Украины.

The author of the present article analyses main reasons having their influence on Y. Shulgin's choice of his career as a historian. Shulgin's teaching activity and his scientific works enable to regard him as one of the outstanding historians in Ukraine.

Ключові слова: громадський діяч, педагог, українство, великорос, малорос, недільні школи, національне самовизначення.

У працях сучасних дослідників Яків Миколайович Шульгін постає здебільшого як громадський діяч і педагог. Натомість його постать як ученого-історика досліджена недостатньо. Очевидно вчений жив в часи, коли творили такі видатні українські історики як М.І. Костомаров, М.П. Драгоманов, В.Б. Антонович та ін., а на їх фоні Я. М. Шульгін опинився у тіні. Він належав до істориків другого ряду, які були менш відомі, але відігравали важливу роль у науковому і суспільному житті України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Сьогодні недослідженим залишається ще питання про висвітлення процесу формування вченого Я.М.Шульгіна як українського історика і наукового діяча. Саме на цих двох найважливіших проблемах і зосереджена увага пропонованої статті.

Колосальний вплив на становлення Я.М.Шульгіна як людини та прищеплення йому інтересу до української історії справила родина, в якій він народився в Києві. Київ ХІХ – початку ХХ ст. – це те історичне тло, на якому розгорталося життя та діяльність майбутнього українського історика. Безперечно, найвагомим фактором, який вплинув на формування його як історика, було родинне виховання. Шульгіни: Микола та Надія (батько і мати Я.М.Шульгіна), Віталій Якович, Василь Віталійович, Олександр Якович та звісно Яків Миколайович – одна родина, але два національних самовизначення, два світогляди, дві мети, що однаково потребували майже жертвовного, до самозречення, служіння. Родинна драма Шульгіних дуже схожа на драму багатьох інших, українських за походженням, відомих родин, розділених на ворогуючі табори становленням українського національного відродження [7, с. 153].

На початку 1850-х років Шульгіни мешкали великою патріархальною родиною, разом та у злагоді у родинній садибі на розі Караваєвської та Кузнечної вулиць (тепер – Льва Толстого та Горького). А за кілька десятиліть у родині сталися такі глибокі зміни, що, згадуючи багато років по тому свого дядька – Василя Віталійовича, Шульгін писав: «Батько його не знав, не знав і я, хоч ми не раз у пресі між собою полемізували...» [1, с. 8]. Та й чи могли знати один одного Василь Віталійович – одна з найбільших і найяскравіших постатей російського націоналістичного руху та Олександр Якович – свідомий український патріот і перший міністр закордонних справ УНР.

Досі ще не достатньо з'ясовано походження київських Шульгіних. Автори, залежно від того, про представників якої гілки (з російською чи українською самоідентифікацією) Шульгіних вони писали, вважали і родину Шульгіних російською або українською за походженням. Спроби Р.Г. Красюкова пов'язати київських Шульгіних зі старою, власне російською, дворянською родиною Шульгіних, не мали успіху: київські Шульгіни вперто не приєднувалися до жодної відомої гілки Шульгіних російських [6, с. 124].

Олександр Шульгін у спогадах так описував походження та появу Шульгіних у Києві: «Родина Шульгіних оселилася в Києві десь на початку ХІХ ст. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але, певне, вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто »лівша»...Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер «дворянство» та, певно,

від того часу став «Шульгіним». Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної. За моєї пам'яті стояв на розі гарний білий будинок з зеленим бляшаним дахом, а поруч другий – менший, що виходив на Кузнечну вулицю. У тій же садибі на Караваєвській стояла кам'яниця з трьох чи чотирьох поверхів, збудована для редакції та, певно, й друкарні, відомої російської монархічної газети «Киевлянин» [10, с. 227]. У листі до Оглоблина Олександр Шульгін дещо доповнив відомості про свого прадіда Якова (Гнатовича?) Шульгіна, зазначивши, «що був він військовим офіцером в інтендантстві» [8, с. 71].

У біографічному нарисі про життя Віталія Яковича Шульгіна зазначено, що батьки його належали до середнього чиновницького кола, умови якого перекидали людей з міста в місто, з місцевості до місцевості залежно від випадковостей примхливої службової долі. Закинувши родину Шульгіних з Калуги до Ніжина, долі цій бажано було влаштувати їх у Києві саме тоді, коли молодий Шульгін досягав віку, придатного для навчання [1, с. 8]. Оскільки Віталій Якович Шульгін, як відомо, у 1833 р. почав навчатися у 1-й Київській гімназії, то можна дійти висновку, що він разом з батьком та старшим братом Миколою оселився у Києві або наприкінці 20-х років, або на початку 30-х, що є більш вірогідним.

На користь версії про українське (етнічно українське) походження київських Шульгіних красномовно свідчить і той факт, що навіть переконаний російський націоналіст Василь Віталійович Шульгін вважав себе не великоросом, а малоросом – «русским Малой Руси» й добре усвідомлював свою національну приналежність до довколишнього селянського населення, яке, з точки зору офіційної на той час доктрини про єдність російського народу, теж розглядалося як «русское». Навіть у запереченні факту існування окремого українського народу Василь Шульгін не стільки приховував, скільки підкреслював своє українське походження, коли писав у 1919 р. в «Киевлянині»: «...Якби я повірив в існування українського народу, то як його вірний син (ким же мені і бути, як не українцем, якщо існує український народ!) я вимагав би для свого народу самостійного державного існування. Якщо я цього не роблю, то зовсім не тому, що на Україні немає промисловості, або що Москві треба мати вихід до Чорного моря, а тому, що ніякого українського народу ніколи не існувало і не існує й тепер» [13, с. 2].

Ось у такій родині 19 лютого 1851 р. народився Яків Миколайович Шульгін – майбутній видатний український історик, педагог та визначний громадський діяч. Батько вченого – Микола помер від туберкульозу в 1857 р., коли Яків був ще дитиною. Тому Віталій Якович Шульгін став для Якова більше, ніж просто дядьком, він замінив йому померлого батька і докладав усіх можливих зусиль, щоб дати найкраще виховання його дітям. Після смерті брата він пристрасно і платонічно покохав братову дружину, а після її раптової і передчасної смерті у 1860 р., все тепло свого почуття переніс на її дітей (власних дітей він не мав до 1864 року) [2, с. 3]. Я.М. Шульгін мав значно більше підстав стати ідейним спадкоємцем В.Я. Шульгіна, ніж його рідний син Василь, якому ще не було і року, коли помер його батько. Проте так не сталося внаслідок родинного розриву, причину якого слід шукати у різкому загостренні стосунків між Віталієм Шульгіним та київськими діячами українофільської орієнтації, особливо М.П. Драгомановим – найкращим його учнем. В.Я. Шульгін був одним із фундаторів Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, його дійсним членом (з 13 лютого 1873 р.), та через незгоди як особистого, так і ідейного характеру з більшістю членів відділу, що займали виразну українську позицію, розгорнув проти них газетну кампанію, яка значною мірою спричинилася до переслідування владою М.П. Драгоманова, закриття відділу, з якого В.Я. Шульгін вийшов ще 8 квітня 1875 р., та до репресивних заходів щодо українства взагалі.

У цій ситуації Я.М. Шульгін, ставши на бік М.П. Драгоманова, зробив свій принциповий вибір на користь українства і змушений був розірвати стосунки з дядьком, якого глибоко поважав і якому був вдячний до кінця свого життя. Про це йдеться у спогадах О.Я. Шульгіна: «На старість батько дуже жалкував, що розірвав з тим, кому він був стільки зобов'язаний, і прямо мені це говорив. А маленький портрет Віталія Шульгіна з його сутулою постаттю, голеним обличчям і шапкою волосся на голові, завжди висів над столом батька, де б він не був».[10, с. 228] Навіть незадовго до своєї смерті Я. М. Шульгін, за свідченням В. Щербини,

глибоко переживав розрив, що стався між ним і дядьком багато років тому. «...Мені довелося почути від нього, – згадував В.М. Щербина, – добре слово про Віталія Яковича вже під час останньої хвороби Я.М. Шульгіна [12, с. 5].

Виховання в родині Віталія Шульгіна мало величезний вплив на все подальше життя Якова Миколайовича, і особливо на формування його історичних поглядів, адже Віталій Якович Шульгін був видатним істориком. У 1849 р. він отримав місце ад'юнкта на кафедрі загальної історії в Київському університеті Св. Володимира, і протягом 13 років (1849–1862) викладав загальну історію – від давньої до нової. Екстраординарний професор В.Я. Шульгін мав величезну популярність серед слухачів як блискучий лектор – художник. У майбутньому Я.М.Шульгін успадкував від дядька його кредо викладання історії – «Якомога менше голих чисел та безособових імен і якомога більше живих людей».

Славу Віталію Яковичу Шульгіну принесли талановито і яскраво написані ним три підручники: з давньої (1856), середньої (1858) та нової (1862) загальної історії, які впродовж кількох років були прийняті більшістю середніх навчальних закладів Російської імперії, як чоловічих, так і жіночих. Вони витримали відповідно 6, 8 і 7 видань. Змушений за сімейними обставинами залишити на початку 1863 р. Київський університет, В.Я. Шульгін прочитав кілька публічних лекцій з новітньої історії, які мали не менший успіх серед сучасників, ніж виступи відомих театральних та музичних діячів [1, с. 7].

Дитячі роки Якова Миколайовича Шульгіна минули за надзвичайно сприятливих умов. Віталій Якович дуже любив свого племінника, який дуже любив читати, а у будинку професора не бракувало різноманітної літератури, і всі книги опинилися у розпорядженні Якова. Найбільше майбутнього вченого цікавила історична література. До вступу у Другу київську гімназію у 1862 р. малий Яків перечитав всі три підручники з історії, написані дядьком [2, с. 4].

Найбільший вплив на формування поглядів Я.М. Шульгіна справляло те оточення, в якому він жив у домі дядька. Дитячі роки вченого припали на загальне пожвавлення суспільного життя по завершенні Кримської війни і на початок «епохи великих реформ». Віталій Якович Шульгін був одним з провідних цензорів того часу, в нього часто збиралися його колеги – професори Київського університету: Микола Бунге, Олександр Селін, Микола Резенкампф, Олександр Линиченко; бували й молоді науковці, зокрема М. Драгоманов, якого В.Шульгін готував для роботи на кафедрі. Ясно, що Якову доводилося бути свідком серйозних розмов, які були не завжди йому зрозумілі, але цікаві, і залишали сильне враження. Особливо пам'ятними для Я.М.Шульгіна були розповіді про М. Пирогова, його попечительство у Києві та примусову відставку, про урочисте прощання з ним киян [3, с. 2].

У 1862 р. Яків Миколайович Шульгін вступив до Другої київської гімназії. До того часу М. Пирогова вже не було в Києві і у шкільній справі відчувався інший дух, проте деякі із старих співробітників ще залишалися на викладацьких посадах. Таким прихильником М. Пирогова був і директор Другої київської гімназії І. Слепушкін, відомий як один із керманців першої на терені Росії недільної школи. В гімназії ще панували пироговські традиції. Тут почали свою педагогічну діяльність М. Драгоманов, М. Тульчинов, М. Володимирський – Буданов, П. Житецький, А. Юркевич та ін. [3, с. 4]. Я.М. Шульгін був дуже старанним учнем, особливо успішно вивчав історію, завжди отримуючи гарні оцінки.

Яків Шульгін мріяв продовжувати своє навчання після закінчення гімназії у Київському університеті. Його мрія збулася в 1868 р., коли він вступив на історико-філологічний факультет. Щоправда, його радість одразу змінилася глибоким розчаруванням, оскільки цей факультет був на той час у такому занедбаному стані, що тоді навіть ставилось питання про його закриття. Розчарування молодого Якова було таким, що він на перших порах розглядав можливість перевестися на навчання до Московського університету. Однак, після того, як на деяких кафедрах з'явилися нові професори, Яків Шульгін залишився в Києві.

Навчання в Київському університеті справило на формування Якова Шульгіна як історика вирішальний вплив. Це пов'язано з тим, що тут він слухав лекції В.Б. Антоновича, М.П. Драгоманова та інших викладачів на початку їх професорування та інших видатних викладачів. Під керівництвом Михайла Драгоманова Я.М.Шульгін вивчав історію

Стародавнього Сходу (в тому числі історію релігії), а під керівництвом В.Б.Антоновича працював у Центральному архіві давніх актів. У цей час майбутній вчений починає збирати матеріал для своєї кандидатської дисертації, яку він планував присвятити соціально-економічному та політичному розвитку України після 1654 р. [11, с. 33].

У 1878 р. Я.М.Шульгін під керівництвом М.П.Драгоманова успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Україна після 1654 року». Вже у цей час прослідковуються певні риси, характерні для Я.М.Шульгіна – історика. Науковець зробив спробу проаналізувати діяльність Московського уряду щодо України після повстання 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. При цьому автора виявляє неприхильність до Московського уряду, особливо стосовно політики щодо України після 1654 р. Тут слід наголосити на тому, що вчений не був проти союзу України з Московською державою. Можна сказати, навіть навпаки, історик зазначав, що розрив з Польщею був для України неминучим, а союз з Москвою пояснював зростанням політичної сили Московської держави. У той самий час Я.М.Шульгін вказував на те, що Україна прагнула під протекцією Москви захвати автономію свого краю, принаймні у вирішенні внутрішніх питань [15, с. 16].

Тут можна прослідкувати певну схожість поглядів Якова Миколайовича у вищезазначеному питанні та його вчителів – М.П. Драгоманова і В.Б. Антоновича. Це й не дивно, адже обидва видатних історики були вчителями Я.М. Шульгіна, і тому деякі їхні ідеї майбутній вчений використовував не лише у підготовці кандидатської дисертації, а й у майбутньому – при написанні інших наукових праць.

Так, наприклад, у праці «Очерк Коліївщини за виданими та невиданими документами 1768 і найближчих років», яка була опублікована у 1890 р. в «Київській старовині», Яків Миколайович досить часто посилається на працю В.Б.Антоновича «Исследование о гайдамачестве». У той самий час, слід зазначити, що він багато у чому не погоджувався із твердженнями Володимира Баніфатійовича. Наприклад, Я.М.Шульгін на приймав думку Антоновича про те, що центральною подією всього руху була уманська різанина, а вся Коліївщина – це партизанська війна, і що серед повсталих була відсутня будь-яка організація [14, с. 194].

Взагалі праця Я. Шульгіна «Очерк Коліївщини» – це найбільш ґрунтовна наукова праця історика. І в історію вчений ввійшов насамперед як дослідник Коліївщини, адже він одним із перших спробував поставити на науковий ґрунт дослідження Коліївщини і показати її значення у зв'язку з тогочасними соціальними і політичними умовами.

Після закінчення Київського університету у жовтні 1874 р., Я.М.Шульгін поїхав навчатися за кордон, де перебував близько двох років, побувавши у Швейцарії, Німеччині та Франції [3, с. 26]. Навчання за кордоном дало йому знання з історії, особливо з історії суспільного життя західноєвропейських країн. За кордоном Я.М.Шульгін підтримував тісні стосунки з деякими своїми київськими приятелями: Ф.Г. Міщенком, М.І. Зібером та особливо з М.П. Драгомановим (який на той час жив у Женеві як емігрант).

Я.М.Шульгін як історик остаточно сформувався в часи своєї педагогічної та громадської діяльності в Києві та Одесі. Вчений був представником так званого нового українства з громадівством і федералізмом, яке приєднувалося до нових думок і передових світових ідей. Справді, Я.М.Шульгін був прихильником громадівського соціалізму, запровадження в суспільстві демократичних свобод, виступав за перебудову суспільних відносин, зокрема міжетнічних, на принципах федералізму [5, с. 72].

Мету своєї діяльності вчений вбачав у сприянні розв'язання українського національного питання.

Звичайно, практично він багато робив за умов російської царської деспотії, для відстоювання національно-культурних прав українського народу. Теоретично він виступав за автономію України у складі майбутньої демократичної Росії. Яків Шульгін вороже ставився до царського деспотичного режиму і щиро бажав його падіння. Так, у листі до М.П. Драгоманова в 1877 р. Я.М.Шульгін писав, що у Російській державі політичний клімат

надзвичайно жорстокий, а тому на її гербі замість двоголового орла слід помістити «...покручену приземкувату березу» [4, с. 18].

Він називав тогочасні російські державні порядки гнилими, деспотичними; самодержавство, на його думку, віджило свій вік і стало гальмом поступового розвитку. Яків Миколайович Шульгін визнавав тяжке тогочасне соціально-економічне становище трудящих мас України, особливо селянства, переживав за їх долю, неприязно ставився до експлуататорів трудового народу. У той самий час історик виступав прибічником виключно мир-них засобів боротьби з царизмом (подача петицій, організація демонстрацій тощо).

Отже, період діяльності Я. М. Шульгіна як історика – це період 70 – 90-і роки XIX ст., і певною мірою початок XX ст. У цей час він пише дві свої основні наукові праці: «Очерк Колиївщини за виданими та невиданими документами 1768 року», а також «Україна після 1654 року». Їх можна характеризувати по-різному. З одного боку, це були досить ґрунтовні наукові роботи, які спиралися на широку джерельну базу. З іншого, – ці праці мали також і певні недоліки. Помітно, що в оцінках деяких подій Яків Миколайович досить часто помилявся, якщо порівнювати з сучасним їх баченням. Напевно, це було пов'язано з тим, що історик виховувався на великосійській історіографії, і тому більшість подій сьогодні оцінюються дещо по-іншому. Проте, незважаючи на це, на той час згадані наукові доробки Якова Миколайовича Шульгіна були досить популярними. Більшість видатних істориків тих часів (В.Б. Антонович, М.І. Костомаров та ін.), після ознайомлення з ними, оцінювали їх позитивно.

Виходячи з викладеного вище, доходимо висновку що, на формування Я.М. Шульгіна як значного українського історика вплинуло кілька факторів. По-перше, це виховання в родині В.Я. Шульгіна – видатного українського історика, професора київського університету Святого Володимира; по-друге, навчання спочатку в Другій Київській гімназії, а згодом і в Київському університеті Св. Володимира; і звичайно діяльність у Київській і Одеській громадах, де під впливом розгортання українського національного руху у Я.М.Шульгіна формувалися суспільно-політичні погляди.

Література

1. Виталий Яковлевич Шульгин: Биографический очерк // «Киевлянин» /Под ред. Виталия Яковлевича Шульгина (1864–1878): Указатель. / Сост. И.П. Новицкий. – К., 1880. – С. 2–10.
2. Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгіна. // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1912. – Т. 107. – С.2–9.
3. Державний архів м.Києва. – Ф. 108. – Оп. 94. – Спр. 346. – Арк. 2; Ф. 98. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 3–46.
4. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 10–46.
5. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 70–74.
6. Красюков Р.Г. Предисловие к воспоминаниям В.В. Шульгина (1917–1919) // Лица: Биографический альманах. – М.; СПб., 1994. – Т. 5. – С. 120–127.
7. Любченко В.Б. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 151–157.
8. Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960). – Париж; Мюнхен, 1969. – С. 70–75.
9. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 120–134.
10. Уривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960). – Париж; Мюнхен, 1969. – С. 212–245
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4–36.
12. Щербина В. Памяти Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києве. – Киев, 1912. – Т.10. – С. 2–8.
13. Шульгин В. Киев, 16 ноября 1919 г. // Киевлянин. – 1919. – 17 нояб.
14. Шульгин Я.М. Очерк Колиивщини по выданным и невыданным документам 1768 и других годов. // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 2. – С. 170–197.
15. Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29. – № 5. – С.15–57.

Годлевська В.Ю.,

викл. кафедри педагогіки, психології та соціології
Вінницького національного технічного університету

Роль збройних сил Іспанії в перехідному процесі до демократії

В статті розглядається роль озброєних сил Іспанії в перехідному процесі до демократії.

The present article investigates the role played by military forces of Spain under its transition to democracy.

Ключові слова: збройні сили Іспанії, трансформаційні процеси, соціально-політичні зрушення, уряд, соціалістична робітничка партія, реформи.

Виникнення і загострення питання про внутрішньополітичну роль Збройних сил є ознакою порушення нормального розвитку країни, відсутності демократичних засад у житті суспільства, наявності кризової політичної ситуації. У країні з міцними демократичними традиціями, де діяльність Збройних сил знаходиться під контролем уряду і громадянського суспільства, малоймовірно виникнення ситуації, коли військові заявляють про себе як про самостійну політичну силу.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в тій чи іншій країні, викликають необхідність дослідження функціонування найважливіших інституцій держави, армії зокрема. Адже армія як військова сила є гарантом національної безпеки країни, її міжнародного суверенітету, внутрішньою опорою держави, на якій тримається політична влада. Будь-який уряд хоче мати не лише боекватну, а насамперед надійну армію, готову захистити існуючий суспільний устрій. Особливо це стосується тих держав, де військові суттєво впливають на внутрішньополітичне життя.

Вкрай гостро питання про роль Збройних сил усередині країни постає у періоди суттєвих соціально-політичних зрушень, при зміні системи суспільства. У такій ситуації армія може займати одну з таких позицій:

- бути нейтральною до протиборчих політичних сил і залишатися знаряддям захисту країни від зовнішньої агресії;
- прилучитися до однієї з опозиційних партій або угруповань і надати їм військову допомогу в захопленні державної влади;
- усвідомити загрозу суверенітету держави, що випливає з діяльності якої-небудь політичної сили, що існує у країні;
- здійснити військовий переворот і взяти всю повноту державної влади у свої руки.

В останньому випадку армія стає реальним суб'єктом політики [1].

Успіх демократичного процесу в Іспанії, що розпочався після смерті Ф. Франко у листопаді 1975 р., багато у чому залежав від позиції Збройних сил, які виступали однією з головних опор франкістського режиму.

Аналізу цієї проблеми присвячені дослідження іспанських науковців М. Маркеса Мельї, Х. Наварро Естебана, Ч. Пауелла, Р. де ла Сієрви, англійців А. Степана, С. Пейна, П. Престона, Р. Карра, росіян Д. Фадеева, С. Хенкіна та ін. [2].

Як зауважує П. Престон, в армії вкоренилось уявлення, що демократія неминуче призводить до хаосу. Тому передбачалось, що армія блокуватиме будь-які демократичні зміни [3]. Однак, С. Пейн наголошує, що «...твердження про військових як неминучу перешкоду на шляху демократизації була занадто перебільшена». Незважаючи на профранкістські настрої, у середовищі військових не було єдності. Таким чином, військовики перейшли на шлях пасивної підтримки реформ [4]. На думку більшості науковців, еволюція державно-політичних структур, що відбулася в країні після смерті Ф. Франко, виявилася б неможливою без участі військових. Демократизація в Іспанії не

викликала активної протидії з боку Збройних сил, незважаючи на спроби військових переворотів.

Революційний переворот, який відбувся у квітні 1974 р. у Португалії, здійснений групою демократично спрямованих офіцерів, справив серйозний вплив на іспанську громадську думку, у тому числі на армію. Частина офіцерів виступала за модернізацію Збройних сил, а також за звільнення армії від невластивих їй поліцейських функцій, усвідомлюючи, що франкізм є перешкодою на цьому шляху. В армії в грудні 1974 р. була утворена організація «Демократичний військовий союз» (ДВС), що, незважаючи на свою нечисленність (до неї входило приблизно 200 військовослужбовців), впливала на настрої військових [5]. У березні 1975 р. в Мадриді відбулася підпільна асамблея ДВС. У липні цього самого року влада застосувала репресії, керівників ДВС заарештували та засудили до різних термінів ув'язнення (у 1977 р. їх амністували, але не відновили на посадах в армії). Проникнення опозиційних настроїв у середовище військових відіграло важливу роль у мирному переході Іспанії до демократії після смерті Ф.Франко.

Після розправи над керівниками опозиційної організації ДВС в армії до моменту смерті Ф.Франко зміцнилися позиції помірковано-консервативних кіл. Відомий дослідник Х. Лінц у зв'язку з цим відзначав, що після відходу або відсторонення Франко від влади його режим відразу не розвалиться сам по собі або під ударами лівих сил. «...Нічого драматичного не відбудеться», – писав він, а найближче оточення диктатора, спираючись насамперед на армію, зможе у будь-якому випадку на найближчий термін «зберегти нинішній режим у його основних рисах» [6].

Дійсно, під час агонії Ф.Франко і одразу після його смерті Збройні сили стали головним гарантом збереження спокою у країні. Відповідно до заздалегідь розробленого «плану Лусеро» вони були приведені у стан підвищеної бойової готовності. Їм доручалося забезпечити умови для передачі влади принцу Хуану Карлосу і припинити в разі потреби антиурядові виступи. Як згадував іспанський король, «...армія виявила повну покору монарху, оскільки він був призначений Ф.Франко. А накази Франко (навіть після його смерті) в армії не обговорювались» [7]. У результаті перехід від авторитарного режиму до монархії був здійснений порівняно спокійно. Армія зберегла нейтралітет і у складний період наростання масового демократичного руху в першій половині 1976 р.

Після смерті Ф.Франко військові зберегли у своїх руках такі традиційні і ключові міністерські посади як першого заступника голови уряду, міністрів армії, авіації і військово-морського флоту, здійснюючи певний вплив на політику. Значну роль у цей період зіграла позиція глави держави Хуана Карлоса, який був одночасно верховним головнокомандуючим Збройними силами, виступаючи головним арбітром для армії. Спираючись на численних прихильників монархії в армії, а також використовуючи свої тісні зв'язки з військами, йому вдалося переконати офіцерський корпус у безпеці здійснюваних реформ, і у тому, щоб вони не піддавалися на заклики ультра узяти владу для забезпечення «стабільності» у країні [8].

Оскільки при франкізмі військові не знаходилися при владі, завдання реформаторів полягало не у відстороненні їх від важелів управління, а у забезпеченні прийняття ними змін, що відбувалися, або, принаймні, їх невтручання в політику. Реформатори всіма силами прагнули зберегти існуючу легальність для того, щоб позбавити армію єдиного приводу для зриву процесу демократизації.

Це яскраво продемонструвала боротьба за закон «Про політичну реформу». Як досвідчений франкістський чиновник, що займав керівні посади як у державному апараті, так і у політичних структурах франкізму, прем'єр-міністр А. Суарес усвідомлював, що для того, щоб прийняти цей закон, не втративши легітимності свого уряду на рівні політичних еліт, потрібно заручитися підтримкою інститутів влади: Кортесів та армії. 8 вересня 1976 р.

А. Суарес провів нараду з вищими офіцерами з метою отримання «патріотичної підтримки» дій свого уряду. В офіційному комюніке за підсумками цієї зустрічі зафіксовано, що Збройні сили поважатимуть будь-які змін, якщо вони відбудуться «...в рамках інституційного ладу і шляхом його законного розвитку» [9]. Нічого незвичайного у такій позиції армії не було. А. Суарес лише вдало використовував політичну традицію іспанських збройних сил, яка, як відзначає американський історик С. Пейн, полягала у тому, що військові завжди виступали лише проти непопулярних урядів. Саме тому вони не стали б перешкоджати демократизації, якби вона очолювалась ефективним керівництвом, носила б конституційний характер і здійснювалась законними методами без порушення громадського порядку, могла б забезпечити собі загальнонародну легітимність. А. Суарес обіцяв військовим дотримуватись франкістських законів, а також те, що компартія ніколи не буде легалізована [10].

Показово, що після схвалення закону «Про політичну реформу» адмірал Піта да Вейга заявив, що «...його совість абсолютно спокійна, оскільки демократична реформа буде здійснюватися в рамках франкістської легальності» [11].

Чималу роль у тому, що армія зайняла подібну позицію, зіграло і ставлення до неї демократичної опозиції, з програмних документів партій і організацій якої були виключені антимілітаристські тези, настільки характерні для лівих і ліберальних сил епохи республіки. У цих програмах з певними варіаціями визнавалась необхідність існування постійних збройних сил, що виконують свої специфічні професійні обов'язки, достатньою мірою технічно оснащені і забезпечені всім необхідним. Такий підхід демократичних організацій до Збройних сил був важливий також і тому, що він розвіював страх перед нібито неминучим «реваншем» лівих сил.

Після перших демократичних парламентських виборів 1977 р. уряд приступив до здійснення військової реформи, розробленої за участю керівництва Збройних сил. Головним пунктом цієї реформи було створення єдиного міністерства оборони замість існуючих раніше трьох міністерств по родах військ. Уперше єдине міністерство почала очолювати цивільна особа. Було зроблене чітке розмежування між Збройними силами і силами суспільного порядку [12].

На 1977 р. військові ультра усвідомили незворотність змін і почали перешкоджати реформам (спроби військових переворотів жовтня 1978 і 1979 рр., лютого 1981 р.). Напруженість усередині Збройних сил щоразу підсилювалася в зв'язку з крутими поворотами в державній політиці, терористичними акціями ультралівих та ін. Так, незадовго до проведення референдуму щодо Конституції, у листопаді 1978 р, у Мадриді була викрита змова групи військових «змова Галаксія». Змовники, користуючись від'їздом короля до Мексики, ставили своєю метою захоплення палацу Монклоа під час засідання Ради міністрів, скинення А. Суареса і створення уряду «національної єдності», очолюваного військовими [13].

Наприкінці 1980 р. всі ознаки невдоволення та ворожого ставлення до демократичних референдумів щодо автономії Іспанії стали у Збройних силах очевидними. Ситуація загострювалась терористичними діями баскських сепаратистів (ЕТА), жертвами яких часто ставали військовослужбовці. Діяльність ЕТА, як і інші прояви дезінтеграційних процесів частина військовиків кваліфікувала як загрозу єдності Іспанії. У цьому контексті консервативно налаштовані військові слідували заповітам Ф.Франко, який заповів будь-що зберегти єдність Іспанії.

За таких загрозливих для Іспанії умов А. Суарес подав на початку 1981 р. у відставку. Країна втягувалася у фазу безвладдя та хаосу, що тривала більше трьох тижнів. В урядовій партії відбувся перший глибокий розкол, який викликав в армійських колах тривогу перед можливістю неконтрольованого розвитку подій, полівіння громадських настроїв.

23 лютого 1981 р. військові вдалися до спроби державного перевороту. До будинку кортесів під час обговорення кандидатури Л. Кальво Сотело на посаду голови уряду увірвалось близько 200 озброєних пугачистів, очолюваних підполковником жандармерії Техеро Моліною. Сімнадцять з половиною годин члени іспанського парламенту (350 осіб) і міністри залишались заручниками пугачистів. Сім з одинадцяти військових округів були готові підтримати військовий переворот. Змовники розраховували також на підтримку бронетанкової дивізії «Брунете».

Згодом виявилось, що захоплення Кортесів було лише частиною широко військового повстання. Згідно з даними, що стали відомі, існувало як мінімум два плани заколоту: один – «жорсткий», представлений Техеро і другий – «м'який», очолюваний генералом А. Армадою. Перший передбачав ліквідацію демократичної системи і передачу влади створеній військовій хунті. За другим планувалось формування уряду національного порятунку з представників основних політичних партій на чолі з генералом А. Армадою.

З'єднувальною «ланкою» між цими двома проектами був командувач Валенсійського військового округу, генерал – лейтенант Міланс дель Боск, який прагнув використати штурм Конгресу, запланований Техеро, для повалення уряду і встановлення нового, на чолі з генералом А. Армадою. Відомо, що генерал А. Армада був свого часу наставником молодого короля з військових питань. Використовуючи цю обставину, пугачисти прикривались ім'ям Хуана Карлоса I, стверджуючи, що все відбулося за його згоди. Вони були переконані, що Хуан Карлос як військовий поділяє схожі з ними погляди і не може не погодитися на формування уряду «національного порятунку» на чолі з генералом.

Король виявився в той момент єдиним з високопоставлених керівників країни, здатним вільно діяти і приймати рішення.

У той час як Хуан Карлос I проводив бесіди з представниками верхівки Збройних сил, генерал А. Армада зустрівся з Техеро Моліною у блокованій пугачистами будівлі кортесів. Через провал «жорстокого» плану А. Армада запропонував реалізувати «м'який». Проте Техеро відхилив цю ідею.

Провал пугачу став очевидним після виступу короля в ніч з 23 на 24 лютого по телебаченню. Він звернувся до громадян із закликом засудити і не підтримати пугач. «Монархія, символ єдності і стабільності Батьківщини, не може допустити будь-які дії, спрямовані на те, щоб шляхом насилля перервати демократичний процес, визначений Конституцією, за яку проголосував іспанський народ на референдумі», – так завершувався виступ Хуана Карлоса I [14]. Пугачисту Мілансу дель Боску монарх відправляє телекс наступного змісту:

I. Підтверджую моє тверде рішення зберегти конституційний лад в рамках діючих законів; після отримання Вами цього звернення іншого рішення вже бути не може.

II. Жоден державний переворот не може прикриватися ім'ям Короля, оскільки він спрямований проти нього.

III. Сьогодні я більшою мірою, ніж будь-коли раніше, готовий виконати присягу, дану перед прапором, і роблю це усвідомлено, думаючи винятково про Іспанію; наказую Вам повернути в казарми всі задіяні Вами війська.

IV. Наказую Вам розпорядитися, щоб Техеро припинив свої дії.

V. Клянуся, що я не відречуся від трону і не залишу Іспанію. Ті, хто піднімає заколот і готові розв'язати громадянську війну, понесуть за це покарання.

VI. Не маю сумнівів у любові моїх генералів до Іспанії, насамперед до Іспанії, а потім до Монархії. Наказую Вам виконати усе, що я сказав.

Король Хуан Карлос».

Також монарх як верховний командувач віддав наказ Збройним силам зберігати встановлений законом порядок і вірність конституції. І армія виконала його. Переверот провалився. Вранці 24 лютого о 7 год. будинок кортесів оточили вірні королю військові сили: цивільна гвардія та поліція. Путчисти склали зброю. Керівників путчу ув'язнили [15].

Закономірно виникає питання: що сталося би в разі успішного перевороту? Ймовірно могла скластися ситуація, аналогічна 1936 р., коли Збройні сили розділились і вступили у збройний двобій. Проте у 1981 р. путчисти не мали підтримки у суспільстві. Так, згідно з соціологічними опитуваннями, проведених у березні 1981р., 76 % населення висловились проти перевороту і лише 4 – за; 20 – утримались [16]. На відміну від 1936 р. військовий переворот не підтримала і католицька церква. Не сприяла змовникам і міжнародна ситуація. Незважаючи на заяви державного секретаря США Олександра Хейга, який кваліфікував переворот внутрішньою справою Іспанії, міжнародна спільнота і особливо Європейське Співтовариство, всіма силами підтримували відновлення парламентської монархії, ускладнюючи тим самим можливість консолідації військовиків довкола путчистів.

Натомість своєю спробою військового перевороту путчисти сприяли консолідації демократичної системи, яку вони прагнули зруйнувати. Численні маніфестації на підтримку демократії та Конституції відбулись по всій Іспанії. Вони нараховували кілька мільйонів громадян. Розчаруванню, яке домінувало у політичному житті Іспанії на початку 1979 р. прийшов кінець. Започаткувався новий етап, який характеризувався надією на стабільність нової політичної системи.

Події лютого 1981 р. остаточно переконали іспанців у тому, що король є гарантом стабільності і уособлення загальнонаціонального консенсусу, є поборником встановлення в країні справжньої демократії.

Суд над 33 учасниками заколоту тривав з лютого до червня 1982 р. Вища Рада військової юстиції засудила М. дель Боска і Техеро Моліну до 30 років тюремного ув'язнення і А. Армаду до 8 років. Прикінцевий вирок учасникам заколоту було винесено у квітні 1983 р. Лише щодо А.Армади було змінено попередній вирок: позбавлення волі з 8 до 30 років [17].

Невдала спроба військового перевороту стала підтвердженням того, що в Іспанії функціонували інституції нової демократичної системи.

Надалі загроза військового втручання у політичні процеси зменшилась через реформування та професіоналізацію армії. Водночас ст. 117 Конституції армія проголошувалась одним із гарантів цілісності нації та держави. Відомо, що іспанський офіцерський корпус зазвичай більш схильний захищати не політичні режими, а інтереси держави і нації.

Отже, перші роки демократизації показали, що традиція військових переворотів в іспанській армії не викорінена. У Збройних силах відбувалося постійне бродіння, консервативні кола офіцерства були вкрай незадоволені демократизацією, яка, на їхню думку, означала реванш із сторони переможених у громадянській війні. Так само у рядах військових не існувало консенсусу щодо життєздатної альтернативи демократизації. З тривогою спостерігаючи за процесом демократизації, військові не мали власного проекту постфранкістських перетворень, лідерів, здатних запровадити такий проект у життя і мінімальну соціальну підтримку, необхідну для його здійснення. У цілому військові продемонстрували, що мають достатній вплив, щоб обмежити втручання реформаторів у чисто військову сферу, але не настільки сильні, щоб стримати процес демократизації.

Реформатори не відсторонили військових від важелів управління, а забезпечили прийняття ними змін та невтручання їх у політику.

Армія перестала виступати в ролі арбітра внутрішньополітичного життя. Іспанська соціалістична робітничка партія, прийшовши до влади у жовтні 1982 р., поставила Збройні сили під цивільний контроль, військовими міністрами стали призначатися цивільні особи.

Література

1. Воробьев К. Как вывести армию из политической борьбы // МЭиМО. – 1997. – № 4. – С. 62.
2. M. Marquez Mella. Los grupos de precision en la transicion politica// Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. – Madrid: Editorial Sistema, 1993. – P. 164–171; Cierva R. de la. El 23-F sin mascarar. – Madrid: Editorial Fenix Serie Maxima, 1998. – 330 p.; Navarro Esteban J. 25 anos sin Constitucion. – Madrid: Foca investigacion, 2003. – P.109-121; Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000. – Barcelona: Plaza Janez, 2001. – P. 254-267; Alfred Stepan, The Military in Politics: Changing Patterns in Brazil /Princeton: Princeton University Press, 1971/, 253-266; Preston P. The triumph of democracy in Spain. – L., N.Y., Methuen, 1986. – 274 p.; Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Полис. – 1991. – № 5. – С. 122; Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). – М.: Наука, 1993. – 200 с.
3. Preston P. Вказ. праця. – P. 3.
4. Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role/ Ed. By Clark R.P., Haltzel M.H.-Cambridge (mass.): Ballinger, 1987. – P. 85.
5. Powell Ch. Вказ. праця. – P. 97; Marquez Manuel M. Вказ. праця. – P. 164; Cierva R. de la. Вказ. праця. – P. 5–6; Prego V. Diccionario de la Transicion. – Barcelona: Plaza Janez, 1999. – P. 736.
6. Современная Испания /Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т.Н.; Отв. ред. В.В. Загладин. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1983. – С. 207.
7. Вилальонга Хосе Луис де. Король. Беседы с королем Испании доном Хуаном Карлосом 1: Пер. с исп. Зорина И., Чеботарева С. – М.: Диопринт, 2003. – С. 246.
8. Современная Испания. – С. 208.
9. Фадеев Д.А. Вказ. праця. – С. 122; Fusi Juan Pablo: Franco. Spanien unter Dictatur 1936 – 1975. – Мьнchen, 1992. – P. 39.
10. Spain in the 1980s. – P. 84; Maravall J. Y Santamaria J. Transiciyn polntica y consolidaciyn de la democracia en Espaca // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. – Madrid: Editorial Sistema, 1993. – P. 201.
11. Powell Ch. Вказ. праця. – P. 255.
12. Современная Испания. – С. 208, 210.
13. Marquez Manuel M. Вказ. праця. – P.166; Powell Ch. Вказ. праця. – P. 264.
14. Prego V. Вказ. праця. – P.118; Cierva R. de la. Вказ. праця. – P. 225.
15. Вилалонга Хосе Луис де. Вказ. праця. – С. 165, 167, 172, 189–191, 194–195; Хенкин С.М. Хуан Карлос I: политический портрет. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – С. 70–72; Prego V. Вказ. праця. – P. 67–69; Powell Ch. Вказ. праця. – P. 297–299; Alonso-Castrillo S. La apuesta del centro: historia de UCD. – P. 433–434; Hooper J. The New Spaniards. – P. 47; Cierva R. de la. Вказ. праця. – 191, 211, 224, 229; Martinez Jesus A. (coord.) Historia de Espana. Siglo XX. 1939–1996. – Madrid: Catedra.Historia. Serie mayor, 2003. – P. 304.
16. Maravall J.M. La politica de la transicion. 1975 – 1980. – Madrid, Taurus, 1981. – P. 111; Кулешова В.В. Историческая память и современность// Проблемы испанской истории, 1987. – С.134.
17. Cierva R. de la. Вказ. праця. – P. 288–293; Martinez Jesus A. (coord.). Вказ. праця. – P. 306.

Добровольська Г.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ*

Глобалізаційні процеси в Україні та позиція профспілок (1991–2002 рр.)

В статті аналізується відношення профсоюзів до процесів глобалізації, в частині, до вступлення України до Всесвітньої торгової організації. Розкриваються економічні, соціальні трансформації в Україні, викликані цими процесами, їх вплив на соціально-трудові відносини.

The author of the given article analyses the trade unions' attitude to globalization processes and particularly to those of Ukraine's joining the World Trade Organization. She also reveals some economic and social transformations in Ukraine caused by the mentioned above processes as well as their influence on social and labour relations.

Ключові слова: профспілка, глобалізація, вітчизняне виробництво, Світова організація торгівлі, найманий працівник.

З набуттям Україною незалежності та взятим курсом на розбудову ринкового господарства відбувалася радикальна реструктуризація національної економіки, яка супроводжувалася деконцентрацією виробництва, глибинними структурними змінами у галузях, згортанням окремих секторів або суттєвим скороченням робочих місць. Ці явища підсилювалися глобалізаційними процесами у світі, коли за умов відкритості ринків і зростаючої конкуренції держава, українські підприємці змушені були проводити прискорену технічну модернізацію виробництва й оптимізувати чисельність персоналу, щоб вижити у жорсткій конкурентній боротьбі.

Зазначимо, що попри значну кількість наукової літератури про глобалізацію, її вплив на економіку нашої держави, соціальні наслідки, проблема позиції профспілок щодо цього процесу залишається малодослідженою. Окремі аспекти її знайшли відображення у працях А.М. Колота [1] та Г.В. Осового [2].

Заслужують на увагу матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Дії соціальних партнерів щодо адаптації економіки України до членства в СОТ та упередження негативних соціальних наслідків», яка відбулася у листопаді 2003 р. у Києві [3]. В ній взяли участь представники структур влади, роботодавців та профспілкових об'єднань, народні депутати, науковці та фахівці. У ході конференції були розглянуті такі проблеми:

- глобалізація економічних відносин та її соціальні наслідки для України;
- вплив вступу України до СОТ на зайнятість населення та проблеми соціально-економічної захищеності ринку праці;
- адаптація регіональної економіки та соціальної сфери: відповідальність соціальних партнерів;
- підвищення конкурентоспроможності робочої сили за умов глобалізації.

Слід зазначити, що матеріали цієї конференції містять багато фактичного матеріалу відносно позиції профспілок України щодо вступу до СОТ, соціальних наслідків глобалізації.

За умов глобалізації збереження та захист вітчизняного виробництва – як передумови продуктивної зайнятості і гідної оплати праці найманих працівників було одним з головних завдань українських профспілок. Актуальність проблеми загострювалася у зв'язку з проголошенням Президентом України намірів про прискорення приєднання України до Світової організації торгівлі.

На нашу думку, виклики глобалізації економіки не могли залишитися поза увагою профспілок. До речі, першими, хто почав говорити на міжнародному рівні про безконтрольні дії транснаціональних корпорацій, які ввозили капітал до країн з низькими соціальними показниками заради отримання надприбутку, були саме профспілки.

Як вказує аналіз документів, професійні спілки розуміли, що процес глобалізації неминучий, він має як позитивні, так і негативні сторони, і заморозити його об'єктивно

неможливо. Тому їм необхідно було виробити свою програму дій щодо ставлення до цього процесу.

Так, на IV з'їзді Федерації профспілок України, що відбувся у грудні 2002 р., була прийнята резолюція «Про дії профспілок в умовах глобалізації» [4, с. 101–103]. У ній зазначалося, що Федерація профспілок України підтримує зусилля світового профспілкового руху щодо стримування процесів глобалізації, оскільки перетворення національних виробництв на багатонаціональні кампанії дедалі більше віддаляє профспілки від робочих місць та найманого працівника.

З метою упередження негативних соціально-економічних наслідків глобалізації, ФПУ для своїх членських організацій визначила такі напрями діяльності [4, с. 103]:

- жорстко протидіяти обмеженню прав трудящих щодо об'єднання у профспілки, конституційних прав громадян на соціальний захист на підприємствах з іноземним капіталом і ТНК;
- домагатися створення профспілкових організацій та укладення колективних договорів на кожному підприємстві ТНК;
- не допускати випадків укладення трудових договорів з найманими працівниками у контрактній формі;
- вважати пріоритетним напрямом роботи участь у розробці соціальної політики, спрямованої на упередження негативних наслідків процесів глобалізації;
- шляхом колективних переговорів домагатись від роботодавців не залучати іноземну робочу силу до роботи, яку можуть виконати вітчизняні працівники.

Слід підкреслити, що Федерація профспілок України була першою громадською організацією, яка публічно порушила, зініціювала розгляд питань вступу України до СОТ та започаткувала процес соціального діалогу і суспільного обговорення цієї важливої теми. Це були круглі столи, фахові дискусії за участю науковців, Українського союзу промисловців та підприємців, представників органів влади.

Аналіз документів Федерації профспілок України вказує на те, що профспілкові організації мали серйозні побоювання з приводу можливих негативних наслідків вступу України до СОТ для успішного розвитку економіки й соціальної сфери.

Профспілкова сторона ініціювала у грудні 2001 р. розгляд питань захисту вітчизняного виробництва за умов приєднання до СОТ на засіданні Національної Ради соціального партнерства, рішення цього тристороннього органу були направлені до Верховної Ради, Президента України і знайшли підтримку під час парламентських слухань про стан підготовки вступу України до Світової організації торгівлі. Пропозиції делегації ФПУ щодо упередження негативних наслідків при вступі до СОТ були враховані у підсумковому документі міжнародної конференції «Глобалізація економіки, регіональна інтеграція, вплив цих процесів на стан трудящих держав-учасниць СНД», що відбулася у лютому 2002 р. у Москві [5, с. 33].

Постає запитання, чому саме профспілки так активно взяли за цю справу? Що їх турбувало?

Як свідчить аналіз першоджерел, профспілки вважали, що вступ України до СОТ – це рішучий крок до глобалізації національної економіки, яка вже діятиме не тільки за нормами національного законодавства, а й підкорятиметься правилам СОТ. Одним із головних з них була відкритість національної економіки і внутрішнього ринку, конкурентне змагання у глобальному економічному середовищі.

Одна з проблем, яка турбувала профспілки, – на яких умовах може приєднатися Україна до СОТ, щоб уникнути дискримінації (що найкраще) або ж максимально пом'якшити ризики для вітчизняних товаровиробників.

Наступна проблема – якісна і своєчасна підготовка підприємств і окремих галузей економіки до вступу в СОТ.

Досвід країн, які вже зазнали впливу глобалізації, переконливо вказує на те, що найбільших втрат зазнають підприємства з низькою ефективністю виробництва та які користуються нині різноманітними пільгами.

У контексті України, де понад 40 % підприємств працювали збитково, а сума наданих державою пільг суб'єктам господарської діяльності становила близько 14 млрд. грн. – це мало б важкі наслідки. Наприклад, відміна пільг вітчизняному автомобілебудуванню, за висновками фахівців, могла призвести до згортання галузі, яка на той час тільки почала оживати.

Слід до того ж зауважити, що профспілки окремих галузей уже тоді відчували на собі ознаки негативного впливу світової торгівлі.

Прикладом практичних дій профспілок, спрямованих на захист вітчизняного виробництва, може слугувати гірничо-металургійний комплекс України. Так, ФПУ спільно з профспілкою металургів і гірників ініціювала продовження експерименту в галузі, що було зафіксовано Генеральною угодою на 2002–2003 рр.

У березні 2002 р., висловлюючи протест проти запровадження США додаткового мита на металопродукцію з України, галузева профспілка направила Президенту, уряду та парламенту заяву-заклик щодо вжиття заходів на захист металургів. ЦК галузевої профспілки, об'єднаннями гірничо-металургійного комплексу 23 квітня 2002 р. було підписано Меморандум про узгодження дій між Кабінетом Міністрів України та представниками трудящих металургійної та гірничодобувної промисловості. Хронічні невіплати державою ПДВ, різке підвищення цін на енергоносії, послуги транспорту, сировину, погіршення кон'юнктури на світовому ринку змушували підприємства цієї галузі знижувати обсяги виробництва. Застарілі технології і зношеність устаткування гальмували процеси перебудови галузі, яка принесла державі практично кожену другу одиницю валютних надходжень.

Незахищеність вітчизняного товаровиробника від закордонних партнерів сповна відчували на собі підприємства легкої промисловості. Кількість працівників у галузі зменшилася втричі відносно 1990 р. Частка продукції легкої промисловості у загальному обсязі скоротилася з 10,8 % у 1990 р.і до 1,4 % – у 2002 р., що свідчить про найбільший спад виробництва за часів економічної кризи.

Від 75 до 98 % продукції швейної галузі залежало від іноземних замовлень. Важкий фінансовий стан, відсутність доступних кредитів не дозволяли розвивати прямий експорт та насичувати внутрішній ринок вітчизняними товарами.

У досліджуваній період ринок України на 80 % був заповнений товарами іноземного виробництва або виробленим у тіньовому секторі. Ця продукція – дешевша у 1,5–2 рази, мала сумнівну якість, йшла без належного оформлення, сплати податків. Підприємства, які працювали згідно із законом, сплачуючи всі податки, не могли конкурувати за таких умов.

Слід відзначити, що проблеми гірничо-металургійного комплексу та легкої промисловості були типовими для всіх галузей економіки держави.

Ще одна дуже важлива проблема, на якій зосереджувалась увага профспілок – це об'єктивна оцінка соціальних наслідків вступу України до СОТ.

Для того, щоб глобалізація потужніше запрацювала в інтересах найманих працівників, профспілки наполягали на подальшому реформуванні СОТ. Вони пропонували налагодити тісні зв'язки СОТ з іншими міжнародними організаціями, включаючи МОП, на основі взаємного надання статусу спостерігача; створити при СОТ спеціальні консультативні структури для профспілок і розробити механізм перегляду торговельної політики; створити при СОТ офіційну структуру, яка займатиметься розглядом основних трудових стандартів, а також широких питань соціального розвитку.

Безсумнівний інтерес викликає також пропозиція профспілок проводити для узгодження головних напрямів міжнародної економічної політики щорічні зустрічі семи провідних глобальних інститутів: Банку міжнародних розрахунків (монетарна політика і моніторинг дотримання норм обережності у банківській сфері), Міжнародного валютного

фонду (конвертованість, потоки капіталів і фінансування поточних статей платіжного балансу), Світової організації торгівлі (торгівля товарами і послугами), Всесвітньої організації інтелектуальної власності (права інтелектуальної власності та прямі іноземні інвестиції), Програми ООН з довкілля (міжнародні екологічні проблеми), Міжнародного телекомунікаційного союзу (міжнародні телекомунікації і передача даних), Міжнародної організації праці (міжнародна міграція і соціальні стандарти).

Інший аспект цієї проблеми – низька якість національної робочої сили, насамперед через вкрай незадовільне її відтворення, мізерні інвестиції держави і бізнесу в людський капітал. Особливо небезпечними для найманих працівників і профспілок були угоди, які започатковувалися у СОТ. Одним із таких прикладів служить Багатостороння угода з інвестицій, яку було започатковано в СОТ. У профспілках її охрестити біллем про права великого бізнесу без відповідних зобов'язань іноземних інвесторів перед найманими працівниками. Названа угода усувала такі бар'єри на шляху діяльності ТНК як соціальний захист найманих працівників, використання національних ресурсів, збереження громадських секторів економіки, охорона довкілля, дотримання місцевого, регіонального і національного законодавства. Угодою значно обмежувався і суверенітет країн-учасниць, передбачаючи створення нової наднаціональної та неурядової структури, що мала б право забороняти національним урядам і місцевим органам влади вживати дискримінаційних заходів щодо закордонних інвесторів і вимагати відповідних до угоди змін у національному законодавстві, а у разі відмови від них – накладати і утримувати стягнення. Відповідно до угоди, ТНК могли необмежено переміщувати свої капітали до країн із найдешевшою робочою силою і закривати підприємства з вищою заробітною платою. Вони могли проводити на власний розсуд приватизацію громадських секторів економіки і служб, які не контролюються національним законодавством, і ввозити іноземну робочу силу. Угода про іноземні інвестиції істотно порушувала соціальні та профспілкові права. Правила звільнення працівників, що містилися у ній, перекреслювали здобуті завоювання у цій сфері й не могли бути змінені раніше 15 років після ратифікації, навіть за умов виходу країни з угоди. У випадку потрясінь, куди угодою зараховувалися не тільки революції та надзвичайні ситуації, а й бойкоти і страйки, що проводили профспілки, транснаціональним корпораціям мають бути виплачені компенсації. На тверде переконання профспілок, така угода, переслідуючи насамперед вузько корпоративні інтереси інвесторів на збиток соціально-економічним інтересам найманих працівників

Вкрай низькими були також вкладення бізнесу і держави у професійну підготовку і підвищення кваліфікації працівників. З числа безробітних професійне навчання проходили лише 6–7% осіб, а на виробництві циклічність перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників становило, за даними Держкомстату України, 12,5 року [2, с.15]. Тоді як за сучасних умов оновлення знань, технологій і науково-технічних розробок повинно відбуватися принаймні раз на 5–7 років. Саме тому бізнес за кордоном вкладав у професійну досконалість працівників і менеджменту кошти в обсязі 4–5% від фонду оплати праці. В Україні ж – у середньому 1,7 грн. на рік на одного працюючого.

Слід відзначити, що перетворення національних виробництв на багатонаціональні кампанії та транснаціональні корпорації все більше віддаляло профспілки від робочих місць та найманого працівника. Зміни, які відбувалися у виробництві внаслідок глобалізації, суттєво впливали на соціально-трудові відносини, що склалися в Україні, призводило до роз'єднання працюючих, зменшувало їх можливості захищати свої права, перешкоджало об'єднанню найманих працівників у профспілки. Контроль за дотриманням соціально-трудова норм, передбачених конвенціями МОП, значно ускладнювався. Переговорний процес між соціальними партнерами не супроводжувався узгодженими договірними діями, оскільки сторона власників не бажала брати на себе будь-які зобов'язання у зв'язку із залежністю від міжнародної кон'юнктури. З'являлися підприємства, де діяльність профспілок заборонялась. Таких прикладів було чимало в Україні, взяти хоча б підприємства «Макдональдс».

Безперечно, всі ці процеси вплинули на позицію профспілок щодо процесів глобалізації в Україні.

Аналіз документів профспілок свідчить, що, не заперечуючи у цілому ідеї інтеграції України до Світової організації торгівлі, профспілки вважали, що урядовим структурам слід змістити акценти від суто політичної спрямованості переговорного процесу на економічну, де інтереси вітчизняних товаровиробників та права і захист інтересів громадянина, працівника мали б стати пріоритетними.

Рішення про термін та умови вступу України до СОТ повинне прийматися на підставі комплексного аналізу, оцінки соціально-економічних наслідків і вжиття належних запобіжних заходів для мінімізації ризиків.

Враховуючи викладене вище, Федерація профспілок України визначила такі ключові питання у контексті приєднання України до СОТ як [2, с. 15–16]:

- максимізувати потенційні переваги участі країни в багатосторонній торговельній системі світу;
- мінімізувати можливі негативні наслідки її приєднання до світового економічного простору;
- прискорити створення умов для формування потужного національного виробника і висококваліфікованого працівника, здатного до жорсткої конкуренції в глобальному економічному середовищі.

ФПУ звернулася до Голови Верховної Ради України з пропозицією приймати рішення щодо приєднання України до СОТ лише після розгляду парламентом об'єктивно підготовленого урядом прогнозу можливих як коротко, – так і середньо- та довгострокових соціально-економічних наслідків вступу України до СОТ [2, с. 16].

Отже, вступ України до Світової організації торгівлі був складовим і необхідним елементом стратегії активізації участі України у міжнародному поділі праці. ФПУ з розумінням ставилася до необхідності інтегрування України у світове співтовариство через вступ до СОТ та підтримувала прагнення України стати повноправним членом ЄС. Не заперечуючи в цілому ідеї інтеграції України до Світової організації торгівлі, профспілки вважали, що урядовим структурам слід змістити акценти від суто політичної спрямованості переговорного процесу на соціальні, де інтереси вітчизняних товаровиробників та права і захист інтересів громадянина, працівника мають стати пріоритетними.

Таким чином, виклики глобалізації економіки актуалізували нагальну потребу українських профспілок у багатосторонніх відповідях на них. Безперечно, профспілкові об'єднання не могли залишатися сторонніми спостерігачами процесів глобалізації. У своєму ставленні до глобалізації українські профспілки виходили з того, що найманам працівникам потрібна не будь-яка, а соціально спрямована глобалізація. Вони підтримували лише таку глобалізацію, яка зміцнювала б їх права і безпеку умов праці, гарантувала якість всезагальної освіти і охорони здоров'я, забезпечувала глобальну справедливість і рівність, несла добробут для всіх людей; була відкритою і демократичною.

Література

1. Колот А.М. Глобалізація економіки та її вплив на соціальну і трудову сферу// Україна: аспекти праці. – 2001. – №3. – С. 23-29.
2. Осовий Г.В. Позиція профспілок з питань вступу України до СОТ// Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – 2004. – №1. – С. 13-16.
3. Дії соціальних партнерів щодо адаптації економіки України до членства в СОТ та упередження негативних наслідків. Міжнародна науково-практична конференція // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – 2004. – №1. – 370 с.
4. IV з'їзд Федерації професійних спілок України. Док. і мат. – К.: «Профінформ» ФПУ, 2003. – 180 с.
5. Федерація професійних спілок України (від з'їзду до з'їзду). – К., 2002. – Ч. 1.– 174 с.

Збаржевецький О.Л.,

*аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Становлення та діяльність кафедри римського права
у Київському університеті Святого Володимира
(друга половина XIX – початок XX ст.)*

В статті проведено аналіз основних етапів розвитку кафедри римського права Київського університету Святого Володимира, показана роль науково-преподавальної діяльності учених кафедри і вплив їх досягнень на розвиток романістики в Україні в середині XIX – на початку XX вв.

In the present article, there are analysed main stages of the development of Roman Law Department at Kiev National St. Vladimir University. There has also been revealed the role of its scholars' research and educational activity, as well as analysed the influence of their achievements on the Roman Law development in Ukraine in the middle XIX – early XX centuries.

Ключові слова: *кафедра, римське право, романістика, германістика, інституції, дигести, новели, Юстиніанові кодифікація, німецька історична школа права, цивілістика.*

Загальний погляд на юридичну думку Російської імперії середини XIX – початку XX ст. дозволяє констатувати таку помітну тенденцію у ній як очевидне зростання уваги до римського права. Римське право все більше стає предметом дослідження і викладання у вищій школі, йому присвячені фундаментальні праці, а юристи різних галузей права систематично аналізують значення ідей та норм римського права для сучасності. До цього часу відноситься виникнення шкіл римського права у провідних вузах Російської імперії. Їхніми представниками були С. Муромцев, Н. Дювернуа, І. Покровський, Н. Боголепов, В. Хвостов. Вони всі тяжіли до римського права, до обґрунтування значущості його норм при формуванні правової основи цивільного суспільства та правової держави новітнього часу. Особливе місце у вивченні романістики у середині XIX – на початку XX ст. посіла кафедра римського права юридичного факультету при Київському університеті Св. Володимира, яка мала свою славу історію і стала основою формування київської школи римського права.

Проблема становлення та розвитку кафедри римського права у Київському університеті протягом 1834–1919 рр. сьогодні є мало дослідженою. Комплексно проаналізувати питання неможливо без врахування архівних джерел, які надають інформацію про систему викладання та вивчення науки римського права на кафедрі з початку заснування університету [4–17]. Цінними для нас є також спогади сучасників, неопубліковані лекційні курси, конкурсні студентські роботи, завдяки яким нині можна дати комплексну характеристику юридичній науці у цілому і римського права загалом. У XIX – на початку XX ст. цією тематикою займалися провідні фахівці, серед яких В. Шульгін [29], В. Іконніков [2], В. Владимирський-Буданов [3]. У радянській історіографії згадана проблема майже не розглядалася, за винятком кількох ювілейних видань, зокрема «Історія Київського університету» (1959) та «Історія Київського державного університету (1984)» [6]. На сучасному етапі зростає роль цивілістичних дисциплін і визначення його місця в університетській освіті є досить актуальним, про що свідчать дослідження В. Андрейцева [1], О. Підпригори [11; 18], Н. Кузнецової [11] та ін.

Київський університет був заснований у 1834 р. Він складався з двох факультетів: філософсько-математичного та історико-філологічного [1, с. 5]. У 1835 р., згідно з університетським статутом 1833 р., був відкритий юридичний факультет у складі семи кафедр, однією з котрих була кафедра римського права. Завідувачем останньої був призначений Олександр Миколайович Міцкевич (1804–1871), рідний брат польського поета Адама Міцкевича. Раніше він викладав римське та литовське цивільне право у Кременецькому ліцеї, на основі якого був створений Київський університет [18, с. 17]. Викладати римське право О. Міцкевич розпочав у 1835 р., спираючись на розпорядження

Міністра освіти, за яким «...викладання римського права зосередити таким чином, щоб пройшовши скорочено зовнішню історію римського права, вслід за тим пройти внутрішню історію його, в об'єм якої мають увійти Інституції. Всі їх закінчити у першому півріччі, а друге півріччя присвятити пандектам, котрі викладати тематично скороченими...» [4, арк. 14].

Протягом 1835–1838 рр. О. Міцкевич викладав римське право студентам першого та другого курсів по 4 год. на тиждень. Пояснював їм інституції римського права із його зовнішньою та внутрішньою історією латинською мовою. Предмет він читав за власними записками, пропонуючи слухачам оригінальний текст джерел права. Окрім цього, з огляду на складність сприйняття студентами предмета, які ще не звикли до читання лекцій латиною, професор часто зупинявся, повторюючи переклад на російську мову [2, с. 444]. Щоб краще ознайомити слухачів з основним джерелом римського права, О. Міцкевич завжди рекомендував робити виписки та пояснення деяких пунктів Юстиніанового законодавства, віднесених до цього курсу.

При підготовці лекційних записок О. Міцкевич керувався творами європейських правознавців Гуго, Гаубольда, Штекгардта, Кленце, Варкеніга та Мацієвського. За відгуками сучасників, О. Міцкевич був людиною високоосвіченою і володів світлим практичним розумом та енергійним характером, користувався пошаною у колі кременецьких викладачів [29, с. 156].

У 1838 р. через політичну ситуацію у регіоні, О. Міцкевич залишив викладацьку діяльність в Київському університеті Святого Володимира і переїхав до Харкова

На кафедрі римського права Харківського університету був призначений екстраординарний професор О.О. Федотов-Чеховський (1806–1891), вихованець Санкт-Петербурзького університету, який у 1831 р. був командирований до Берлінського університету, де слухав лекції з римського права у засновника історичної школи права (яка справила великий вплив на формування його наукових поглядів) К.Ф. фон-Савінії. У 1835 р., після захисту докторської дисертації, його направили до Харківського університету, де викладав римське право до 1838 р. [2, с. 799].

3 квітня 1838 р. О. Федотов-Чеховський розпочав читати лекції з римського права. Про манеру проведення ним занять з римського права свідчать звіти стану та діяльності університету за 1838–1846 рр. [16, арк. 56]. Римське право разом з його історією викладав для студентів першого та другого курсів російською мовою по 7 год. на тиждень за власними записками. Для першого курсу професор читав зовнішню історію римського права, яка поділялася на три періоди: 1) Період царський (753–496 рр. до Р.Х.); 2) Період республіки — до Костянтина Великого (496 р. до Р.Х. — 325 до Р.Х.); 3) Період монархічний — до Юстиніана (325–565 до Р.Х.). У кожному з цих періодів викладалась історія державного права, історія розвитку джерел права, і, насамкінець, історія вивчення та обробка права. У вигляді додатку до історії римського права було звернуто увагу на історію рецепції Кодексу Юстиніана європейськими державами. У другому півріччі О. Федотов-Чеховський викладав систему римського права, яка складалася з таких розділів:

- вступ у систему римського права, де мусив подати аудиторії поняття про право та правознавство;
- різні способи вивчення римського права;
- план цивільного римського права;
- вчення про фізичну та юридичну особу (тут також подавались настанови, які відносились до сімейного права);
- про речі;
- про дії;
- про судовий захист у випадку правопорушення [17, арк. 143]. Крім цього, протягом двох семестрів викладач виділяв одну годину на тиждень для проведення практичних занять, де пояснював інституції Гая, порівнюючи їх з інституціями

Юстиніана, які на той час вважалися нововведенням, тому що, за словами самого професора, його попередник О.М. Міцкевич у 30-х роках ще не знав про існування інституцій Гая [3, с. 660].

У 1843 р. О. Федотов-Чеховський переходить на кафедру російських цивільних законів, привівши, таким чином, кафедру римського права до занепаду. У наступні роки: 1844, 1845 і початок 1846 – римське право, як сторонній предмет, викладав той самий О. Федотов-Чеховський. У 1845 р., за пропозицією Попечителя Київського навчального округу Рада Університету оголосила конкурс для заміщення кафедри римського права [24, арк. 6]. На початку 1845 р. юридичний факультет створив програму конкурсу, яка складалась з трьох пунктів. Цей конкурс не приніс позитивного результату, тому було вирішено шукати придатну особистість серед власних вихованців факультету. Так факультет і поступив, досягнувши блискучого результату. Кафедра римського права з 1846 р. отримала такого талановитого і поважного вченого як Каленик Андрійович Мітюков, який з честю і великою користю займав її до останніх днів свого життя [24, арк. 7].

Спочатку К. Мітюков викладав як виконувач обов'язків ад'юнкта, маючи ступінь кандидата правознавства. У 1847 р. він захистив магістерську дисертацію: «О признании тяжущихся сторон на суде по делам гражданским». Через рік, був затверджений ад'юнктом кафедри римського права. Після захисту докторської дисертації у 1851 р. на тему: «Про спадкування за римськими законами», очолив кафедру римського права. Був деканом юридичного факультету, проректором і ректором Київського університету. Протягом 1857–1858 рр. стажувався в університетах Німеччини, Франції, Італії та Іспанії. Придбанням такого вченого юридичний факультет майже відновив свою попередню силу [2, с. 441]. Однак визнання К. Мітюкову принесли не його адміністративні й організаторські здібності, а, передусім, талант лектора.

Викладав К. Мітюков римське право для першого та другого курсів російською мовою за програмою, затвердженою ректором університету. У період викладацької роботи К. Мітюков читав римське право протягом двох семестрів, по 4 год. на тиждень, користуючись власними записками, складеними на основі творів Савінії, Вангерова, Келлера, Іерінга та ін.

Історію римського права професор читав у першому півріччі для першого курсу. Цей курс поділявся на такі підпункти:

- Вступ у науку римського права;
- Про поняття римського права;
- Історичне та теоретичне значення його;
- Поділ римського права на систему;
- Поняття про історію римського права та літературу з історії права;
- Поділ історії на чотири періоди;
- Вивчення устрою та управління Римської держави;
- Джерела римського права;
- Значення та дія різних законодавчих органів та джерел;
- Характер права, що є у кожному періоді [10, арк. 1–36].

Особливими і важливими для слухачів професора К. Мітюкова були його лекції із загальної частини римського права, в яких виявлялася та легкість, з якою роз'яснювались незрозумілі начала та складні ідеї класичного права [25, с. 16].

У 1881 р. К. Мітюков тяжко захворів, тому з грудня викладання римського права було покладено на молодого та перспективного Л. Казанцева. Вищу освіту він отримав у Демидівському юридичному ліцеї у м. Ярославлі. У 1878 р. став стипендіатом для підготовки до професорського звання цього самого ліцею. У 1880 р. був командирований до Київського університету Св. Володимира для складання екзаменів на ступінь магістра цивільного права, які і завершив через рік. У тому самому році, після завершення захисту дисертації на тему: «Вчення про представництво», представленого *pro venia legendi*, йому було надане звання

приват-доцента по кафедрі римського права. Після захисту докторської дисертації «Про розлучення за римським правом», у 1891 р. його призначено доктором прав. З 1893 до 1894 р. Л. Казанцев вивчає улюблений предмет за кордоном [2, с. 236].

К. Мітюков написав курс римського права (1184 р.), який багато разів перевидавався вже після його смерті. Крім того, цьому ученому належить чимало досліджень з окремих інститутів римського права і кілька критичних статей.

Наука римського права, на думку Л. Казанцева, має важливе значення. По-перше, римське право – це найчистіша і справжня із усіх існуючих наук окремих цивільних прав. Науки окремих національних цивільних прав відносяться до неї як прикладні, і у ній об'єднуються. По-друге, значення предмета римського права полягає у тому, що він є здебільшого теорією позитивних норм. По-третє, найважливішим значенням римського права є педагогічне, адже викладання римського права має мету не лише ознайомити слухачів із діючими у галузі цивільних правовідносин законами, теоретичним обґрунтуванням позитивних норм, але також має на увазі вироблення у слухачів особливих якостей, котрі характеризують юриста. До них належать:

- юридичне мислення, котре помітно вирізняє юриста від людини іншої спеціальності;
- вміння точно та визначено виражати юридичні поняття, тобто юридична термінологія;
- юридична творчість, надзвичайно необхідна як для практичної діяльності, так і для законодавця [8, с. 8].

Викладав Л. Казанцев історію римського права та його систему протягом 1884–1896 рр. Цей курс він поділяв на історію публічного та приватного права. Історію публічного права для зручності викладання розділив на три періоди (відповідно до трьох властивих для Риму форм управління):

- царський;
- республіканський;
- імператорський, який ще поділяється на період:
 - монархії під виглядом республіки;
 - самодержавної монархії [9, с. 29].

При вивченні історії приватного права Л. Казанцев брав до уваги події внутрішнього характеру, тому історію приватного права теж поділяв на три періоди:

- період дії *juris civilis*;
- період виникнення *juris gentium*, та його одностороння дія з *jus civile*, боротьба з ним і остаточне закріплення;
- період панування і занепад *juris gentium* [9, с. 30].

Систему римського права Л. Казанцев викладав за власними записками, при підготовці котрих керувався збіркою імператора Юстиніана «*Corpus juris civilis*» – основним джерелом римського права, яка складається з чотирьох частин: пандекти, кодекси, інституції, новели, а також ще кількома джерелами вивчення права, що були додатком до кодексу Юстиніана: інституції Гая, фрагменти Ульпіана, сентенції Павла [9, с. 28].

У червні 1891 р. на кафедрі римського права призначено приват-доцента П.Е. Соколовського (1860–1934). Вищу освіту отримав у Дерптському університеті, який закінчив із ступенем кандидата, а потім два роки, з вересня 1888 до грудня 1890 р. знаходився для вдосконалення в науках у російській семінарії з римського права при Берлінському університеті. 22 лютого був зарахований до Міністерства освіти. Магістерську дисертацію на тему: «*Die Mandatbürgerschaft nach römischen und gemeinen Recht*» він захистив 11 квітня 1891 р. на юридичному факультеті Дерптського університету. Робота вийшла друком у Німеччині (Галлі) у 1891 р. З листопада 1894 р. на раді Харківського університету захистив докторську дисертацію на тему: «Договір товариства за римським правом» (надруковану в Києві в 1893 р.) [28, с. 2].

У період з 1891 до 1895 р. П. Соколовський викладав римське право в Київському університеті Св. Володимира разом з професором Л. Казанцевим. Читав систему римського права та пояснював джерела права, про тлумачення котрих він говорив так: «...я не перекладаю слів Юстиніана, у перекладі мої слухачі не мають потреби, я передаю лише думку джерела, і передаю саме так, як розумію її я, і як я надіюсь, зрозуміють її мої слухачі» [27, с. 2].

Через хворобу, а потім смерть Л. Казанцева у 1896 р. та переміщення П. Соколовського до Харківського університету 1895 р., кафедру римського права очолив Вільгельм Фрідріхович фон-Зелер (1861-?). Вищу юридичну освіту отримав у Дерптському університеті. У 1887 р. був командирований з науковими цілями на три роки до Німеччини. Після закінчення курсу в інституті римського права при Берлінському університеті у 1891 р. отримав ступінь магістра римського права на основі дисертації: «Zur Lehre von Conventionalstrafe nach römishem Recht». Цього ж року призначений приват-доцентом Харківського університету на кафедрі римського права. 17 листопада 1896 р., на основі дисертації: «Вчення про право загальної власності за римським правом», отримав ступінь доктора римського права. У 1897 р. призначений ординарним професором того самого університету. На початку 1901 р. за власним бажанням залишив університет, переїхавши до Берліна, де в університеті відкрив курси римського права [5, с. 182–183].

Про підходи викладання римського права В. фон-Зелером, слід розглядати з його лекційним курсом «Історія римського права», який був упорядкований і виданий студентами у 1900 р. Курс складався з трьох частин:

- Історія державного права Риму в чотирьох періодах;
- Історія джерел права;
- Історія публічного права (загальне вчення про право; речове право; зобов'язальне право; сімейне право; спадкове право).

За дорученням факультету професор проводив також практичні заняття зі студентами [7, с. 1–180].

Видатним викладачем римського права на юридичному факультеті був Й.О. Покровський (1868–1920), випускник Київського університету Святого Володимира. У 1898 р. він захистив магістерську дисертацію «Право і факт в римському праві» і був залишений для підготовки до професорського звання, а пізніше командирований до Німеччини у Берлінський інститут римського права, де навчався 2,5 року. Повернувшись до Росії, Й. Покровський викладає у Юр'ївському університеті, а згодом – у Київському [26, с. 200–201].

Як провідний історик римського права, Й. Покровський видав кілька праць, які дозволяють нам мати уяву про його манеру викладання цього курсу [19–23]. Говорячи про місце римського права у системі юридичних дисциплін, він відзначав, що «...перше, з чого мусить розпочинатися його вивчення, є, звісно, його історія», оскільки без неї «...римське право, на етапі його останньої стадії, Юстиніанової систематизації (так зване чисто римське право), а тим більше римське право Нової Європи (так зване сучасне римське право) було б абсолютно незрозумілим» [19, с. 17–18]. Головним завданням свого курсу він вбачав у тому, щоб простежити, як римське право «...із національного права одного невеликого народу перетворилося на універсальне право всього античного світу» [19, с. 18].

Його курс складався із двох основних частин: історії інститутів публічного права та історії цивільного права. У першій частині він викладав історію інститутів державного права, джерел, цивільного та кримінального процесів, у другій – висвітлював історію права осіб, речового права, а також історію зобов'язань, сімейних відносин та успадкування [19].

У працях Й. Покровського знаходять відображення не лише проблеми історії римського права, а і його вплив на розвиток цивільного права європейських країн. Обґрунтовуючи необхідність вивчення римського права у Росії, він не лише відштовхувався від визнання його у ролі теорії цивільного права, а й звертав увагу на його універсальний характер як фундамент загальноєвропейського права. Росія довгий час була відрізана від

спілкування із Західною Європою і відстала від неї, у тому числі й у галузі права, тому, «...якщо ми хочемо спілкуватися з нею однією мовою, ми мусимо, у крайньому випадку в школі, освоїти» римське право, котре є основою юридичної освіти [23].

На юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира працював і Андрій Каленикович Мітюков (1871–1934), син відомого романіста, професора римського права К. Мітюкова. Освіту отримав у І Київській гімназії, яку закінчив з відзнакою у 1889 р. Після закінчення гімназії поступив на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. Закінчивши у 1896 р. університет, був залишений професорським стипендіатом і командирований до європейських університетів для стажування з предмета римського права. Протягом 1897 р. вивчав римське право у Відні, під керівництвом провідних романістів: Чіларжа, Міттейса і Унгера. Протягом 1898–1900 рр. перебував у Берлінському університеті, де слухав лекції Екка, Перніса, Дербурга. Повернувшись на батьківщину, у 1900 р. А. Мітюков склав екзамен з римського права, знання якого були настільки визначними, що факультет вирішив можливим одразу ж запропонувати йому читати обов'язковий курс з системи римського права (право сімейне та спадкове). З цього часу розпочинається блискуча викладацька діяльність А. Мітюкова, спочатку як приват-доцента, а пізніше, після захисту магістерської дисертації «Відповідальність продавця за евікцію в історико-порівняльному висвітленні» (1906), професором Київського університету, Київського Комерційного інституту та Вищих жіночих курсів. У 1911 р. А. Мітюков залишає Київ і переїздить до Москви, де керував кафедрою римського права в університеті та Ліцеї Цесаревича Миколи. В 1917 р. повертається до Києва. Тут, у рідному університеті у ролі приват-доцента з 1917 до 1919 р., за пропозицією факультету, викладав обов'язковий курс з історії та системи римського права [15, арк. 9(зв.)].

А. Мітюков отримав велику славу на педагогічній ниві. Володіючи від природи видатними властивостями і постійними усними заняттями, він досяг обширних знань не лише у своїй спеціальності, а і у всій галузі юриспруденції. Це великий знавець юридичної літератури і джерел римського права, якими він досконало володів. У 1908 р. А. Мітюков видав «Хрестоматію з інституцій римського цивільного права та історії цивільного процесу» [13]. Вичерпний підбір джерел римського права і редакція їхнього перекладу, свідчить про досконалу ерудицію педагогічного досвіду автора. Ця хрестоматія була єдиним доробком у вітчизняній літературі початку ХХ ст. Вона виявилась надзвичайно важливою для молоді, яка не звикла посилатись на оригінальні джерела права, та й не мала можливості ними користуватися з огляду на їхню відсутність.

А. Мітюковим двічі перевидавав курс свого покійного батька (1902; 1912). Курс оновлювався деталями з новітньої літератури і власними додатками, що полегшили знайомство із новітнім станом романістики в Європі. Проводились паралелі між римським і сучасним (західним) цивільним правом. Для початківців, як правильно зауважив автор, такі паралелі надзвичайно корисні: вони визначають особливості римського і вводять у вивчення сучасного цивільного права [12, с. 1–5].

До числа спеціалістів з римського права, які прославили Київський університет Святого Володимира, також належать І. Кістяківський, В. Сінайський, В. Карпенко, М. Катков, Т. Яблочков, І. Фаас, праці яких і сьогодні становлять інтерес для всіх, хто вивчає цей предмет.

Однак, наказом по університету від 1 квітня 1919 р. викладання римського права на юридичному факультеті було скасовано, а 3 березня 1920 р. Інструкцією Наркомпросу УРСР було ліквідовано і сам факультет [18, с. 19].

Таким чином, протягом 1835–1919 рр. на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира склалась певна традиція вивчення та викладання римського права, які характеризувалася такими рисами:

- викладання здійснювалося професурою особливої кафедри римського права;

- у навчальному плані існувало два самостійних курси – історії і догми римського права;
- на першому курсі вивчали історію джерел та інститутів публічного і приватного права;
- другий курс мав іншу назву, відображаючи його зміст – система римського права;
- предметом курсу догми римського права являлось законодавство Юстиніана, або римське (пандектне) право, котре діяло в Німеччині ще наприкінці XIX ст.;
- у курсі догми римського права виділялось дві частини – загальна та особлива;
- традиційно викладачі римського права стажувалися в Німеччині, де вивчали сучасне їм римське (пандектне) право;
- у навчальному плані була представлена не лише лекційна форма вивчення римського права, а й практичні заняття.

Література

1. Андрейцев В.А. Юридичний факультет – флагман правничої освіти в Україні // Вісник КНУ: Серія – юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира / Под ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Святого Владимира. – Киев, 1884.
4. Дело об открытии юридического факультета от 31 августа 1834 г. по 17 января 1835 г. – Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 6. – Арк. 1–43.
5. Загурский Л.Н. Опыт истории юридического факультета Имп. Харьковского университета. – Харьков, 1906.
6. Історія Київського університету. 1834–1959 / За ред. О.З. Жмудського. – К., 1959.
7. История римского права (Составлен студентами по лекциям ординарного профессора В.Ф. фон-Зелера). – Киев, 1900.
8. Казанцев Л.Н. Значение науки римского права // УИ. – 1893. – № 6.
9. Казанцев Л.Н. Лекции по истории римского права. – Киев, 1895.
10. Конспект лекцій проф. К.А. Митюкова (1860). – ЦНБУ. – IP. – Ф. 147 – Одзб. 28. – Арк. 1–36.
11. Кузнецова Н.Є., Підпригора О.А. Цивілістична наука в Київському університеті // Вісник КНУ: Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.
12. Митюков А.К. Курс римского права К.А. Митюкова с добавлениями. 2-е изд. – Киев, 1912.
13. Митюков А.К. Хрестоматия по институциям гражданского права и гражданского процесса. – Киев, 1908.
14. Митюков К.А. Курс римского права. – Киев, 1883.
15. Об избрании приват-доцента А.К. Митюкова и.о. сверхштатного ординарного профессора Университета Святого Владимира (14 марта 1919 г.). – ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 445. – Арк. 1–12.
16. Отчет университета за 1838 г. // (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 46. – Арк. 1–174.
17. Отчет университета за 1840 г. // ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 40. – Арк. 1–183.
18. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. – К., 2003.
19. Покровский И.А. История римского права. – СПб., 1998.
20. Покровский И.А. Лекции по истории римского права. 3-е изд. – СПб., 1911.
21. Покровский И.А. Право и факт в римском праве: В 2 ч. – Киев, 1898 – 1902.
22. Покровский И.А. Программа курса истории римского права. – СПб., 1910.
23. Покровский И.А. Роль римского права в правовой истории человечества в современной юриспруденции // Ученые зап. Императорского Юрьевского университета. – 1894. – № 3.
24. Протоколы заседаний деканата юридического факультета за 1846 г. // ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1343. – Арк. 1–53.
25. Романович-Славатинский А.В. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках / З іменем Св. Володимира: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1.
26. Русский биографический словарь. – М., 2001. – С. 200–201.
27. Соколовский П.Э. Рецепция римского права у современных народов и его прямое значение для России // УИ. – 1891. – № 10.
28. Черкезянова И.В. Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // http://universitates.kharkov.ua/2004_3/cherkazianova.htm
29. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира. – Киев, 1861.

Казакевич О.М.,

*канд. істор. наук, ст. викл. кафедри історії та етнополітики
Інституту української філології Національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова*

Погляди М.П. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі

В статті аналізуються взгляди М. Драгоманова на вопрос статусу українського язика в Росийской империи в контексте общественно-политической деятельности ученого.

The present article deals with M. Dragomanov's attitude towards the question of the Ukrainian language status in the Russian empire in the respect of his social and political activity.

Ключові слова: *М. Драгоманов, український національний рух, Київська громада, українська мова, освіта.*

Діяльність М. Драгоманова як активного учасника українського національного руху, члена Старої Київської громади, становить вагомий віху в процесі українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. «М. Драгоманов, по-європейському освічена людина великого розуму та енергії, відіграв важливу роль в українському русі розширенням та зміною соціальної та політичної програми, відстоюванням значення для України російської культури та літератури, а ще більше – встановленням і захистом федералістських ідей в українському націоналізмі» [1].

Одним з найважливіших чинників становлення та відродження позбавленої власної самостійної держави нації є її мова. У другій половині XIX ст. питання української мови та її запровадження у шкільне навчання викликало гострі дискусії серед представників української інтелігенції Російської та Австро-Угорської імперій. Діячі українського національного руху безперечно вважали за необхідне запровадження викладання української мови, та навчання на ній у школах, у країні населення якої більше як на 70 % складалося з українців. Погляди М. Драгоманова на мовне питання в Україні становлять значний інтерес для дослідження українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст., оскільки учений мав колосальний вплив на молоде покоління українофілів, майбутніх засновників та активних членів українських політичних партій, творців та учасників української революції 1917–1921 рр.

Висвітлення поглядів М. Драгоманова на питання української мови знайшло відображення у працях, здебільшого присвячених проблемам освіти в Україні, зокрема у статтях С. Русової, С. Глушко, Л. Климчик, А. Круглашова та ін. [2].

Вперше погляди М. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі проявилися під час його роботи у недільних школах. Система народних недільних шкіл поширювалася в Україні, як і по всій території Російській імперії, з кінця 50-х років XIX ст. У жовтні 1859 р. у Києві відкрилась перша недільна школа з ініціативи студентів Київського університету Св. Володимира, яка була підтримана попечителем Київського навчального округу М. І. Пироговим та професором П. В. Павловим [3]. Дуже швидко їх кількість зросла і у 1862 р. у місті нараховувалося уже більше 10 недільних шкіл, метою створення яких було прагнення надати елементарну освіту якомога більшій кількості місцевого населення. Вчителювали в школах здебільшого студенти університету та учні київських гімназій. М. Драгоманов разом з іншими майбутніми громадівцями брав активну участь у діяльності недільних шкіл. Серед інших організаційних питань вчителі мали вирішувати, якою мовою проводити навчання. Звертаючись до національного складу учнів недільних шкіл, можемо говорити про значне переважання у них учнів-українців. Так, наприклад, у Подільській школі, де викладав М. Драгоманов, учнів-українців налічувалося 75, росіян – 17, поляків – 3,

евреїв – 3, німців – 3; у Новостроєнській школі українців було 121, росіян – 21, поляків – 5, німців – 1 [4]. Але мовне питання у цих школах вирішувалося по-різному. Викладачі Новостроєнської школи (П. Житецький, П. Чубинський, О. Стоянов, В. Торський), називаючи себе «українцями», прагнули проводити навчання українською мовою і навіть, за словами Г. Житецького, частково ігнорували не українські підручники, на відміну від інших шкіл, де поряд із українською студенти викладали російською мовою. Учителі Подільської школи П. Шейковський, Ф. Вороний, «...а особливо Драгоманов, не цуралися російщини, трималися її, вважали за неможливе поки що обійтись без її культурних засобів» [5], за що їх називали «космополітами».

Сам М. Драгоманов згадував, що на педагогічних радах, на які часто збиралися учителі, виникали дискусії, «...доходило до суперчок про вагу національного і народного традиційного елементу, і всесвітнього та наукового. Ми вище ставили останній, новостроєнці – перший» [6].

Разом з тим, після видання у 1863 р. сумнозвісного Валуєвського циркуляру М. Драгоманов стає чи не єдиним з діячів українського національного руху, який наважується публічно виступити на захист української мови, намагаючись протидіяти у такий спосіб русифікації освіти. У кількох статтях, опублікованих у 60-х роках, він викриває спроби імперських посадовців нав'язати українським учням російськомовні підручники [7].

Проблема забезпечення навчального процесу якісною україномовною літературою у подальшому неодноразово привертатиме увагу М. Драгоманова. Ще в період існування недільних шкіл їх вчителі самостійно намагалися видавати навчальну літературу для своїх учнів. Так були підготовлені книги «Домашня наука. Перші початки» (1860) та «Домашня наука. Вищі початки» (1861) К. Шейковського, «Навчальна арифметика» К. Рубисова, «Щотниця» О. Мороза та ін. У навчальному процесі широко використовувалися «ГраMATка» П. Куліша, «Кобзар» та «Буквар южнорусский» Т. Шевченка. Проте цих зусиль було недостатньо. Як зазначає В. Борисенко, брак необхідних підручників і книг для читання був у цілому характерний для розвитку народної освіти на той час. Серед існуючих більшість «...була написана на низькому педагогічному рівні, без урахування вікових і національних особливостей учнів і вимог, які ставило перед ними саме життя» [8].

У нарисі «Антракт з історії українофільства (1863–1872)» М. Драгоманов закидає звинувачення діячам українського національного руху за їх недостатню роботу у сфері видання україномовної літератури як наукової, навчальної, так і популярної. На думку М. Драгоманова, оскільки необхідної кількості підручників написаних українською мовою не було «Гаразд більш практичним було продовжати так діло, як началось: готувати книжки українські й уводити їх у школи поряд з російськими, вибираючи книгу не по мові, а по ціні того, що нею писано. Навичка читати по-російському не зашкодила б нашому народу, а читаючи по-своєму тільки справді гарне й цінне, народ би научився цінувати й народжуються рідну літературу...» [9]. М. Драгоманов зазначав, що «потребу української народної освіти українофіли основують на окремішності і самостійності української народної мови» [10]. Але для доведення такої самостійності необхідним є існування словника та повної наукової граматики української мови. «.. Поки не добудемо ми такого словаря і граматики, — пише Драгоманов, — доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон». Крім того, не достатньо довести «самостійність якої-небудь мови, для того щоб її признано було мовою для шкільного викладу. Треба, щоб поперед мова ся нажила собі літературу, і не архаїчну, а нову, пригодну для практичних потреб сьогочасних» [11].

З цієї самої праці бачимо, що М. Драгоманов не надавав виключного значення виданню україномовного Євангелія, що на той час розглядалося діячами національного руху як нагальна потреба. Про це свідчать неодноразові спроби перекласти і опублікувати

текст Святого Письма українською мовою: у 1860 р. опубліковано переклад П. Морачевського, у 1871 р. побачив світ переклад П. Куліша та І. Пулюя, а у 1903 р. – М. Лободовського. Вважалося, що наявність перекладу Євангелія українською мовою здатне підвищити її статус в очах громадськості. М. Драгоманов скептично ставився до цих аргументів: «У очах багато людей з українофілів перевід Св. письма потрібний особливо, щоб підняти у очах народу ціну його мови, котру він сам почав уже вважати мужицькою і [не] високою, розговору недостойною. Але на се можна сказати, що повагу народної мови можна підняти і другими книжками, тільки б народ бачив у них серйозну науку і практичну ціну. А з сих поводів головніше діло усе-таки виходить виготовлення на українській мові книжок, котрі б просто несли у народ лучші ідеї нашого віку, викладали б позитивні науки і давали б народу практичні відомості. Коли тепер українофіли не виготовляють таких книжок, то мають жалуватись тільки на самих себе» [12].

Ці думки, сформульовані М. Драгомановим у 70-х роках XIX ст. у подальшому не зазнали істотних змін. В опублікованій у 1891 р. праці «Чудацькі думки про українську національну справу» мовне питання висвітлено подібним чином. М. Драгоманов зазначає, що для отримання всебічної освіти необхідним є знання не однієї, а кількох мов. І якщо людина, отримавши початкову освіту рідною мовою, а вищу освіту – іншою мовою, для подальшого спілкування обирає не рідну мову, то це є правом її вільного вибору. Але жодні урядовці не мають права заборонити використання будь-якої мови у навчанні та у дружці [13]. Далі, стосовно гонінь проти української мови, М. Драгоманов висловлюється ще рішучіше: «Коли це все прикласти до української мови, котрою говорить в Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я, напр., уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописях і книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні...» [14].

Виступаючи проти утисків української мови у Російській державі, М. Драгоманов все ж таки наголошував на цінності для українців надбань російської науки і культури, а для України вважав необхідним оновлення письменства й науки, яке, на його думку, мало незабаром настати. «Деякі ознаки показують уже початки такого оновлення. Найскоріше пішло б те оновлення, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла в прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою» [15].

Погляди М. Драгоманова щодо мовного питання в Україні відзначалися стабільністю і практично не зазнали трансформації упродовж життя ученого на відміну від багатьох інших його суспільно-політичних переконань.

У 1876 р. М. Драгоманов, переслідуваний російською владою, від'їжджає до Женеви з дорученням від громади проводити популяризаторську та видавничу роботу. Необхідно зазначити, що закордонна місія Драгоманова сприяла ознайомленню європейського загалу з ситуацією в українських землях, а разом з тим прискоренню розвитку політичних тенденцій в українському національному русі. Діяльність Драгоманова знаменувала перехід від українського культурництва до політичного етапу [16].

Після від'їзду до Європи політичні погляди М. Драгоманова поступово еволюціонують у сторону соціальної та національної радикалізації, а з початком 80-х років XIX ст. Драгоманов, на думку А. Круглашова [17], пропонує нову політичну програму, що спиралась на ідеї національної демократії, була доповнена елементами соціальних доктрин західноєвропейського радикалізму. М. Драгоманов все далі відходив від тих завдань, які покладала на нього Київська громада у його закордонній місії. У 1886 р. Громада остаточно відмовилася від фінансування видавничої діяльності М. Драгоманова. Суперечності, які

існували у той час між громадівцями та Драгомановим, висвітлені, зокрема, у праці Н. Побірченко [18].

Слід зазначити, що знаходячись у різних територіальних та політичних просторах упродовж тривалого часу та трансформуючись відповідно до умов середовища проживання, розбіжності, які виникли у поглядах на українське національне питання, між Драгомановим та київськими громадівцями були закономірними. Отримавши можливість більш широкого і вільного знайомства з сучасними європейськими науковими досягненнями, М. Драгоманов поступово відходив від світоглядних орієнтирів Старої Громади. Природно, що у середовищі київських громадівців, які продовжували жити й працювати за умов Російської імперії, така еволюція часто викликала нерозуміння. Відповідно, певні розбіжності у баченні вирішення соціально-політичних та національного питань, які існували між М. Драгомановим та окремими представниками національного руху ще у 60-х роках ставали дедалі глибшими.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що активно і послідовно виступаючи проти заборон української мови у Російській імперії, починаючи ще з другої половини 60-х років XIX ст. та стверджуючи необхідність переведення освіти на українську мову в Україні, М. Драгоманов вважав за необхідне проведення певної підготовчої роботи, яка включала: підготовку якісних, хороших підручників українською мовою для шкіл, написання вагомих наукових праць з урахуванням останніх досягнень європейської науки, створення словника української мови та появу значної кількості україномовних літературних творів.

Література

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 46879. – Арк. 9.
2. Русова С. Думки Драгоманова про освіту // Світло. – 1910. – Грудень. – Кн. 4. – С. 30–33; Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35–37; Климчик Л. А. Боротьба М. П. Драгоманова за українську народну освіту // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 128–135; Климчик Л. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова // Михайло Драгоманов: Док. і мат. 1841–1994. – Львів, 2001. – С. 637–644; Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 51–54; Круглашов А. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90–93.
3. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-і роки XIX ст. Навч. посіб. – К., 1999. – С. 28.
4. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. Кн. 1. Київська громада. – К., 2000. – С. 19–20.
5. Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. – 1928. – № 1. – С. 94.
6. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 156.
7. Драгоманов М. П. Педагогическое значение малорусского языка // С.-Петербургские ведомости. – 1866. – № 93. – С. 1–2.
8. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С. 43.
9. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С. 211–212.
10. Там само. – С. 229.
11. Там само.
12. Там само. – С. 233.
13. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. – К., 1991. – С. 477.
14. Там само.
15. Там само. – С. 494.
16. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські пректи в Російській імперії. – К., 2004. – С. 368.
17. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 466.
18. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. – Кн.: 1. Київська громада. – К., 2000. – С. 190–193.

Лабур О.В.,канд. істор.наук, доцент кафедри історії
Національного технічного університету «КПІ»

Гендерна соціалізація в українському суспільстві XVI – XVIII ст. : спроба теоретичного та історіографічного аналізу

В статье рассматривается сложная и недостаточно исследована проблема гендерной социализации в истории украинского общества (XVI–XVIII ст.). Сделана попытка теоретически изучить процессы гендерной социализации в макро- и микросоциуме в исторической ретроспективе общества Украины (XVI–XVIII ст.), особенно проблемы социализации женщин в это время, и проанализировать научный историографический материал по данной проблеме.

The article deals with the analysis of a complex and little-studied problem of a gender socialization in the history of the Ukrainian society (XVI–XVIII centuries). In the present investigation, there has been made an attempt to study in a theoretical way the processes of socialization, particularly those of women's socialization, in both macro- and microsocium in the historical retrospective look of the Ukrainian society of the mentioned above period, and to analyse scientific resource material on the given subject as well.

Ключові слова: *гендер, соціалізація, родинно-майнові відносини, гендерна асиметрія, батьківщина, материзна, віно, сімейний статус, «вдовчий стілець», соціальна мобільність, моделі жіночої та чоловічої поведінки.*

За сучасних умов актуальними стали проблеми переосмислення наукових принципів та методів пізнання, зокрема, історичного, пошуків нових теоретичних засад досліджень. Серед широкого розмаїття нових основ наукового пізнання окремо слід виділити гендерні дослідження суспільства як нині, так і у минулому, що виникли як результат феміністичної критики науки [1]. В їх основу покладено поняття «соціальної статі» або «соціального конструкту статі» («gender»), відмінного від біологічної статі («sex»).

Гендерний критерій був прийнятий для характеристики соціальних та соціально-психологічних факторів, що поділяють людей за біологічною різницею — чоловік-жінка, чоловіче-жіноче, фемінне-маскулінне [2]. У суспільній організації гендер розглядається не як вияв природних особливостей, а насамперед як певна система «очікувань адекватної поведінки» представників різних статей (гендерні стереотипи, гендерні ролі, статево-культурні доміанти та ін.) [3].

Визначальною проблемою гендерних досліджень є питання гендерної соціалізації як процесу становлення особистості жінки-чоловіка, їх входження до соціального та культурного простору, до структур соціальної комунікації відповідно за соціостатевими ролями та функціями, існуючою системою соціальних зв'язків та інститутів [4]. Виділяють кілька типів соціалізації:

- соціалізація покоління;
- соціалізація групи (макро- або микросоціуму);
- соціалізація за віковими критеріями;
- соціалізація індивідуума.

У цьому дослідженні здійснена спроба розглянути процеси соціалізації макро- і микросоціуму в історичній ретроспективі українського суспільства (XVI–XVIII ст.), переважно проблеми жіночої соціалізації.

Історіографія проблеми розпочинається ще з середини XIX ст. у працях науковців позитивістської школи (О. Левицький, О. Лазаревський, Й. Ролле) [5]. Вперше було висунуто гіпотезу про «свободу та значну ступінь суспільної повноправності южноруської жінки» [6]. Але інколи автори не уникли помилок і суперечностей позитивістського мислення, що призвело до заміни теоретичних узагальнень та обґрунтувань емпіричною констатацією фактів, явищ та подій.

На нашу думку, серед праць істориків-позитивістів найцікавішими з проблеми жіночої соціалізації є праці О. Левицького. Він зосередив свою увагу на дослідженні сфери родинно-майнових відносин як складової суспільного життя та проаналізував місце та роль у ній жіночого чинника. Саме О.Левицький вперше довів ідею про значні свободи і права жінок вищих верств суспільства — право купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна, право вступати у юридичні зобов'язання, право проводити активну просвітницьку діяльність, мати свої печатки та інші атрибути соціального стану. Але автору у своїх дослідженнях не вдалося повною мірою звільнитися від суб'єктивності та певної ідеалізації процесу жіночої активності [7]. Незважаючи на це, його наукові доробки містять багато слушних ідей та думок, і насичені значною джерельною базою.

Більш плідним у вивченні загальнотеоретичних, методологічних та історичних проблем гендерної соціалізації зазначеного періоду стала остання чверть ХХ ст. Зацікавленість вчених та суспільствознавців була викликана посиленням розвитком міжнародного жіночого руху та зверненням до жіночої проблематики світового співтовариства. Головна увага зосереджується навколо питання тогочасних соціальних настанов щодо української жінки, їх особистостях і відмінностях від загальноєвропейських патріархальних стереотипів: «Помітно відрізняється загальна картина культурного розвитку в Україні, де козацтво й жінки дотримувалися кооперативних принципів, їхні стосунки були позбавлені ворожості, а свобода лишалася найвищою цінністю» [8]. У цілому, дослідження цього періоду більше відзначаються загальною наративістю у висвітленні подій, пошуком об'єктивних та суб'єктивних факторів тогочасної гендерної ситуації і, безперечно, національної ідентичності [9]. У результаті були поставлені питання, які потребували копіткої праці з джерелом, широкого вивчення гендерної соціалізації з використанням новітніх наукових тенденцій, практики історичних шкіл. Відтепер, акцент перемістився від написання окремих розділів та статей до дисертаційних досліджень (О.Кривоший, Е.Плісовська, О.Лабур, Н.Старченко) [10]. Аналіз здійснюється крізь вертикальний (макросоціум – українське суспільство у цілому) та горизонтальний (мікросоціум – шляхетський стан) виміри історичного простору та часу. Головними проблемами досліджень стали:

- дослідження структури гендерних цінностей та їх динаміка;
- протиріччя в системі нормативних актів та повсякденної практики життя;
- різниця соціального статусу дівчини, заміжньої жінки та вдови;
- вплив християнської моралі на стереотипні гендерні установки та менталітет.

Детально вивчено за джерельними матеріалами соціальний статус жінки через порівняння з аналогічним статусом чоловіка, розглянуто процес майнового забезпечення, проаналізовано правову дієздатність жінки як суб'єкта прав і зобов'язань та відтворено певні гендерні уявлення в українському суспільстві того часу. Висновком стало ствердження про тенденцію вирівнювання гендерної асиметрії у XVI–XVII ст., а потім її поступову трансформацію з XVIII ст. у напрямі російської «домостроївської» моделі.

Водночас презентизькі позиції у встановленні головної мети наукового аналізу, тобто бажання розглядати минуле мовою сучасності, призвели до поширення в суспільній свідомості ідеї про «гендерну рівноправність» (навіть певною мірою існування матриархату) у XVI–XVII ст. Ще Р.Коллінгвуд застерігав, що «...звернення історика на сучасність може діяти роковим чинном не тільки на трактування змісту окремого тексту, а й на розуміння всієї суми умов та дій героя минулого» [11]. Отже, вивчаючи та узагальнюючи проблему гендерної соціалізації, важливо враховувати патріархальний характер феодальних суспільств та його вплив на українську історію того часу. Головними критеріями при аналізі проблеми гендерної соціалізації мають бути міра, рівень, глибина та особливості гендерної асиметрії, сфери різного статусу жінок і чоловіків: чоловікам — державні, а жінкам — домашні турботи.

Аналіз наукової літератури вказує на те, що проблема залишається складною і суперечливою, потребує подальшого осмислення, детального дослідження за окремими структурними рівнями та динамікою соціальних процесів у історичному часі. Субстанція гендерної соціалізації являє собою, на нашу думку, поліритмічний феномен, який має чимало соціальних елементів і структур. Найголовніші серед них такі:

- структура гендерних ролей та стереотипних уявлень;
- процес соціальної мобільності крізь призму гендеру;
- формування та становлення гендерної ідентичності та самокатегоризації.

Таким чином, можна виділити кілька складових характеристики гендерної соціалізації в історії українського суспільства XVI–XVIII ст. А саме:

1. Більшість правових норм фіксують жіночу дієздатність у межах системи родинно-сімейних зв'язків. Водночас практично відсутні – у сфері публічного життя (крім заборони займати державні, адміністративні посади та ін.). Навіть у родинному колі правові інститути встановлювали систему підпорядкованості жінки. По-перше, у праві спадкування батьківщини доля дочок була меншою від синів (хоча при спадкуванні материзни – однакова) [12]. По-друге, у праві стягувати головщину перевага надавалася чоловікам. У Статуті 1529 р. «...головщину за вбитих матері і батька, браття мимо сестер мають доискивать» (розд. 7, арт. 13) [13]. Взагалі, право стягувати головщину в сім'ї характеризує певне суспільне уявлення про сімейну ієрархію. Так, першочергове право головщини мав батько, за відсутності батька – мати до часу поки сини «лет недоросли». При повнолітті синів право мали дорослі сини на рівні з матір'ю. При відсутності синів – дочки. У випадку одруження дочки право стягувати головщину мав її чоловік [14]. Отже, у системі правових норм щодо родинно-сімейних відносин простежується пріоритетність чоловічого чинника над жіночим.

Проте, у сфері родинно-маєткових норм правова система надавала жінкам значні свободи та можливості – спадкувати нерухомість, право купівлі-продажу маєтностей, право дарувати земельні наділи з відокремленням від родинного майна. Важливим чинником дієздатності і правоспроможності жінок у тогочасному суспільстві було існування роздільності родинного майна – материзна/батьківщина, віно/посаг. Це, по-перше, сприяло встановленню та визнанню за жінкою матеріальної забезпеченості, свободи у маєткових операціях, по-друге, сформувало партнерську форму сімейних стосунків. У свою чергу суспільство отримувало право контролю взаємин у сім'ї і стежило за впорядкованістю родинно-майнових зобов'язань та процесу взаємопозик [15]. Практика родинних взаємопозик давала можливість жінці опосередковано впливати на публічну сферу суспільства та активно включатися у виробничі відносини та економічне життя: право через застава володіти та управляти цілими війтівствами та воеводствами, господарювати у великих земельних латифундіях з правом стягувати податки, займатися міським улаштуванням тощо.

2. Крім врегулювання проблем жіночої та чоловічої власності, нормативні акти встановлювали межі правоспроможності жінок залежно від її сімейного статусу – дівчина, заміжня, вдова. Практично жінки ставали суб'єктами права спадкового чи майнового тільки після одруження (тоді виділялася їх частка сімейного майна), хоча за нормами права повноліття жінки встановлювалося у 13-річному віці (за Статутом 1588 р.). Значно відрізняється соціальний статус заміжньої жінки. Саме тоді вона отримувала всі права та свободи у майнових відносинах (застави, дару-віддару, купівлі-продажу). Але найбільших прав і можливостей суспільної активності мали жінки, які знаходилися на статусі вдів, так званий вдовчий стілець. Тепер під її контроль підпадали земельні маєтки дітей (до їх повноліття) та «до животино» (пожиттєво) частина «чоловічих» земель. Однак, залишається малодослідженим питання про маєткові зобов'язання вдів, які вдруге чи втретє вийшли заміж: в яких межах залишалися вікові землі? Яка правоспроможність жінки у купівлі-продажу майна?

Хоча у суспільній свідомості та правовій системі було оголошено про майнову незалежність вдови, але, з іншого боку, існувало чимало підтверджуючих документів на володіння земельною власністю жінок на «вдовчому стільці». Це характеризує неупорядкованість як норм права, так і процесу їх забезпечення. Більшість жалуваних грамот на підтвердження вдовчого володіння обмежувалися за життєвим правом. Вірогідно, однією з причин існування підтверджуючого документа було постійне зазіхання родичів та сусідів на їх маєткову власність. Майже у кожній грамоті зазначалося про недоторканність майна і кримінальну відповідальність у разі їх захоплення: «...не смелі чинити труднощі та перепони» [16]. У козацькій правовій системі ці підтверджуючі грамоти трансформувалися на охоронні універсали («протекції»), які надавалися українськими гетьманами вдовам. Вони не лише являли собою певне заступництво, а й звільняли жінку з-під компетенції належного місцевого суду, подальшим підпорядкуванням вищому судовому органу – Генеральному суду.

3. Суперечливим і складним залишається питання соціальної мобільності жінок, тобто їх переміщення з однієї соціальної верстви на іншу за системою соціальної ієрархії. З одного боку, тогочасні гендерні стереотипи феодальних суспільств пропагували інститут слідування дружини станові чоловіка, але в той же час на практиці зустрічалися випадки, коли жінка на вдовчому стільці передавала свій соціальний статус майбутньому чоловіку [17]. За статутами деяких українських цехів «захожий товариш», одружившись з мастеровою вдовою, одразу приймався до цеху і на рівні з іншими членами цеху платив податки і виконував цехову повинність [18].

Формально нормативні акти фіксували соціальне становище жінки за статусом її чоловіка. У Статутах XVI ст. унормовувався статус жінок-дружин посполитих людей (панцерного слуги, путного слуги, бортника, тяглового паробка), а також ремісників (золотаря, пушкаря, гафтаря, маляра, кравця, сокольника, коваля, столяра, псарця, возниці та ін.). Щодо дружини бурмистра, війта, лавника та писаря, то у правових нормах вони фігурують ще і у ролі шинкарок, що значно знижувало їх соціальне значення. У випадку якщо вони шинкували, то за системою покарання їх головщина і навезка зменшувалися до статусу «жінки простого мешаніна» від 100 до 60 коп., а навезка з 20 до 10 коп. Водночас дружини священиків за правовими приписами були прирівняні до шляхти. Шляхетський статус був практично рівнозначний як для шляхтича, так і для шляхтянки. Тут інститут слідування дружиною статусу чоловіка майже не простежувався. Маємо окремі згадки про «белих головах шляхетських» та чітко встановлену норму покарання «за звади шляхетські»: «а белым головам шляхетским головщина і навезка маєт бути плачона совито» [19], тобто вдвічі більша. Окремо Статути визначали положення шинкарок і незаміжніх, їх головщина і навезка (матеріальне відшкодування) були найменшими. Таким чином, в Україні зазначеного періоду інститут слідування статусу дружини відповідно до статусу її чоловіка не був чітко регламентований. Особливо це стосувалося жінок на «вдовчому стільці», які давали можливість майбутньому чоловікові, крім земель («оженился се...и побрал по жене имения»), ще й службу «земскую военную служити та заступовати». На практиці такі жінки являли собою певний соціальний капітал і були бажаними нареченими для чоловіків, які прагнули піднятися по соціальній ієрархії [20].

Регламентованість соціального статусу жіноцтва встановлювалась у XVIII ст. з кодифікацією права та впливом російського законодавства на українських землях: «...з майна платеж за голову убитої по званню мужа її доправити удвое» [21].

4. У суспільних відносинах не було однозначного розуміння щодо жіночих прав і свобод, необхідності жіночої самореалізації та дієздатності. Мемуарна та полемічна література фіксує доволі протилежні погляди та думки чоловіків щодо гендерних пріоритетів у тогочасному житті. Посол Польщі у Стамбулі Михайло Литвин зазначав, що українські жінки мають занадто багато прав володіння маєтностями пожиттєво та у спадок, і у нього склалося враження, що вони практично «господствують над мужчинами», беруть участь у справах чоловіків і одягають чоловіче вбрання [22]. Дехто намагався оцінювати

жіночий розум та його можливості. Так, відомий полеміст Іван Величковський у віршовій епіграмі намагалися дати відповідь на питання «о жоноцком розуме»:

Чему суть мудрейшие мужеве, неж жоны?

Бо з ребра (безмоскового), не з голови оны [23].

Інші – наголошували на існуванні суспільних вад, серед яких і приниження жінок. Гуманісти Кирило Транквіліон Ставровецький («Евангеліє учительное», 1619р.) та Інокентій Гізель («Мир с богом человеку», 1669 р.) у своїх міркуваннях розглядали проблему моральних чеснот чоловіка і виділяли головне – це поважне ставлення до жінки. Приниження гідності жінки принижує самого чоловіка. Вони закликали до ідеї гендерної поваги, що «...всякую честь отдавати» один одному [24]. Поступово сформувалися типові моделі жіночої поведінки – зла та добра жінка, чесна та розпутна жінка. Ще у XV–XVI ст. на Україні поширювалися твори про добрих і злих жінок, де на основі біблійних сюжетів аналізувалися основні вади та позитивні якості жінок. Про злих жінок зазначалося, що вони зліші за хмель і злий сон, краще купувати щось необхідне (коня, вола чи одяг), як злу жінку взяти. Головними вадами злих жінок були жадібність, прагнення до розкоші та постійна турбота про зовнішність – «вони... прикрашають тіло своє, а не душу...» [25].

Детально проаналізував тип доброї жінки відомий гуманіст Станіслав Оріховський: «... вона звільнює свого чоловіка від усіх обов'язків, виручає його й не тільки вірна йому, а й примножує потомство, а також завдяки співжиттю з ним оберігає від розпусної розкоші. Крім того, жінка разом з чоловіком бере активну участь в управлінні справами,... вона допомагає в домашньому господарстві, підтримує сім'ю, виховує малих дітей і ні на хвилинку не полишає всі турботи». Розуміння чесною жінки пов'язувалося з миром, стриманістю, сором'язливістю та гармонією у подружньому житті – «Чесна жінка радує свого чоловіка та наповнює літа його миром» [26].

Для молоді незаміжньої дівчини важливими якостями мали бути цнотливість, невинність, шляхетність, «святе і майже кляшторне виховання» [27]. Дівоча чистота та святість як основні чесноти незаміжньої жінки сформувалися в суспільному уявленні під впливом християнської моралі, особливо культу непорочності та цнотливості Діви Марії. Саме в цьому найважливіше виявлялася середньовічна ментальність, коли людина ототожнювалася з будь-яким образом або моделлю поведінки біблійних сюжетів. Вона орієнтувалася переважно на зовнішні форми і норми тогочасної моралі [28].

5. Залишаються малодослідженими питання співвідношення жіноцтва з козацькою спільнотою. Сучасні історики констатують факт заборони жінкам перебувати на Січі і пропагування безшлюбності козацького життя, охарактеризувавши його як своерідний вияв антифемінізму. Далі вони зумовлюють це явище як результат об'єктивних причин суспільно-політичного та демографічного характеру. На думку деяких вчених, така ситуація скоріше «...викликана не зневагою до жінки, а навпаки – високою пошаною до обов'язків перед дружиною, матір'ю» [29]. У результаті це призводило «...не так до забуття чи байдужості, як до ідеалізації жіночого начала» [30]. Але, тут, на жаль, можемо констатувати певні суперечності – антифемінізм та ідеалізація жіночого начала й повага до жінки. Можливо більш коректною буде точка зору про певні вирази антифеміністичних проявів у козацькому стилі життя та елементи уособлення своєї особистості від стереотипних моделей суспільного життя, відмова від сімейних зобов'язань та проголошення волі і свободи як основних життєвих цінностей. Уникнення від сімейно-побутових проблем та відокремлення себе від загального людського середовища призводило до певних незвичайних наслідків. По-перше, у стосунках з жіноцтвом козацтво витворило унікальне розуміння феномену «кохання» як чуттєвого прояву та певної ідеалізації об'єкту кохання – дівчини. По-друге, відсутність чоловіка та його постійне перебування в походах змушувало жінку поєднувати типові чоловічі та жіночі соціальні ролі – захищати себе і свою родину, самотійно вести господарство, відповідати за виховання дітей тощо. Це призводило до поєднання в особі жінки аспектів фемінного та мускулінного у процесі самоідентичності й самокатегоризації.

Така ситуація не сприяла формуванню різних статевотипізованих моделей поведінки щодо мужності-жіночості і вводило деякий резонанс у ототожненні себе особистістю за гендерним чинником. Майже до повноліття визначальним впливом на процес самоідентичності хлопчиків відзначається жіноча модель поведінки. Лише подальше уособлення себе з козацькою спільнотою виникає домінанта чоловічої моделі поведінки – захисника вітчизни, лицаря, мужню та сильну особистість.

Відокремлювання моделей поведінки чоловіків і жінок сприяло зменшенню у хлопчиків проявів володарювання над жінкою, а у дівчат – синдрому майбутньої залежності і підпорядкованості [31]. У свою чергу, масовість цього явища та його трансформація на колективний досвід суспільства посяли тенденції до децентралізації суспільної свідомості та пошуків побудови ідеальної моделі суспільного життя на основі рівності і гармонії.

6. Типовими явищами у суспільному житті України доби пізнього середньовіччя була постійна боротьба поміж панівними верствами за збагачення та розширення своїх володінь. Жадоба наживи призводила до збройних сутичок, наїздів та розбійницьких нападів на сусідів з метою пограбування та привласнення їх земель, майна, скарбів тощо. Не були осторонь цих зрушень та подій українські шляхтянки. Земельно-майнове забезпечення та правові норми, які панували тоді у Польщі, надавали жінкам – шляхтянкам високого статусу в суспільстві та відчуття своєї гідності і свободи[32]. Це давало їм можливість поряд з чоловіками бути активними учасницями громадсько-політичного життя, перейматися всіма суспільними подіями та явищами, зокрема у шляхетсько-майнових наїздах та грабїжах. Саме тут проявлялися найяскравіші риси войовничого духу та амазонського феномену шляхтянок, коли основною домінантою їх життєвих позицій стало відстоювання своїх прав та інтересів зі зброєю у руках, виборюванням нових маєтностей та земель, встановлення своїх порядків та норм.

Ще у XIX ст. історики звернули увагу на особливі риси українських шляхтянок, а саме: войовничість, хоробрість і непокірність. Відомий польський історик Йосиф Ролле (Антоній I) називав волинських жінок XVI–XVII ст. з «казковими амазонками», зазначаючи, що саме життєві умови на прикордонних територіях спонукали жінку на прояв енергійної поведінки та напівчоловічої натури[33]. На войовничий і незалежний характер волинянок вказувала також відома дослідниця О.Єфименко. Вона зазначає, що тогочасні жінки «...їздили верхи, стріляли з рушниць, як і інший козак, робили збройні засади на своїх ворогів по дорогах, заїзди на чужі маєтки, штурмували замки особистих ворогів» тощо[34]. Після наїздів та пограбування залишалися спустошливими сотні населених міст, сіл і містечок.

Про непокірливу поведінку українських жінок, подібну до амазонок, вказують самі учасники тих подій. Князь Костянтин Острозький, воевода Київський у своєму листі до сина Януша Острозького називає свою невістку Катерину Любомирську «амазонкою», згадуючи перекази про стародавніх амазонок. Ці висновки автор листа робить на основі особистих спостережень про дії Любомирської, вказуючи, що вона за допомогою своїх наїздників-слуг «воеводила спершу з князем Чарторизьким, потім з духівництвом, а точніше з самим Богом» [35].

Численні скарги, записані у гродських актових та головних трибунальських книгах, сповіщають про масовість цього явища серед жінок Київщини, Брацлавщини та Волині. Розглянемо детальніше їх військовий та правовий аспект. Шляхтянки осібно або разом з чоловіком створювали військовий загін на кожний окремий напад. Кількість озброєних у цих загонах у середньому коливалась від 100 до 1500 осіб, у той час як ватаги шляхтичей-чоловіків налічували за підрахунками вчених у середньому від 200 до 2000 осіб. Найбільшу кількість у «жіночих» ватагах (до 6000 осіб) зафіксовано у війську Софії Ружинської під час нападу на Черемош. Ось як описують свідки військо, яке збрала канцлерина коронна Катерина Замойська під час компанії на село Мощани брацлавської кашталянки Ізабелі Семашкової у 1640 р.: «...беручи своїх помічників, слуг та підданих до пултори тисячі

згромадивши, армадою розною, великою та малою, то ест деяком одним, гаковницями, мушкетями, кобилами і іншим оружьем войне належачим узброїла» [36]. Інший за військовою технікою був загін шляхтянки Катерини Потоцької, який складався «...з великої громади людей підданих з розним оружьем, с цепами, с киями, з шаблями, с косами». Намагаючись привласнити собі с.Журбинці на Житомирщині, яке належало шляхтянці Гелені Покривської, Потоцька напала зі своїм загоном на це село і спричинила великої шкоди сусідці. За свідченням возного Київського воеводства Івана Бухаловського в цьому зіткненні було поранено Грицька Пузирка («на голові бачив рану кривавую, пробиту, на лівій руце наверх долоні рану кривавую знат шниховую»), Скорія Федора («на голові три рани до крові пробиті, на плечах две синих, спухлих и инших не мало на хрїбте, по ногах»), Семена Скоренка («на голове ран чотири до крови пробитих»), Данка Сергієнка (поранено око, голова, права рука), Якима Чирку та ін. [37].

Але військові загоони шляхтянок постійно змінювалися. Переважно вони склалися з найманців як найбільш потужної сили, переодягнутих слуг та підданих. Для кращого виконання операції інколи призначалися керівники війська – «справці». Деяки окреми загоони очолювали самі княгині (Ганна Красинська-Борзобогата, Софія Ружинська). Частим явищем було використання найманців з козакової спільноти, яких вибирали через посередництво шпигунів, а інколи без відома козацької старшини. Козацькі сили були залучені у таких операціях:

Михайло Скаяновський та Маріяна Яницька найняли овруцьких козаків полковника Данила Федоровича для нападу на село Максимовичі у 1687 р.;

Федір Немирич та Олена Немиричева найняли козаків для нападу на маєтності Кармелитського Олевського монастиря у 1682 р.;

Катерина Дрогоєвська найняла козаків Семена Палія для нападу на волості Станіслава-Антонія Щуки у 1696 р. та багато ін. [38].

Отже, непоодинокими фактами у досліджуваній період історії стали збройні сутички, наїзди та розбійницькі напади княгинь, шляхтянок різного походження на своїх сусідів та недругів з метою пограбування, привласнення їх земель, майна та скарбів, грабїжницьки напади на церкви та їх маєтності під впливом міжконфесійного протистояння. Подібні явища були притаманними середньовічній Україні, коли повсюдно точилася боротьба поміж панівними верствами з метою збагачення та розширення своїх володінь.

Таким чином, проблема гендерної соціалізації в історії українського суспільства залишається складною і маловивченою. Потребують подальшого дослідження та деталізації деякі окремі аспекти проблеми, зокрема питання гендерної мобільності, підпорядкованості гендерних ролей та стереотипів, гендерної самоідентичності. Водночас поглибленого вивчення вимагає питання гендерної асиметрії у тогочасному українському суспільстві відповідно до нормативних установок та повсякденної практики. Окремого розгляду потребує не тільки констатація конкретної гендерної ситуації, а й осмислення причин її виникнення, динаміка розвитку, характерні закономірності і наслідки у подальшій історичній долі українського народу.

Література

1. Виноградова Т.В. Феминистская критика науки. – М., 2001. – 88 с.
2. Соціологія Підручник / За ред. В.Г.Городяненка. – К., 2002. – С.442–454; Антологія гендерної теорії: Сб. Пер. / Сост. и ком. Е.Гаповой, А.Усмановой. – Минск, 2000. – С. 300; Пол, гендер, культура. – М., 1999. – С. 33; Пушкарєва Н. Гендерные исследования и историческая наука // Гендерные исследования. – Харьков, 1999. – №3. – С. 166–186.
3. Коллинз Р. Кратний Социологический словарь. – М., 1999. – Т. 1. – С. 109–111; Феминология. – Харьков, 2002. – 480 с.; Говорун Т. Соціалізація статті та сексуальності. – Тернопіль, 2001. – 240 с.
4. Соціологія / За ред. В.Г.Городяненка. – К., 2002. – С. 442–454.
5. Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922). – К., 1998. – С. 123–135; Ролле Й. (Анатолій І) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь,

- Т. VI. – С. 268–309; Лазаревський А. Властная гетьманша // Киевская старина. – 1882. – Март. Т. 1. – С. 101–125.
6. Левицький О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1900. – Январь. Т. LXVIII. – С. 2.
 7. Бевзо О.А. Львівський літописець і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / АН УРСР. Інститут історії. – К., 1971. – С. 12; Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтенки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2002. – 250 с.
 8. Кравченко А. Козацька наречена // Запорозжці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 230.
 9. Денисюк І. Амазонки на Поліссі. – Луцьк, 1993. – 27 с.; Мицик Ю.А., Плохий С.А., Стороженко І.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 140–160; Мицик Ю. Ще одна Роксолана // Жовтень – 1985. – № 3. – С.135–136; Андрущенко В. Запорозжці і жіноцтво // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55–57.
 10. Ю.Кривоший О.П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): Дис. канд. істор. наук: 07.00.01./ Запорозький державний університет. – Запоріжжя, 1996. – 246 с.; Лабур О.В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.): Дис. канд. істор. наук: 07.00.01./ Державний університет ім. П.Мечнікова. – Одеса, 1999. – 240 с.; Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01./ Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2002. – 250 с.
 11. Философия и методология науки / Под ред. В.И. Купцова. – М., 1996. – С. 252–253.
 12. Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу. – Запоріжжя, 2001. – С. 27–53; Музиченко П.О. Правове становище жінки в українських землях в XIV–XVI ст. // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса, 1997. – Вип. 1–2. – С. 177–179; Лабур О.В. До питання про соціальну поведінку жінки за нормами карного права Литовських статутів // Держава і право: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 421 – 424.
 13. Законодательные акты великого княжества Литовского XV–XVI вв. / Под ред. И.И. Яковкина – Ленинград, 1936. – С. 83.
 14. Литовський статут 1588 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских: Мат. – М., 1854. – Кн.19. – С. 348 – 349.
 15. Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині: Автор.т дис. канд. істор. наук: 07.00.01./ Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2002. – С.11.
 16. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів Археографічної комісії ВУАН. – К., 1931. – С. 7, 116–117.
 17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Збірка О.Лазаревського. – I, 59461. – Арк. 1–2.
 18. Лазаревський А. Цеховые акты Левобережной Малоросии (1622–1645). // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Б.Р. – Кн. XV. – Вып. 1. – С. 9–21.
 19. Законодательные акты великого княжества Литовского XV–XVI вв. / Под ред. И.И. Яковкина/ – Ленинград, 1936. – С. 124–125, 138.
 20. Див.: Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 20–42; Временник... – С. 200.
 21. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 // НАН України. Інститут держави і права ім. В.Корецького; Упор/ К.А. Вислобоков. – К., 1997. – С. 359.
 22. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (XVI–XVII ст.) / Под ред. В. Антоновича. – Киев, 1890 – 1896. – Т. 1. – С. 39–41.
 23. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В.І. Кречотня. – К., 1992. – С.254.
 24. Кашуба М.В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні // Київська Русь: культура традиції: Зб. наук. праць. – К., 1982. – С. 88; Пилявець Л. Гуманістичні тенденції в поглядах на людину і суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 186; Матковська О. Львівське братство: культура і традиції (кінець XV – перша половини XVII ст.). – Львів, 1996. – С. 58; Кашуба М. Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні у другій половині XVII ст. // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.: Зб. ст. – К., 1993. – С. 62–63.
 25. Дзюба О.М., Павленко Г.І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.): Посіб.-довід. – К., 1998. – С. 114–115.
 26. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 127–128.
 27. Там само. – С. 284–285.
 28. Гуревич П.С. Культурологія. – М., 1996. – С. 253–254.
 29. Мицик Ю., Плохий С., Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 146.
 30. Кравченко А. Козацька наречена // Запорозжці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 218–219.
 31. Говорун Т. Соціалізація... – С. 71.

32. Кривоший О.П. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – С. 60–73; Лабур О.В. Роль шляхетних жінок у релігійному житті України (кінець XVI – XVII ст.) // Сторінки історії. – 1996. – №8. – С.90–91.
33. Ролле Й. (Антоний І). Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – Т. 6. – С. 268–269.
34. Ефименко А. Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 8.
35. Письмо князя К.Острожского, воеводы Киевского к сыну его Янушу, каштеляну Краковскому. // Киевская старина. – 1883. – Ноябрь. – Т. 7. – С. 478–479.
36. Україна перед Визвольною війною (1648–1654): 36. док. (1639–1648) / Відп. ред. М.Н. Петровський, Інститут історії України АН УРСР та ін. – К., 1946. – С. 27–31, 42–43.
37. Там само.
38. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних документов. – Киев, 1868. – Ч. 3, Т. 2. – С. 13–19, 133–134, 347–349.

Литвин І.В.,

*аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Боротьба Михайлівського Золотоверхого монастиря за нерухому власність у XVII – XVIII ст.

В статті аналізуються питання, пов'язані з господарською діяльністю Михайлівського Златоверхого монастиря, його нерухомого имуществу. Проаналізовані причини активного розвитку монастирського господарства в XVII–XVIII ст., визначені основні джерела поповнення нерухомого фонду обителів. Обозначені межі його володіння та зроблена спроба аналізу наслідків секуляризаційної реформи на Лівобережній Україні.

The article analyses some questions concerning economic activity and real estate of the Mikhailovsky Zlatoverkhy monastery. The author of the article reveals the reasons of an intensive development of the monastery's economy in the XVII–XVIII centuries and defines some main sources of enriching its property. She also delimitates the borders of its estate and attempts to analyse some consequences of the secularization reform in the left-bank Ukraine.

Ключові слова: *монастир, історія, господарська діяльність, релігія, церковно-вотчинне господарство, національно-визвольна війна, гетьман, майнова та нерухома власність, духівництво, універсал.*

Історії церкви, зокрема процесам, пов'язаним з формуванням її нерухомого майна, захисту й боротьби за нього, присвячено чимало досліджень, але здебільшого це праці науковців XIX ст., які подають дещо застарілі дані та уперджені оцінки. Сьогодні, коли стають доступними все нові й нові архівні матеріали необхідно переглянути означені питання, проаналізувати діяльність монастиря не лише як духовного центру народу, а й як феодального господаря. З огляду на це, маємо на меті з'ясувати причини активного розвитку монастирських господарств у XVII–XVIII ст., простежити основні джерела та методи набуття нової нерухомої власності монастирем, визначити кількість земельної власності монастиря та проаналізувати наслідки секуляризаційної реформи на Лівобережній Україні.

Хоча проблема дослідження історії та господарської діяльності православних церков у вітчизняній історіографії утвердилась у другій половині XIX ст., проте різноманітні її аспекти висвітлювалися і у літературі попереднього періоду. Свідченням є те, що історія вивчення церковно-вотчинного господарства почалася одразу після секуляризаційної реформи. Наукові доробки київських митрополитів нібито намагалися повернути увагу до минулого благополуччя церкви з метою та надією повернути втрачені позиції [1]. У другій половині XVIII ст. цим питанням починає займатися М.В. Ломоносов, В.Н. Татищева та А.Л. Шлепера, про київські пам'ятки пишуть І.Фальковський, С.Мисливський [2].

Початок наукового вивчення історії Києва та київських монастирських комплексів пов'язаний з діяльністю археолога та історика М.Берлінського наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [3]. XIX ст. відзначене діяльністю таких дослідників як М. Закревський («Описание Киева») та С. Крижанівський, які першими науково описали мозаїки Михайлівської церкви, М. Максимович, І. Фундуклей та ін. [4]. Дослідженню церковної історії присвятив свої праці й перший ректор Київського університету М.Максимович [5]. Важко переоцінити й науковий доробок М. Грушевського. У своїх працях вчений досить вичерпно опрацював історію

православної церкви. Зокрема, в «Історії України-Руси» цій тематиці він присвятив близько 1 тис. сторінок загалом [6].

XX століття було складним етапом у вивченні історії монастирів та їх господарської діяльності. У 20–30-х роках XX ст. історію церкви в Україні розглядали фрагментарно. Винятком є праці С. Шамрая та І. Крип'якевича [7]. Воєнний та повоєнний період були часом, коли історики взагалі не цікавилися історією православних монастирів. Проте, вже до кінця 80-х років було захищено кілька докторських і близько 18 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій і брошур, понад 300 статей [8].

З початку 90-х років у вітчизняній історичній історіографії окреслився новий період у дослідженні проблеми, який характеризується переосмисленням усталених поглядів української церковної історії. Вчені порушують питання давньої історії митрополії (В. Косик), Берестейської унії (В. Іванишин), взаємовідносин українського козацтва з православною церквою (В. Щербак, С. Плохій), з російським патріаршим престолом (В. Мордвінцев), вивчають стан та місце церковної економіки у народному господарстві України (О. Крижанівський) [9].

XVII століття виявилось найвизначнішим в історії монастирів Лівобережної України. З цього часу монастир стає не тільки осередком релігійної, культурної та просвітницької діяльності, а й великим власником землі та промислових підприємств. Стрімкий розвиток монастирського господарства у XVII ст. дав можливість розглядати їх як окремі об'єкти господарської діяльності [10].

У чому ж причина такого стрімкого розвитку монастирського господарства. Дослідник церковно-вотчинного господарства монастирів Лівобережної України у XVII – XVIII ст. В. Мордвінцев вважає, що основною причиною такого процесу стала національно-визвольна революція українського народу 1648–1654 рр. та створення козацької держави, які значно змінили феодально-кріпосницьку систему Лівобережної України [11]. На думку історика О. Гурія, події у феодальному суспільстві XVII ст., вигнання польської шляхти з України привели до якісно нових змін, що відбулися в тогочасних аграрних відносинах [12]. Внаслідок такого процесу феодальна власність польських магнатів, шляхтичів та католицьких монастирів була знищена. Водночас, православні монастирі, за словами П. Федоренка, не тільки не зруйнували своє землеволодіння та господарство, а навпаки, швидко та енергійно почали зростати, розширюючи свої земельні площі та збільшуючи нерухомість [13].

Український історик О. Лазаревський, досліджуючи механізми формування монастирського землеволодіння теж звернув увагу на той факт, що «...после освобождения Малороссии от польской власти, поземельные акты монастырей не были скасованы, как были скасованы крепости других землевладельцев» [14]. Інший дослідник В. Барвінський, визначаючи становище селян у Гетьманщині у XVII–XVIII ст., підкреслював: «...на обломках разрушенной крупной земельной собственности возникла новая» [15].

З самого початку війни гетьманський уряд прихильно ставився до монастирів, відзначаючи заслуги православного духовництва у визвольній війні. Старшина вважала духовництво своїм союзником, оскільки церква мала великий вплив на маси і цим впливом могла підтримати органи нової влади [16]. Проте заручитися підтримкою церкви та її духовництва, особливо чорного, можна було лише шляхом збереження й розширення монастирського землеволодіння.

Розуміючи важливість такої підтримки, Б. Хмельницький охоче сприяв подальшому зростанню монастирської земельної власності. Роздача ним грамот та універсалів на земельні маєтності, підтверджувальних документів, що були отримані обителями, за словами О. Лазаревського, «...с давних веков от побожных ктиторов, панов и христиан благочестивых», а також «...дарений, полученных монастырями в позднее время в конце первой половины XVII в.» [17]. Всі наступні гетьмани лише видавали нові підтвердження на ці самі землі.

Велику кількість універсалів Б.Хмельницький видав київським монастирям. І це не випадково, саме тут, у Києві, знаходилися найдавніші, найповажніші не лише в Україні, а й за її межами монастирі. Не став винятком і Михайлівський Золотоверхий монастир, який теж отримав нові володіння від гетьманського уряду та зміг підтвердити ті землі, які вже він мав [18]. Позиція гетьманської влади щодо повернення «прежних прав и вольностей» задовольнила не лише козацький стан, а й відповідала інтересам вищої православної ієрархії.

Мета, яка була присутня в гетьманських універсалах, виданих монастирям, формулювалася кількома причинами: 1) «за отпущение грехов наших и всего Войска Запорожского»; 2) «на выживание чернцам»; 3) «дабы обители святыя и православныя церкви Божии всегда в приличном благолепии и добросостоянии для хвалы Божой обретались»; 4) «абы хвала Божия брала свое помножение» [19]. Проте, дійсна мета полягала у тому, що новій владі дуже важливо було заручитися підтримкою церкви.

У другій половині XVII ст. стає традицією практика підтвердження монастирем попередніх володінь та надання нових. Підтверджуючи універсали були не випадковими і монастир випрошував їх не заради поповнення власних архівів. Вони були одним із засобів отримання землі, щоб обмежити свою власність від посягань народних мас, монастир використовував у майбутньому гетьманські універсали для подальшого розширення своїх володінь у цьому регіоні. Так, Михайлівський Золотоверхий монастир просив затвердити за ним с. Вигурівщину, м. Стайки, які колись належали польському шляхтичу Березовському [20].

Щедрим меценатом для церкви наприкінці XVII – на початку XVIII ст. був І.С. Мазепа [21]. Гетьман видавав документи, в яких кожного разу зазначали старі володіння монастиря та нові земельні надходження.

Окрім жалуваних грамот, монастирі здобували землі ще двома шляхами: купівлею та займанщиною, які, до речі, були визначальними чинниками в історії монастирського землеволодіння [22]. Визначним меценатом та патроном Михайлівського Золотоверхого монастиря був і гетьман І.Скоропадський [23].

Інший спосіб отримання землі монастирями був пов'язаний з видачею ссуд селянам під залог, і, нерідко, через неможливість вчасно розплатитися, селянська земля переходила у власність монастиря. Важливим джерелом поповнення багатства монастиря, в тому числі й нерухомого у XVII – XVIII ст., залишалися надходження у вигляді вкладів на «помин душі» [24]. Існували й так звані вступні внески нових монахів, а також «земельные поступления в пользу монастыря от монашествующей братии» після їх смерті. Крім того, до монастиря надходило й «выморочное» майно родин, які загинули під час епідемії [25].

Стрімке зростання монастирського землеволодіння в другій половині XVII ст., отримання духовництвом значних імунітетних прав почав викликати у старшини незадоволення й задрість, насамперед через обезземелення частини козацтва, перехід їх у залежне становище від корпоративних власників. Наприкінці XVII у XVIII ст. виходить кілька указів, якими забороняється отримувати нове нерухоме майно. У статтях гетьманів Многогрішного від 1660 р., Самойловича від 1674 р., Мазепа від 1687 р., визначено кілька пунктів, що забороняли монастирям збільшувати число посполитих підданих у своїх маєтностях [26]. Відомі й два закони І.Скоропадського, якими регулювались надходження нерухомості у власність монастирів [27]. У 1728 р. Гетьман Данило Апостол звернувся до уряду з проханням про заборону надавати нові маєтності монастирям. У зв'язку з цим гетьман отримав наказ від царя, яким обмежував отримання нової земельної власності монастирями [28]. За словами В. Барвинського: «...это узаконение было тяжким ударом для монастырей и вообще духовного землевладения: ведь прежде монастырь усиленно и беспрепятственно скупал грунты, так что жители заносили гетману жалобные апелляции» [29]. Отже, стає зрозумілим, що царський уряд заборонив таке свавілля з боку монастирської братії, але замість цього дозволив приватним особам надавати монастирям у

спадщину гроші. Однак, незважаючи на заборону, царський указ весь час порушувався. Самі гетьмани, відібравши землі від монастирів, знову повертали їх до попередніх власників. Ні українські гетьмани, ні російські царі не хотіли ворогувати з українським православним духівництвом. Для всіх це була міцна опора приборкання народних мас, особливо у часи Руїни [30].

У статтях Литовського статуту визначались межі й права поземельних володінь шляхом полюбовних «сделок» й свідчень старожилів. За добру чарку горілки цих свідчень можна було зробити скільки завгодно як з однієї, так і з іншої сторони. Тоді справа вирішувалася шляхом наїздів та розбоїв. Це змушувало монастирі проявляти особливу турботу в збиранні й ретельному веденні всіх письмових документів на земельне володіння [31].

Так, Київський Михайлівський Золотоверхий монастир сперечався з Києво-Богословським монастирем за села Ходосовку та Крюковщину. І на підтримку власники «крепостей» на володіння землями запрошували місцевих старожилів, які нібито пам'ятали, де раніше проходили межі земельних володінь двох монастирів [32]. А у 1714 р. Михайлівський Золотоверхий монастир сперечався з Свято-Троїцьким монастирем за землі Вигурвіни та Троещини і за протекцією І. Скоропадського виграв суд й отримав нові земельні володіння [33].

У 1746 р. Сенат та Синод проводили спеціальне судове розслідування між Києво-Печерською Лаврою та Михайлівським Золотоверхим монастирями через земельні суперечки [34]. Напади підданих Печерської Лаври на землі та маєтки Михайлівського монастиря продовжувалися до кінця XVIII ст. [35]. Але бували випадки, коли й Михайлівський монастир незаконно забирав землі й майно селян та козаків [36].

Отже, на підставі аналізу документальних джерел приватного характеру нами зроблено спробу простежити процес поступового формування земельної власності монастиря. Ми дійшли висновку, що власність Михайлівського Золотоверхого монастиря формувалася разом з розбудовою обителі такими шляхами: отримання фундацій цих царських указів та жалуваних грамот, на основі гетьманських універсалів та наказів, накази та універсали Генеральної військової канцелярії, дарчі листи знатних осіб, міщан та священників навколишніх сіл, судова документація, внаслідок якої зростало земельне володіння монастиря.

Спираючись на згадані документи та дослідження істориків, окреслимо межі та загальну кількість об'єктів монастирської власності. Перш за все власністю монастиря є місце під самим монастирем і становить: у довжину 203 сажень, а у ширину – 164 сажні (21 об'єкт). До них належали: поля, орні землі, сіножаті, млини, села, маленькі містечка тощо [37].

Після 1786 р. за Михайлівським монастирем залишили лише такі маєтки: Лут Кораблище, поблизу с. Козина, площа якого становила близько 90 десятин, і який приносив прибутку до 508 р. на рік; Хутір на р. Либідь, площею 14 десятин, з будинками для монастирських послушників; хутір Ярвіці, у трьох верстах за Феофанією, площею 43 десятини, з садом й городом; Хутір Феофанія серед лісу, площа якого становила 134 десятини; Млин в с. Мотовилівка, який приносив монастирю до 1000 пудів борошна. При ньому простора хата й 11 десятин орної землі; Хутір поблизу с. Вигурівщина, який приносить монастирю сіном значний прибуток [38].

На 1787 р. монастир щорічно отримував від своїх маєтків прибутків від 43 до 47 тис. руб. в сріблом.

Процес формування земельної та майнової власності монастирів Лівобережної України був закономірним явищем для XVII–XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир формував межі своїх володінь упродовж свого існування. Гетьманська влада та Російський царський уряд, по можливості сприяв придбанню земель та розширенню маєтностей монастиря, що в свою чергу привело до перетворення обителі на одного з

найбагатіших приватних власників. Але внаслідок зміни курсу політики російського уряду й початку процесу підпорядкування духовної влади світській – монастир почав зазнавати відчутних ударів по своїй власності.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVIII ст. Катерина II скликала Комісію для підготовки та проведення секуляризаційної реформи на Україні. Українське духовництво взяло активну участь у роботі цієї Комісії. Кардинальні зміни в Україні відбулися з січня 1782 р., з утворенням Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. 10 квітня 1786 р. імператриця Катерина II видала указ щодо передачі всіх володінь малоросійських монастирів з «посполитими людьми» до державної казни. На утримання монастирів державою згідно з указом виділялися певні кошти, обсяг яких залежав від того класу, до якого належала та чи інша обитель. Монастирі було поділено на три класи, а ті, що не входили до означеної класності підлягали виведенню за штат і перетворенню на парафіяльну церкву, навчальний або лікувальний заклади.

Отже, після оголошення імператорського Указу в Київській єпархії залишилося 11 монастирів, серед них: вісім чоловічих та три жіночі. Після проведених заходів Михайлівський Золотоверхий монастир було приписано до I класу і на своє утримання він отримав 2 300 руб. [40].

Наслідки реформи були далеко неоднозначними для різних верств духовенства. Незважаючи на свою непослідовність, указ про секуляризацію 1786 р. завдав відчутного удару церковному і монастирському землеволодінню та прибуткам церкви. Штатне утримання отримали не всі монастирі, а лише незначна частина. Решта переводилась на категорію парафіяльних церков, а деякі були просто закриті. І той факт, що Михайлівський Золотоверхий монастир було зараховано до I класу, свідчить про те, що на той час він відіграв не останню роль у житті українського народу.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що фактично у Лівобережній Україні було ліквідовано земельну власність духовенства і напівзалежну від держави верству духовних землевласників. Духовенство України через секуляризаційну реформу 1786 р. остаточно втратило свою економічну могутність.

Література

1. Самуил. Краткое описание Киево-Печерской Лавры. – Киев, 1791; Евгений Митр. Описание Киево-Софиевского собора и Киевской иерархии с присовокуплении грамот, выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробья. – Киев, 1825; його ж. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплении грамот, выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обоих пещер. – Киев, 1826; изд 2-е. – Киев, 1831.
2. Асеев Ю.С. Архитектура древнього Києва. – К.: Будівельник, 1982. – С. 7.
3. Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень города. – СПб., 1820.
4. Звід пам'яток історії та культури України: Київ. Енциклопедичне видання. – К., 1999. – 879 с.
5. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1878 – Т.1; його ж. Киев явился градом великим... //Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. 11 кн. – К., Львів, 1904 – 1936.
7. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 2. – С. 134 – 146; його ж. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII – XVIII ст. // Україна. – 1930. – Січень-Лютий. – С. 32 – 63; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 563 с.; його ж. Історія України. – Львів, 1990. – 519 с.
8. Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 – 1657 роки) Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. істор. наук. – К., 1993. – С. 12.
9. Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI – XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 4 – 6. – С. 70 – 79; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Кн. 2. Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 23 – 62; Щербак В. Козацтво і Православ'я // Київська

- старовина. – 1993. – № 5. – С. 71 – 77; Кушнарева М., Мордвинцев В. Опальный патриарх. – К., 1992. – 80 с.; Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.
10. Жития и подвиги святителей Христовых и чудотворцев Киево-Братских молитвенников, святых: Феодосия Полоцкого – углицкого, архиепископа Черниговского, Дмитрия Туптало, митрополита Ростовского и Иннокентия Кульчицкого, епископа Иркутского // Труды Киевской духовной академии. – 1899. – № 9. – С. 176 – 177.
 11. Докладніше про згадане див.: Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в. Дис. на соиск. науч. степ. докт. истор. наук. – К., 1999. – 570 с.
 12. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 18.
 13. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. 2. – С. 105.
 14. Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии (1663 – 1730) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1890. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 55.
 15. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII в. // Заметки Харьковского университета. – Харьков, 1909. – С. 43.
 16. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 195.
 17. Лазаревский А. Вказ. праця. – 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 62.
 18. Універсали Б.Хмельницького. – К., 1998. – С. 94 – 95, 144, 145, 170.
 19. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка (1729 – 1730 гг.). – С. 101, 104, 108, 161, 162, 372.
 20. Акты к истории Южной и Западной России. – Т. 10. – С. 745.
 21. Центральний державний архів історії України (далі – ЦДАІУ). – Ф. 51. – Оп. № 1. – Спр. 1746. – Арк. 16–19.
 22. Там само. – Арк. 9 – 12, 20.
 23. Там само. – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1 – 3, 170 – 171.
 24. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып. 3. – С. 782 – 783, 827, 828; його ж. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 84.
 25. Слабченко М.Е. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – К.: Держвидав України, 1923. – Т. 1.: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII – XVIII ст. – С. 151.
 26. Барвинский В. Указ. соч. – Харьков, 1909. – С. 141.
 27. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. – С. 172.
 28. Гуржий А. Вказ. праця. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 32
 29. Барвинский В. Указ. соч. – С. 141.
 30. Гуржий О. Указ. соч. – С. 32.
 31. Закревський Н.В. Описание Киева: В 2 т. – М., 1868. – С. 354.
 32. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – С. 46 – 49.
 33. ЦДАІУ. – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 149 – 156.
 34. Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 135 – 136.
 35. ЦДАІУ. – Ф. 51. – Оп. 1 – Спр. 2056. – Арк. 1 – 2.
 36. Там само. – Спр. 1904. – Арк. 1 – 2.
 37. Голованський Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. – Киев: Кий, 1998.
 38. Там само. – С. 47–50.
 39. Харишин М., Мордвинцев В. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або як Українська православна церква позбулася автокефалії. – К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. – 333 с.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук., доцент, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аграрна політика на Західноукраїнських землях у другій половині 1940-х років у працях українських дослідників

В статті аналізуються роботи українських дослідників, в яких розкриваються основні аспекти аграрної політики на території Західної України во второй половині 1940-х годов.

The author of the given article analyses some Ukraine's scholars' research works concerning some main aspects of agricultural policy in Western Ukraine in the late 1940s.

Ключові слова: *західноукраїнські землі, аграрна політика, радянська колонізація західних земель, колективізація, повоєнне селянство, повоєнний голод.*

Повоєнний суспільно-політичний розвиток України багато у чому визначався наслідками війни СРСР з Німеччиною та початком «холодної війни». Проведення відбудови народного господарства республіки йшло разом із «радянською» її західних областей, що здійснювалася доволі жорсткими методами. Завершення війни з Німеччиною і повернення радянської влади на всю територію неоднозначно сприймалося її населенням, частина якого, особливо на території Західної України, сприймала повернення Червоної Армії як чергову окупацію. З іншого боку, переважна більшість населення республіки розглядала повернення радянської влади як визволення від німецько-фашистських загарбників. У історіографічному плані аналіз праць українських дослідників, які висвітлювали різні аспекти проведення аграрної політики на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х років, практично не проводився. Тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження вказаної проблеми.

Як відомо, під час війни і на початку повоєнного періоду колгоспні землі були передані у тимчасове користування окремим організаціям та громадянам. Не маючи певний час можливості контролювати ситуацію із перерозподілом земельного фонду України, після війни радянська влада у цей час зробила спробу повернути всі земельні ділянки до колгоспів. Була видана постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП/б/ від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». Після неї радянські науковці кваліфікували користування колишньою колгоспною земельною власністю як незаконне захоплення колгоспних земель [1]. Насправді ж йшлося переважно про присадибні ділянки землі та індивідуальні підсобні господарства в різних частинах України, створені у воєнний час і покликані забезпечити виживання мешканців України за складних умов.

Висвітлення суспільно-політичної активності селян західних областей України у повоєнний період у радянській історіографії тісно пов'язувалося із проведенням колективізації. Увагу дослідників привертало утворення колгоспів, їх організаційно-господарське зміцнення до завершення суцільної колективізації сільського господарства весною 1950 р. Дослідження цього процесу почалося вже у перші роки після відновлення радянської влади на території Західної України, але перші праці з цього питання більше нагадували пропагандистські брошури, ніж ґрунтовні історичні дослідження. Одним із перших наукових доробків цього питання розпочав В.Л. Варецький, який пропагував досягнення радянського ладу, приєднання західноукраїнських земель до Радянської України, допомогу радянської країни західноукраїнським областям та таврував противників радянської влади [2].

У перших дослідженнях радянських вчених, присвячених цій проблемі, в основному аналізувалися економічні здобутки, пов'язані із «радянською» західноукраїнських земель, та високо оцінювалася роль особисто Сталіна у приєднанні цих територій до радянської України [3]. Тут варто виділити працю К. Сироцинського, який одним із перших зробив

спробу узагальнити досягнуті радянською владою результати у проведенні колективізації селянських господарств західної частини України [4].

У монографіях радянських науковців, написаних у період правління М.С.Хрущова, акценти у висвітленні проведення «радянізації» західноукраїнських земель певною мірою було змінено. Процес організаційно-господарського становлення колгоспів та роль партійних організацій у соціалістичному перетворенні сільського господарства у західних областях України у повоєнний період висвітлювалися як підготовка до забезпечення крутого піднесення сільського господарства, курс на яке було проголошено тогочасним радянським керівництвом. А, крім того, широке висвітлення на сторінках наукових праць отримали заходи партії по боротьбі із противниками соціалістичних перетворень на території західної частини України, у якій особисту участь певний час брав М.С. Хрущов.

Заходи партії, спрямовані на «круте піднесення» сільського господарства, досліджувала Є.Талан [5]. Його необхідність разом із необхідністю партійного керівництва розвитком сільського господарства доводила Н.М.Галкіна, в основному посилаючись на праці основоположників марксизму-ленінізму та доводячи переваги впровадження нової техніки перед освоєнням нових посівних площ [6].

Проблеми, пов'язані, насамперед, із необхідністю боротьби з противниками суцільної колективізації, певною мірою висвітлено у публікації Й.Д. Черниша, який проаналізував аграрні відносини на території західноукраїнських земель та боротьбу партії проти тих, хто опирався радянській [7]. Успішність боротьби проти «українських буржуазних націоналістів» висвітлювалась також і у спеціальних працях [8]. Але у більшості з них поруч із рясними звинуваченнями на бік тих, кого таврували як «буржуазних націоналістів», відсутній аналіз причин чи мотивів їхньої діяльності та її наслідки, про певну дієвість яких можна було судити хоча б з того, що подібні контрпропагандистські видання радянських авторів продовжували виходити друком. А В.А.Шевчук, аналізуючи праці радянських науковців, присвячені індустріалізації західних областей УРСР, взагалі критикував тих з них, хто мало, на його думку, приділяв уваги відображенню класової боротьби на західноукраїнських землях [9]. Тобто з часом боротьба проти «українських буржуазних націоналістів» поступово перетворилася на обов'язковий штамп у працях вітчизняних науковців, які досліджували різні питання суспільно-політичного розвитку республіки повоєнного періоду. Але якщо у наукових доробках, написаних протягом першого повоєнного двадцятиліття, вона виглядала як боротьба проти одних із недобитих союзників Німеччини, то у більш пізній період її стали розглядати у ролі протистояння світовому імперіалізму, насамперед американському, якому начебто служили воїни УПА. Однак проблема її протистояння радянському режиму ще потребує окремих історичних та історіографічних досліджень.

Оцінки процесу проведення колективізації західноукраїнських земель у працях вітчизняних науковців радянського періоду відрізнялися несуттєво. Аналізуючи аграрні відносини на території західноукраїнських земель у перші повоєнні роки, В.Г.Кіпаренко розглядав колективізацію у ролі повернення селянам землі, відібраної у них експлуататорськими класами [10]. В.М.Малишко та М.І.Сирота розглядали зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів шляхом проведення колективізації у ролі основи для радянської західних земель [11]. Оцінка колективізації як основи процесу соціалістичних перетворень у сільській місцевості містилася у дослідженні І.Богодиста [12]. Але вже М.Івасюта розглядав її проведення як підґрунтя для подальшого крутого піднесення сільськогосподарського виробництва [13]. У інших своїх працях цей вчений також стверджував, що шляхом проведення колективізації і загалом соціалістичних перетворень на території західноукраїнських земель партії вдалося не тільки подолати опір класово ворожих елементів, а й вирвати населення із віковичних злиднів та залежності від гнобителів і домогтися розквіту соціалістичної культури [14].

Проведення колективізації як історично обумовлений процес подавалося у деяких нарисах історії обласних партійних організацій, написаних, в основному, у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст., чії автори прагнули довести, що возз'єднання західноукраїнських областей у складі УРСР дало змогу здійснити соціалістичні перетворення у більш стислі строки [15].

Висвітлення керівної ролі партії у проведенні соціалістичних перетворень на території західноукраїнських областей містилося у ґрунтовних узагальнюючих працях з історії партії та сільського господарства України [16]. Тут розкривалися проблеми вдосконалення оплати праці колгоспників, переходу від індивідуальної до колективної праці із запровадженням потужної сільськогосподарської техніки, висвітлювалося створення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва та її ролі у поступовому перетворенні сільськогосподарської праці на різновид індустріальної. Зростання ефективності колгоспного виробництва простежувалося в тісному зв'язку із розширенням організаційної структури і форм сільської кооперації.

Партійне керівництво суспільно-політичними процесами на території західноукраїнських земель, організаторська робота партії по відновленню народного господарства та проведенню суцільної колективізації знайшли своє відображення у багатьох історико-партійних дослідженнях. Їх автори звертали увагу на своєрідність обстановки та труднощі соціалістичного будівництва на цій території, допомогу з боку інших радянських республік, ліквідацію неписьменності та малописьменності дорослого населення [17].

Участь профспілкових організацій західних областей УРСР у проведенні колективізації, залученні селянства до соціалістичного будівництва при підтримці робітничого класу, який допомагав селянам ліквідувати опір УПА, подолати традиції, звички, психологію дрібного власника, вивчав П.А. Борковський, відзначаючи, що партійне керівництво діяльністю профспілками та їх організаційне зміцнення сприяли вихованню у трудівників комуністичного ставлення до праці, підвищення їх трудової активності у боротьбі за здійснення соціалістичних перетворень [18].

Проведення кооперації сільського господарства західноукраїнських земель у повоєнний час досліджували В.П.Столярєнко та Г.А.Стецюра, які стверджували, що за допомогою суцільної колективізації вдалося забезпечити механізацію праці у сільському господарстві [19]. Б.Ф. Білецький вивчав кооперування колгоспів для здійснення сільського електроенергетичного будівництва, яке знайшло своє втілення у створенні міжколгоспних рад з електрифікації як організаційних центрів будівництва [20].

У 1970 р. вийшли друком матеріали республіканської наукової конференції, присвячені 25-річчю возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, де також висвітлювався процес проведення колективізації на території Закарпаття і наголошувалося, що лише у складі СРСР почався його дійсний економічний та культурний розквіт [21].

Аналізуючи праці, присвячені проведенню колективізації у західноукраїнських областях, В.П.Столярєнко та В.І.Ульянич були змушені визнати, що досить побіжно у дослідженнях обґрунтовувалися умови життя і побут населення західних областей, а вивчення цього питання, на їхню думку, допомогло б усвідомити «велич патріотичного подвигу колгоспного селянства» [22]. Тут варто зазначити, що ґрунтовне дослідження умов життя повоєнного селянства неминуче призводило до висвітлення голоду 1946–1947 рр., чого пануюча влада допустити не могла. У сучасний період вітчизняні науковці засуджують радянську аграрну політику повоєнних років, вважаючи наслідком її проведення голод 1946–1947 рр., який хоча й торкнувся західноукраїнських земель дещо менше, аніж інші області України, але також призвів до певних демографічних втрат [23].

З одного боку, можна погодитися із думкою радянських вчених, що бурхливий економічний розвиток західноукраїнських земель розпочався після входження їх до складу радянської країни, але з іншого, – занадто багато «білих плям» залишили вони, не говорячи

про те, якою була ціна цих перетворень і яким чином вона реально проводилася. За трудовим ентузіазмом рядових працівників, які за короткий строк здійснили колосальний обсяг роботи, частина радянських науковців прагнула заховати репресивно-каральну систему та дійсне ставлення її керівників до рядових трудівників. А одним із проявів цього ставлення став повоєнний голод, якого радянська влада не змогла ні уникнути, ані подолати власними силами, відмовившись від допомоги інших країн світу. На нашу думку, у перспективних історіографічних дослідженнях слід було б проаналізувати наукові доробки українських науковців, присвячені висвітленню саме голоду 1946–1947 рр.

Література

1. Сапожников А.И. Борьба колхозных партийных организаций за дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов в годы четвертой пятилетки // Труды Донецк. индустр. ин-та. – Т. XXX. – 1958. – Вып. 1. – С. 129–151; Різун М.І, Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів у післявоєнний період (1945–1952 рр.) // Наук. зап. Полтав. ін-ту. – Т. IX. – 1957. – С. 43–67; Ващенко Я.Д. Деякі питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Наук. зап. Житомир. с.-г. ін-ту. – 1958. – Т. V. – С. 97–115; Мельников Л. Поширення трудового досвіду у сільському господарстві // Більшовик України. – 1950. – № 12. – С. 21–29; Тронько П. Підвищувати рівень політико-виховної роботи на селі // Комуніст України. – 1955. – № 3. – С. 45–50.
2. Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. –К.: Укрполітвидав, 1946. – 15 с.; Варецький В.Л. Видатна подія в житті українського народу. – К.: Знання, 1964. – 35 с.
3. Дремчук А.А. Социалистические преобразования сельского хозяйства во Львовской области // Науч. зап. Львов. торг.-экон. ин-та. – 1958. – Вып. IV. – С. 82–93; Левченко Я.Г. Социалистические преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939–1953 гг.) // Сб. науч. трудов Львов. ветер.-зоотехн. ин-та. – 1953. – С. 58–75; Якимцев Ф.Ф. Социалистические преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины // Сб. науч. работ кафедр истории КПСС, политэкон. и орг. здравоохр. Львов. гос. мед. ин-та. – Львов, 1957. – С. 129–143.
4. Сироцинский К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР.-К., 1953.
5. Талан Є.П. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.) // Укр. істор. журн. – 1961. – № 5. – С. 39–48.
6. Галкіна Н.М. Класики марксизму-ленінізму про вплив науково-технічного прогресу на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 63., 1973.-К. – С. 29–38.
7. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939–1958). – Львів, 1963; Черниш Й.Д. КП України – організатор перемоги колгоспного ладу у західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – 1976.-Вип. 17. – К., С. 102–114; Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 106. – С. 114–118.
8. Грицьків Л.Г., Герасименко С.Г. Вирок виносить народ. – К., 1970; Мазур С. Коли багрянili світанки.-Львів, 1970; Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. – К., 1970; Чередниченко В.П. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму.-К.: Знання, 1979. – 21 с.; Чередниченко В.П. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – збрарддя антирадянської політики імперіалізму.-К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.; Чередниченко В.П. Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч.-К.: Знання, 1988.-17 с.
9. Ткачук А.В. Боротьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС.-К., 1974. – Вип. 67. – С.85.
10. Кипаренко В.Г. О работе партийных организаций захвпных областей Украины по политическому воспитанию крестьянства (1944–1950 гг.) // Научые труды по истории КПСС. – Киев, 1977. – Вып. 87. – С. 82–83.
11. Малишко В.М., Сирота Н.И. Деятельность компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства (Из опыта работы в западных областях УССР 1946–1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – 1977. – Вып. 87.-С. 74–81.
12. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР.-К., 1961.
13. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР.-К., 1962. – С. 9.
14. Івасюта М.К. В сім'ї вольній, новій.-К., 1979; Івасюта М.К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.).-К., 1958; Івасюта М.К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР.-К., 1960; Івасюта М.К. Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України.-К., 1969.

15. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації.-Ужгород, 1979; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації.-Ужгород, 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації.-Львів, 1969; Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис.-Львів, 1961; Нариси історії Волинської обласної партійної організації.-К., 1968; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації.-Львів, 1981; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації.-Ужгород, 1980.
16. Нариси історії Комуністичної партії України.-К., 1971; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.-К., 1968; Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 2;Розвиток народного господарства УРСР (1917 – 1967): У 2 т. – К., 1967.
17. Задорожний В.К. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих Західних областей УРСР.-К.: Т-во для пошир. політ. і наук. знань УРСР, 1959. – 28 с.; Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. – К., 1960; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945–1952. – Львів, 1967; Мороз В.И. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства западных областей Украины (1944-1950 гг.).-Киев, 1955; Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України.-К., 1954.
18. Борковський П.А. Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944–1950 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – 1975. – Вип. 76. – С. 115–121.
19. Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество лєнінського кооперативного плану на Україні // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 22. – С. 118–123.
20. Білецький Б.Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва в 1951-1958 рр. (На матеріалах Української РСР) // Наукові праці з історії КПРС.-Вип. 25. – К., 1968. – С. 106; Білецький Б.Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959–1970 рр.) // Наукові праці з історії КПРС.– К., 1976. – Вип. 83. – С. 16–21.
21. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади. Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945–1970) / Відп. ред. І.Г.Шульга.-Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, АН УРСР, 1970. – 218 с.
22. Столяренко В.П., Ульянич В.І. Історіографія діяльності КПРС щодо здійснення колективізації сільського господарства в західних областях Української РСР (1944-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1953. – Вип. 59. – С. 28.
23. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 14–32; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 15–25; Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.

Перець В.М.,

*аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Деякі питання «мінойської монархії»

В статті на основі археологічних і письмових джерел досліджується сутність монархії на мінній Криті.

Analysing some archeological and written sources, the author of the article studies the essence of the monarchy in Minoan Crete.

Ключові слова: мінойський Крит, «мінойська монархія», мінойсько-ахейська цивілізація, давньокритська монархія, Мінос, Кнос, Аїа Тріада, «келих вождя», цар-жрець, чоловіче божество, «матріархат», «Астіанакс», Егейський регіон, «нові палаці».

Серед величезної кількості питань, що постали перед дослідниками мінойсько-ахейської цивілізації після археологічних відкриттів Артура Еванса, одним з найважливіших є питання про царську владу на мінойському Криті. Від його вирішення значною мірою залежить правильне розуміння важливих моментів в історії як Егеїди II тис. до н. е., так і всієї еллінської цивілізації.

Сьогодні нам важко дати оцінку масштабів та рівня розвитку царської влади на Криті. Це обумовлено насамперед бідністю джерельної бази. Мінойська писемність – тексти лінійного письма А – поки що не можуть дати нам скільки-небудь важливої інформації з цього питання. В творах античних авторів ми бачимо два основних погляди на давньокритську монархію. За одними свідченнями це була свавільна тиранія (в особі Міноса), за іншими – мудре та справедливе правління благодійних царів¹. Якщо ж говорити про істориків, які так чи інакше торкалися проблеми «мінойської монархії» вже після археологічних відкриттів на Криті, то зазначимо насамперед, що їхні дослідження не проходили в одному руслі.

Першовідкривач мінойської цивілізації А. Еванс вважав, що розкопаний ним Кносський палац був головною резиденцією царя-жреця (priest-king). У мінойських царях він був схильний вбачати справедливих та благодійних правителів. Легендарного царя Міноса він

*Рис. 1. «Келих вождя»
(перша композиція)*

характеризує як видатного законодавця (Law-giver) та покровителя мистецтв (Patron of the Arts). Ім'я «Мінос» Еванс порівнював з єгипетським словом «пер-о» – «фараон». На його думку, це ім'я приховує у собі божественний титул².

Серед зображень, в яких Еванс був схильний вбачати мінойських царів, насамперед слід відзначити профільні портрети «правителя» і «його сина», що зображені на відтисках печаток з Кносса³, юнака у короні (розфарбований рельєф з Кносса) та чоловічу фігуру, вирізану на стеатитовій посудині з Аїа Тріади, яка відома в науці під назвою «келих вождя» (1650–1500 рр.) (рис. 1, 2)⁴. Композицію, зображену на ньому, Еванс інтерпретував наступним чином: гордовито простягаючи вперед праву руку з довгим жезлом чи списом, юний цар віддає

¹ Див., напр.: Strabo Geogr. X. 4. 8; Ps.-Pl. 319B–321B.

² Evans A. The Palace of Minos at Knossos. – London, 1921. – Vol. I. – P. 1 ff.

³ Ibid. – P. 8. Fig. 2a; P. 272. Fig. 201a.

⁴ Детально про інтерпретацію різними дослідниками композиції, зображеної на келиху див. в: Koehl R.B. The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage // The Journal of Hellenic Studies. – 1986. – Vol. 106. – P. 99 ff.; Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III – начало I тыс. до н. э.) – СПб., 2002. – С. 222 сл.

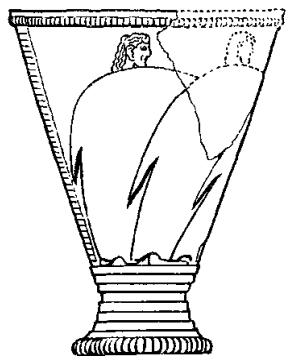

Рис. 2. «Келих вождя»
(Друга композиція)

наказ «офіцеру» своєї армії⁵. Останній же стоїть у позі «струнко», тримаючи у правій руці меч, а у лівій – кропило (sprinkler). Еванс звертає увагу, що такий самий меч і «кропило» зображені в руках богині на циліндричній печатці з Кносса (рис. 3). Сама ж богиня, на його думку, була підземною або небесною покровителькою царя. Автор доходить висновку, що меч і «кропило» вважалися на Криті атрибутами царської влади. Трьох юнаків, зображених з іншого боку келиха, Еванс називає мисливцями. Загадковий одяг, що лежить у них на плечах, він ідентифікує із шкурами слонів, котрі підносяться цими мисливцями у дар царю⁶.

Цікаву інтерпретацію сцен, зображених на «келиху вождя», запропонував

Джон Форсдайк. У своїй праці «Критський Мінос»⁷ він сприймає дану композицію як урочисте жертвоприношення царю. Особу з довгим жезлом у руці Форсдайк ідентифікує з легендарним Міносом. Меч у руці «офіцера», на його думку, міг слугувати «жертвним знаряддям», а тому і самого «офіцера» автор перейменовує на «жерця». Фігури, зображені з іншого боку келиха, тлумачаться як слуги, котрі підносять юному цареві шкури щойно принесених в жертву биків, які належать йому як богу. Таким чином, Форсдайк сприймає критського монарха як особу, яка втілює у собі божество.

У це саме русло спрямував свої роздуми над композицією «келиха вождя» і Ю.В. Андреев. Констатуючи факт відсутності зображень царя в масових сценах історико-міфологічного характеру, представлених на фресках мінойських палаців та інших архітектурних споруд, він наголошує на тому, що фігура царя з'являється на тих пам'ятках мінойського мистецтва, які призначалися для суто інтимного використання самим царем або його найближчим оточенням, наприклад, на печатках, зроблених з них відтисках та деяких зразках культового посуду. До таких предметів він відносить і «келих вождя»⁸.

Андреев звертає увагу на те, що «келих вождя» було знайдено на території так званої царської вілли в Айа Тріаді, яка являє собою, на його думку, такий самий адміністративно-ритуальний комплекс, тобто споруду суто офіційного характеру, як і палаци Кносса та Феста. Він вважає, що вже саме місце знахідки дає підстави зробити припущення, що сцена на келиху пов'язана з подіями загальнодержавного або загальнонародного масштабу. На користь цієї гіпотези також свідчать два важливих моменти: по-перше, характерна поза «вождя», і, по-друге, предмети, які тримає у руках «офіцер». Звертається увага на те, що фігура «вождя» за своїми особливостями зображення досить точно відповідає певному

Рис. 3. Циліндрична печатка
з Кносса

⁵ Думку, що сцена на келиху зображує військову процесію або парад, відстоював вже Л. Парібені, якому належить відкриття даної пам'ятки. Його висновок базувався, головним чином, на зображенні меча в руці «офіцера» і шкур на плечах юнаків. Він вважав, що ці шкури теж належали до військових обладунків і використовувалися мінойськими воїнами у ролі щитів (цит. за Koehl R. V. The Chieftain Cup... – P. 99). Пор.: Бузескул В.П. Древнейшая цивилизация в Европе. Эгейская или крито-микенская культура. – Харьков, 1918. – С. 26; Богаевский Б.Л. Крит и Микены. – М.; Л., 1924. – С. 119; його ж. Мужское божество на Крите // Яфетический сборник. VI. – Л., 1930. – С. 183; його ж. Первобытно-коммунистический способ производства на Крите и в Микенах // Сб. Памяти К. Маркса. – М.; Л., 1933. – С. 702.

⁶ Evans A. The Palace of Minos... – L., 1928. – Vol. II. Pt. II. – P. 742, 790 ff.

⁷ Forsdyke J. Minos of Crete // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1952. – Vol. XV. – P. 13–19.

⁸ Андреев Ю.В. Мотив интронизации в искусстве минойского Крита // АМА. – Вып. 9. – Саратов, 1993. – С. 5 сл.; його ж. От Евразии к Европе... – С. 220 сл.

іконографічному канону зображення божества, або ж (в окремих випадках) людини, яка прирівнювалася до божества. Автор безпосередньо схиляється до другого варіанту, визнаючи особу з жезлом у простягнутій вперед руці царем. Предмети, що знаходяться в руках «офіцера», Андреев, слідом за Евансом, визнає атрибутами царської влади. Предмет, котрий знаходиться в лівій руці «офіцера», він витлумачив або як бич, або як гакоподібний жезл (калмус), наголосивши на тому, що обидва ці символи влади ми бачимо на портретних зображеннях єгипетських фараонів, починаючи вже з епохи стародавнього царства. Калмус був також атрибутом царської влади у хеттів: в хеттському мистецтві царі постійно зображуються з ним у руках⁹. Наголошуючи на тому, що мінойці мали інтенсивні контакти з різними країнами Східного Середземномор'я, автор все ж вважає, що цей атрибут царської влади мінойці запозичили саме у єгиптян, хоча не виключає і хеттський варіант¹⁰.

Визнаючи особу з довгим волоссям і жезлом у правій руці царем, Андреев робить логічний висновок стосовно юнака, котрий стоїть перед ним. Він вбачає у ньому особу, наближену до царя – «сановника», і позбавляє його «звання» «офіцера», що закріпилося за ним ще з часів Еванса. Далі автор з подивом звертає увагу на те, що у даному випадку «сановник» тримає у руках головні атрибути верховної влади, знаходячись не позаду царя, що було б більш чи менш зрозумілим (слуга повинен нести за своїм царем його регалії, або для того щоб позбавити його зайвої ваги, або щоб звільнити його руки для якихось важливих маніпуляцій), а обличчям до нього. Цій недоречності він знаходить лише одне пояснення: в наступний момент «сановник» вручить молодому цареві меч і бич, безпосередньо посвятивши його на царство. Таким чином, в основі цієї сцени Андреев бачить сходження на трон молодого монарха¹¹.

Намалювавши таку картину, Андреев також зробив спробу інтерпретувати сцену, що зображена з іншого боку «келиха вождя». Він вважає, що шкури биків, які лежать на плечах юнаків, ще зіграють важливу роль у процесі інтронізації: після того, як юному цареві будуть вручені священні інсигнії, він мусить стати на ці шкури босими ногами з тією метою, щоб вони увібрали в себе всю скверну, яка була накопичена ним у минулому. Андреев посилається на те, що у стародавні часи були широко розповсюджені уявлення, згідно з якими цар перед сходженням на престол має позбутися всього нечистого, що могло б осквернити його, тоді як щойно зідрані шкури жертвних баранів або биків, як вважалося, мали властивість вбирати в себе скверну як бруд та вологу¹².

На нашу думку, Андреев у своїй інтерпретації зображеної на «келиху вождя» композиції стояв найближче до істини з усіх тих дослідників, які намагалися знайти ключ до її розгадки. Проте деякі деталі його гіпотези здаються нам недостатньо аргументованими. Так, Андреев

⁹ З хеттським калмусом (Kalmush) цей предмет порівнювався ще Келем (Koehl R. V. The Chieftain Cup... – P. 106. – Not. 41).

¹⁰ Андреев Ю. В. От Евразии к Европе... – С. 229.

¹¹ Там само. – С. 229–230.

¹² Там само. – С. 230, з посиланнями на Гаррісон (Harrison J. E. Prolegomena to the Study of Greek Religion. New York, 1957. – P. 23–29) та Шифмана (Шифман И. Ш. Культура древнего Угарита (XIV–XIII вв.). – М., 1987. – С. 27). Однак, не зовсім зрозуміло, чому в інтерпретації Андреева цар повинен спочатку стати власне царем (тобто отримати інсигнії), а потім вже здійснювати ритуали, пов'язані з очищенням. Логічніше було б припустити, що вже під час вручення атрибутів царської влади, юний спадкоємець має бути позбавленим якої б то не було скверни. Нам також здається, що автор вступає тут в певне протиріччя з самим собою. Спочатку він говорить, що зображений на келиху юний принц стане царем в прямому і точному значенні цього слова після того як йому буде вручено його священні інсигнії. Потім він вказує на те, що після вручення царю символів верховної влади, він повинен буде здійснити ритуал очищення, котрий він має здійснити, за словами того ж Андреева, перед сходженням на престол, тобто, як ми розуміємо, до того моменту як стане власне царем (Андреев Ю. В. От Евразии к Европе... – С. 230).

не намагається пояснити, чому честь вручити монарху меч і калмус, посвятивши його таким чином на царство, випала на долю особи, яку він називає «сановником».

У зв'язку з цим нам хотілося б звернути увагу на сцену, зображену на відтиску печатки з Кносса (рис. 4)¹³. У хронологічному відношенні ця пам'ятка близька до «келиха вождя». На ній ми бачимо богиню, яка стоїть на вершині гори, гордовито простягнувши вперед руку з жезлом. За всіма особливостями фігура богині відповідає тому ж іконографічному канону, що й фігура царя на «келиху вождя». З обох боків від богині розташовані леви, які спираються передніми лапами на гору. Перед богинею у молитовній позі зображено чоловіка, якого

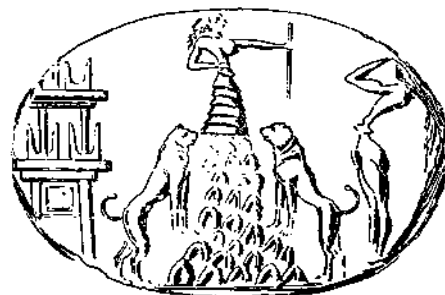

Рис. 4. Відтиск печатки з Кносса

Андреев ідентифікував з царем. На думку Андреева, ця сцена також пов'язана з ритуалом інтронізації монарха. «Ми можемо припустити, – зазначає він, – що, простягаючи руку з жезлом над головою царя, богиня не просто приймає його під свою опіку, але й благословляє на царство, можливо, вручаючи йому при цьому свій скіпетр як символ верховної влади»¹⁴.

Важливим є те, що на відтиску печатки з Кносса вже не «сановник» (і не «сановниця!»), а сама мінойська богиня здійснює ритуал інтронізації над царем. Таким чином, ця сцена наповнюється глибоким релігійним та загальнодержавним змістом і, як нам здається, має на меті пропагувати в тих чи інших колах мінойського суспільства певну ідеологію. Адже, якщо на Криті дійсно існувала царська влада, то вона, в першу чергу, безумовно, повинна була засвідчити і обґрунтувати своє *божественне* походження¹⁵.

Враховуючи все це, ми схилиємось до думки, що фігуру на келиху, яку більшість дослідників називає царем або вождем, слід визнати чоловічим божеством. Сам Андреев звертав увагу на те, що ця фігура за своїми особливостями зображення досить точно відповідає певному іконографічному канону зображення божества. На це вказує гордовито простягнута вперед рука, в якій знаходиться чи то жезл, чи то спис, відведена назад і зігнута в лікті інша рука, зображений фронтально тулуб, показані в профіль ноги та голова. При цьому Андреев не наважився визнати цю особу божеством, відвівши їй роль царя¹⁶.

На користь нашого припущення свідчить також поза «сановника»: відкинувши назад торс, він, таким чином, здійснює ритуальний жест, що застосовувався мінойцями, коли

¹³ Taylour W. The Mucenaeans. – London, 1963. – P. 63. – Fig. 17.

¹⁴ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 230–231.

¹⁵ Влада вождя першопочатково не спирається на традиційну повагу, моральний авторитет і давні звичаї батьків. Тому вона прагне знайти постійну і глибоку ідеологічну підтримку, яку і дає їй релігія. Остання наділяє царя надприродними вміннями і пропагує божественне походження царської влади (Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964. – С. 336–340).

¹⁶ Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 228–229. На золотому перстні з Кносса, що знаходиться в Ашмольському музеї в Оксфорді (Pötscher W. Aspekte und Probleme der minoischen Religion. – Hildesheim; Zürich; New York, 1990. – S. 157. Abb. 1) ми можемо бачити подібне зображення чоловічого божества, яке сходить з небес до своєї адорантки. Його поза ідентична позі божества, що зображене на «келиху вождя». В правій простягнутій вперед руці воно тримає такого ж жезла, а позаду нього також зображена колона. Позу божества, зображеного на келиху, також намагався зобразити художник, який створив сцену на золотому перстні з Мікен (бл. 1500 р. до н. е.) (Evans A. The Palace of Minos... – Vol. II. Pt. I. – P. 341. Fig. 194e). На ній ми бачимо зі списом і щитом у формі вісімки юного бога, який стоїть у повітрі над головами зображених нижче богинь. Слід зазначити, що озброєне чоловіче божество на егейських печатках Еванс ототожнював з Критським Зевсом (Evans A. The Palace of Minos... – L., 1930 – Vol. III. – P. 467).

перед ними з'являлося божество¹⁷. Його поза є близькою до пози царя на відтиску печатки з Кносса та інших, зображених на пам'ятках мінойського мистецтва, фігур, які постають перед чоловічим або жіночим божеством¹⁸.

Також, на нашу думку, одним зі слабких місць у інтерпретації Андреева рельєфної композиції, що прикрашає стінки «келиха вождя», є прагнення побачити сцену у її майбутньому розвитку, тобто спроба *вгадати*, які зміни мають відбутися в обох сценах композиції через певний проміжок часу. Нам здається, що мінойське мистецтво зображує не якісь вихоплені навмання епізоди з урочистих церемоній, а кульмінаційні моменти, сцени найвищих і найважливіших точок розвитку подій¹⁹. Ми вважаємо, що сцену на келиху слід розглядати такою, якою вона зображена в даний конкретний момент, а не якою вона могла б бути. Ці розмірковування переконують нас у тому, що атрибути царської влади (меч та калмус) у даному випадку не слід пов'язувати з фігурою, в якій ми бачимо чоловіче божество. Ці предмети нерозривно пов'язані з особою, яка тримає їх у руках і належать безпосередньо їй. Таким чином, ми доходимо висновку, що цю особу слід визнати царем.

Тепер ми можемо заново осмислити всю композицію, зображену на «келиху вождя». Простягаючи вперед руку з жезлом, бог здійснює над царевичем відомий мінойський ритуал, яким, очевидно, «офіційно» засвідчується прихильність божества до свого шанувальника та прийняття його під свою опіку. При цьому, можливо, дана сцена дійсно пов'язана зі зведенням на престол юного монарха, як вважав Андреев.

Чому ж Андреев, який безпосередньо порівнював явно ідентичні сцени (на «келиху вождя» і відтиску печатки з Кносса), вирішив піти в своїх роздумах таким складним шляхом і захопився методами домислів та фантазії? Очевидно, він підпав під вплив А. Еванса та його послідовників і хоча був правий відносно того, що на «келиху вождя» зображено сцену, пов'язану з церемонією інтронізації царя-жерця, все ж не зумів вивільнитися з-під впливу «ортодоксальної» думки, що особа з жезлом у руці є царем, а особа, зображена напроти нього, – одним з його підлеглих.

Що ж до другої частини композиції, то ми схилиємося до думки, що на ній зображено свідків, які мали бути присутніми під час здійснення цього надзвичайно важливого ритуалу. Ці три фігури можна ідентифікувати з намісниками підкорених Кноссом трьох відомих нам палаців, або божествами, пов'язаними з цими палацами. Остання точка зору здається нам правдоподібнішою: на божественність цих персон непрямым чином вказує священний одяг, виготовлений з бичачих шкур²⁰. Кожне з цих божеств, представляючи свій окремий палат, ніби засвідчує своєю присутністю визнання рішення верховного чоловічого божества²¹.

¹⁷ На це вказував у своїй праці вже Б.Л. Богаєвський (Богаевский Б.Л. Крит и Микены... – С. 119–120). Правда, в даному випадку молодому цареві не вдається відтворити повністю відповідний жест руками, як це ми бачимо у випадку з царем на відтиску печатки з Кносса. Очевидно, цьому «заважають» його царські інсигнії. Проте нам здається, що даний жест все ж має місце в цій сцені. Про ці та інші жести див.: Богаевский Б.Л. Ритуальный жест и общественный строй на Крите // Религия и общество. – Л., 1926. – С. 95 et passim; його ж. Мужское божество на Крите... – С. 176 сл.

¹⁸ Пор. позу «сановника» та позу зображеного на відтиску печатки з Кносса царя з позами інших мінойських адорантів: Pötscher W. Aspekte und Probleme... – S. 157. Abb. 1; Evans A. The Palace of Minos... – Vol. II. Pt. I. – P. 341. Fig. 194e; Geiss H. Reise in das alte Knossos. – Leipzig, 1981. – S. 83–84. Taf. 41, 42; Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur des alten Kreta. – Stuttgart, 1964. – Taf. 22 b, d; Marinatos Sp. Crete and Mycenae. London, 1960. – Pl. 128–132; Hood S. The Minoans: Crete in the Bronze Age. – London, 1971. – Pl. 47, 61, 62.

¹⁹ Можливо, в цьому прихована і таємниця експресивності та динамічності мінойського мистецтва. Звідси, очевидно, і та, іноді надмірна, насиченість мінойських сцен фігурами різних істот та священними предметами.

²⁰ Більшість дослідників, коментуючи дану сцену, звертала увагу на ці шкури, і майже зовсім забувала про фігури, які приховані за ними.

²¹ Таке пояснення сцени може вказувати на ще слабку владу царя, обмежену певною мірою намісниками або царками критських палацових комплексів.

Висновки, до яких ми дійшли аналізуючи сцени, зображені на «келиху вождя» та відтиску печатки з Кносса, доповнюються також свідченнями античних авторів. Так, за даними традиції, критські царі отримували владу з волі богів. Про це особливо виразно розповідає Аполлодор: «Мінос захотів царювати на Криті, але зустрів опір. Однак, він почав стверджувати, що царську владу повинен отримати від богів; щоб надати своїм словам більшої довіри, він сказав, що будь-яке його прохання до них одразу ж буде виконане. І приносячи жертву Посейдону, він попросив, щоб з глибин моря з'явився бик, і побіцяв принести його в жертву [богу. – *Авт.*]. Посейдон вислав йому гарного бика, і [Мінос. – *Авт.*] отримав царську владу» (Μίνως βασιλεύειν θέλων Κρήτης ἐκώλυετο. φήσας δὲ παρὰ θεῶν τὴν βασιλείαν εἰληφέναι, τοῦ πιστευθῆναι χάριν ἔφη, ὃ τι ἂν εὔξεται, γενέσθαι. καὶ Ποσειδῶνι θύων ἠῤῥατο ταῦρον ἀναφανῆναι ἐκ τῶν βυθῶν, καταθύσειν ὑποσχόμενος τὸν φανέντα. τοῦ δὲ Ποσειδῶνος ταῦρον ἀνέντος αὐτῷ διαπρεπῆ τὴν βασιλείαν παρέλαβε)²².

Також слід зазначити, що мінойські царі вважалися дітьми або нащадками чоловічого божества. Антична традиція називає Міноса сином бога Зевса²³. Причому й саме це божество колись царювало на острові. Діодор (Diod. III. 61. 1–2) говорить, що це був Зевс, але той, який жив раніше Зевса Олімпійського: «Розповідають, що брат Атланта Крон, котрий відзначався своїм кощунством і корисливістю, одружився зі своєю сестрою Реєю, від якої народив Зевса, котрого пізніше було названо Олімпійським. Але був і інший Зевс, брат Урана і цар Криту, котрий славою значно поступається молодшому [тобто Зевсу Олімпійському. – *Авт.*]. Останній же був царем всього світу, а старший правив вищезгадуваним островом [Критом. – *Авт.*]» (Κρόνον δὲ μυθολογοῦσιν, ἀδελφὸν μὲν Ἄτλαντος ὄντα, διαφέροντα δ' ἀσεβείᾳ καὶ πλεονεξίᾳ, γῆμαι τὴν ἀδελφὴν Ρέα, ἐξ ἧς γεννησαὶ Δία τὸν Ὀλύμπιον ὕστερον ἐπικληθέντα. γεγόνεναί δὲ καὶ ἕτερον Δία, τὸν ἀδελφὸν μὲν Οὐρανοῦ, τῆς δὲ Κρήτης βασιλεύσαντα, τῇ δόξῃ πολὺ λειπόμενον τοῦ μεταγενεστέρου. τοῦτον μὲν οὖν βασιλεῦσαι τοῦ σύμπαντος κόσμου, τὸν δὲ προγενέστερον, δυναστεύοντα τῆς προειρημένης νήσου). Це дозволяє припустити, що мінойські царі після смерті входили в критський пантеон на правах більш чи менш впливових божеств. Подібні процеси спостерігаються у недалекому минулому в деяких країнах Африки, де померлі королі перетворювались на досить важливих, хоча і другорядних божеств²⁴. Таким чином, до божеств, що були колись царями на Криті, ми можемо віднести й фігуру з довгим жезлом, що зображена на «келиху вождя», а також деякі інші чоловічі фігури, котрі зустрічаються в мінойському мистецтві.

Наведений аналіз так чи інакше дозволяє говорити про особливу форму царської влади – так звану теократичну монархію, при якій духовна та світська влада належить одній особі²⁵.

²² Apollod. III. 8. 1–7. Тут і далі переклад з давньогрецької мови наш.

²³ Див., напр., уривки з Гомера та Вакхїліда: ἐνθ' ἧ τοι Μίνωα ἴδον, Διὸς ἀγλαὸν υἱόν (Od. XI. 568); Εἰ καὶ σε [Μίνωα. – *Авт.*] κεδνὰ τέκεν // λέχει Διὸς ὑπὸ κρόταφον Ἴδας // μιγεῖσα Φοίνικος ἔρα- // τῶνυμος κόρα βροτῶν // Φέρτατον... (Lug. XVII. 29–33). В. Гатрі констатує: «Если высшее хтоническое божество Крита зовется Зевсом в V веке до н. э., то исторически наиболее вероятно, что... имя это заимствовано у верховного бога эллинов. Каким было имя этого критского божества во времена царя Миноса, сказать с определенностью мы не можем...» (цит. за: Отто Б. Приносимый в жертву бог // ВДИ. – 1996. – № 2. – С. 119).

²⁴ Токарев С.А. Ранние формы религии... – С. 346. Н.Я. Марр вважає, що Мінос і Зевс це один і той самий персонаж (Марр Н.Я. Из поездки к европейским яфетидам // По этапам развития яфетической теории. – 1923. – С. 161). Пор.: Богаевский Б.Л. Крит и Микены... – С. 200. Слід також зазначити, що в уявленнях стародавніх єгиптян померлий цар перетворювався на Осїріса.

²⁵ Пор.: Андреев Ю.В. Крито-микенский мир // Ранняя древность. – М., 1989. – С. 316; його ж. От Евразии к Европе... – С. 221 сл.; Бокиш Г. Дворцы Крита // ВДИ. – 1974. – № 4. – С. 91; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. – М., 1952. – С. 52; Evans A. The Palace of Minos... – L., 1935. – Vol. IV. Pt. II. – P. 401; Forsdyke J. Minos of Crete... – P. 13 ff.; Willetts R.F. Cretan Cults and Festivals. –

Концепція теократичної монархії отримала своєрідний розвиток в працях Ю.В. Андреева²⁶. Як вже зазначалося, цей автор доходить висновку, що пам'ятки мінойського мистецтва з зображенням царя були доступні обмеженому колу осіб, до якого входив сам цар і його найближче оточення. Він припускає, що публічна демонстрація царської величі (засобами «монументальної пропаганди») не змогла розвинути на Криті у зв'язку із свідомою табуацією зображення царської персони. «Особа царя вважалася настільки священною, – зазначає Андреев, – що звичайні смертні були позбавлені можливості її лицезріння навіть у вигляді картин та статуй, що дублюють її. Прагнення якомога надійніше застрахувати цього гаранта всенародного процвітання і благоденства від різних шкідливих впливів могло наштовхнути на думку про необхідність приховання його священної особи від зайвої цікавості натовпу, що привело, судячи з усього, до вилучення цієї теми із репертуару мінойських художників-монументалістів». Така свідомо табуація, на думку автора, «свідчить про усвідомлення мінойським суспільством величезної сакральної, а отже, і соціальної значущості особи царя як консорта Великої богині або, щонайменше, її верховного жерця і в будь-якому з цих випадків головного посередника між світом богів і світом людей»²⁷.

Андреев вважав, що державний устрій Криту був за своєю природою не стільки монархічним, скільки олігархічним. Проте він все ж схилився до думки, що не всі критські царі були простими маріонетками в руках правлячої кліки придворних жриць, і що серед мінойських царів іноді з'являлися люди, наділені героїчним або тиранічним темпераментом, які зуміли проявити себе як доблесні завойовники або як мудрі законодавці²⁸.

Проте Андреев та згадувані нами дослідники, на нашу думку, не дали чіткого визначення масштабів та рівня розвитку царської влади на Криті. Вони задовольнялися по суті констатацією того «факту», що мінойські царі вважалися надзвичайно священними та важливими особами.

Розглядаючи питання, пов'язані з масштабами та рівнем розвитку царської влади на Криті, слід звернути увагу на те, що остання перебувала в безперервному розвитку, який супроводжувався постійною боротьбою монархічних кіл з критською олігархією. Спробуємо прослідкувати такий розвиток царської влади на прикладі деяких пам'яток мистецтва.

Сцени з мінойського мистецтва, котрі можуть дати інформацію, яка нас у даному випадку цікавить, для зручності можна поділити на дві групи: сцени, які містять у собі «матріархальні» або умовно кажучи, «матріархально-олігархічні» настрої та сцени, в яких панують монархічні або, так же умовно кажучи, «патріархально-монархічні» ідеї²⁹. При цьому ми повинні враховувати, що сцени з мінойського мистецтва мають загальнодержавне значення і несуть у собі певну пропаганду тих чи інших політичних ідей³⁰. Деякі з цих

London, 1962. – P. 91; Молчанов А.А. Государственно-политическое устройство минойского Крита по данным античной мифолого-исторической традиции // ВДИ. – 1983. – № 3. – С. 106.

²⁶ Андреев Ю.В. Крито-микенский мир... – С. 316; його ж. От Евразии к Европе... – С. 221 слл.

²⁷ Його ж. От Евразии к Европе... – С. 221, 236.

²⁸ Його ж. Островные поселения... – С. 125; його ж. От Евразии к Европе... – С. 170, 236.

²⁹ Першопочаткове протистояння патріархального та «матріархального» порядків з розквітом мінойської держави переросло, на нашу думку, в протистояння між монархією, що органічно пов'язана з патріархатом та олігархією, яка, судячи з усього, сформувалася на базі «матріархату». Детальніше див. про це в наших статтях: Перещ В.М. «Мінойський матріархат» (До питання про роль чоловіка та жінки в державному житті мінойського Криту) (друк); його ж. Мотиви «партійного тотемізму» в мінойському мистецтві (До питання про «мінойський матріархат») (друк).

³⁰ Див. про це детально у вказаних наших працях.

пам'яток ми детально аналізуємо в іншій нашій роботі³¹. Тут же розглянемо лише ті, що безпосередньо стосуються питань, пов'язаних з царською владою.

До пам'яток зі сценами «матріархального» настрою ми можемо віднести вже згадуваний відтиск печатки з Кносса (рис. 4), на якому зображено «Володарку звірів» під час здійснення нею ритуальної церемонії над особою царя. Хоча, як вже зазначалося, дана сцена і була орієнтована на ідеологічне виправдання царської влади, проте в ній робиться гучний наголос на керівну роль богині, котрій цар зобов'язаний своїм «високим» статусом. Таким чином, дана пам'ятка повинна була нагадувати всім промонархічним колам, що головним джерелом найвищої влади є жіноче божество і, відповідно, жриці цього божества.

Що ж стосується пам'яток зі сценами «патріархально-монархічного» настрою, то в першу чергу сюди слід віднести відтиск печатки з Ханії (західний Крит) з зображенням так званого «Астіанакса» або «Володаря міста» (перша половина XV ст.)³² та ще одного пам'ятки «келих вождя» з Аїа Тріади.

На відтиску печатки з Ханії (рис. 5) ми бачимо майстерно зображене місто або, можливо, мінойський палац на покрівлі якого стоїть велична фігура чоловіка з довгим жезлом у руці. Її зображення виконано в тому ж іконографічному каноні, що і зображення інших мінойських божеств. Дослідники по-різному оцінювали цю особу: одні вважали, що вона має бути визнана божеством, інші ж ідентифікували її з царем³³. Андреев, судячи з усього, схиляється до компромісного вирішення проблеми, звертаючи увагу на те, що цар міг вшановуватися на Криті як земне втілення верховного чоловічого божества. Він вважає, що ця сцена також пов'язана з ритуалом інтронізації мінойського царя: простягаючи вперед руку з жезлом, цар ніби приймає під свою опіку місто і стверджується при цьому в своєму праві на найвищу

Рис. 5. Відтиск печатки з Ханії

владу³⁴. Для нас же в даному випадку важливим є те, що цей «Володар міста» позбавлений будь-якої залежності від Великої богині і постає як самостійна фігура.

На «келиху вождя», як вже зазначалось, цар виражає повну покору чоловічому божеству. Ця сцена для нас є дуже важливою, адже, на противагу сцені на відтиску печатки з Кносса, де богиня благословляє на царство царя-жерця, сцена на «келиху вождя» говорить про інше джерело найвищої влади, що втілене тут вже в чоловічому божестві³⁵. У цьому полягає величезне значення цієї, можна сказати, найунікальнішої пам'ятки як джерела з вивчення «мінойської монархії».

Слід звернути увагу на те, що на відтиску печатки з Кносса цар постає перед величною богинею значною мірою приниженим та неповноцінним. Він не має жодних атрибутів царської влади і, судячи з усього, не поспішає їх прийняти від самої богині³⁶. Підіймаючи

³¹ Перещ В.М. «Мінойський матріархат»...

³² Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 233, 234. – Ил. 50.

³³ Див. про це: там само. – С. 234–235, з посиланнями на інших дослідників.

³⁴ Там само. – С. 235.

³⁵ Ця сцена також може свідчити про перехід успадкування царської влади по чоловічій лінії.

³⁶ Як нами вже зазначалось, мінойське мистецтво зображує не якісь вихоплені навмання епізоди з урочистих церемоній, а кульмінаційні моменти, сцени найвищих і найважливіших точок розвитку подій. І якщо розглядати цю сцену такою, якою вона зображена у даний конкретний момент, то не обов'язково робити припущення, що цар повинен отримати від богині скіпетр (до такої думки, як вже зазначалося, схиляється Андреев: Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... С. 231 сл.). Нам здається, що ця сцена орієнтована на те, щоб показати, що «царський скіпетр» (а отже, і верховна влада) належить саме богині, а не царю.

руки до обличчя, він старанно та боязко відтворює вже згадуваний нами відомий у мінойському мистецтві жест. Таким чином, верховна влада царя на цій сцені підпадає під певні сумніви, максимально обмежуючись владою богині. На келиху ж юний цар, виражаючи повну покору чоловічому божеству, постає вже повноцінним та достойним правителем. Його зображено з головними атрибутами царської влади, які він впевнено тримає у *своїх* руках.

Таким чином, ми доходимо висновку, що «келих вождя» та відтиск печатки з Ханії повинні були запевнити мінойців у тому, що влада царя не залежить від божественного жіночого начала, яке уособлювало «матріархально-олігархічні» кола мінойського суспільства.

Слід зазначити, що більшість пам'яток зі сценами, на яких панують «матріархальні» настрої, було виявлено, як це не дивно, у столичному Кноссі, де здавалося б мала знаходитись головна резиденція мінойського царя. Пам'ятки ж, на яких зображено сцени з «патріархально-монархічними» настроями, було знайдено за межами Критської столиці.

Таким чином, перед нами постає питання: чому у Кноссі, який відіграв роль об'єднавчого центру мінойської держави ³⁷, так яскраво проявились «матріархальні», а не монархічні ознаки (в усякому разі на «наших» пам'ятках мистецтва), і яка причина «протистояння» Кносса та інших частин острова, що виражене в зазначених сюжетах на пам'ятках мистецтва? Нам здається, що відповідь слід шукати в наступному.

Очевидно, історично так склалося, що в Кноссі переважали «матріархально-олігархічні» кола, які користувалися величезним авторитетом у критському суспільстві і брали безпосередню участь в організації релігійної сфери і, відповідно, в управлінні Критської державою³⁸. Тому Кносс вже хоча б у психологічному відношенні був першопочатково закритий для розвитку монархії, яка, у свою чергу, змушена була шукати точки опору в інших регіонах Криту. Пропаганда «патріархально-монархічних» ідей, у тому числі й за допомогою сюжетів на пам'ятках мистецтва, у найвіддаленіших куточках острова не зустріла такого серйозного опору зі сторони кноссських жриць. І так могло статися не лише тому що монархія, поширюючи свої ідеї на околицях острова, не загрожувала суттєво авторитету «Матерів» у Кноссі, так, як це могла б зробити пропаганда у самій столиці. Логічно буде припустити, що кліка кноссських жриць була зацікавлена у об'єднанні Криту і міцному союзі його регіонів. Таке об'єднання було б міцніше за умови, що державу очолить одна особа – цар. Також, очевидно, кноссські державні жінки вирішили, що краще ділитися владою з цією особою, – як би це там не суперечило самій «матріархальній» ідеології, – ніж ділитися нею зі знаттю всього Криту. Таким чином, шляхом певних компромісів створювалися союзи між монархічними та «матріархально-олігархічними» колами. Особливості подібних союзів яскраво представлені на згаданому відтиску печатки з Кносса: богиня визнає владу царя за умови, що він буде повністю коритись її волі. Царі ж, очевидно, погоджувались брати на себе посаду верховного жерця Великої богині з метою посилити свою особисту могутність у Кноссі ³⁹.

³⁷ У літературі вже неодноразово вказувалося на те, що у період «нових палаців» Крит був об'єднаний в одну державу на чолі з Кноссом. Про це свідчить, в першу чергу, відсутність укріплень навколо критських палаців та поселень, наявність доріг, які з'єднували палаци між собою, вражаючи подібність схем всіх чотирьох палаців, які будувалися, очевидно, за зразком Кноссського палацу (Evans A. The Palace of Minos... – Vol. III. – P. 6; Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества (XXX–XII вв. до н. э.) // История Европы. – М., 1988. – Т. 1. – С. 148–149; Андреев Ю.В. Островные поселения... – С. 125 и прим. 2, С. 175; його ж. От Евразии к Европе... – С. 132, 143).

³⁸ Див. про це: Перещ В.М. «Мінойський матріархат»..., з посиланнями на інших дослідників.

³⁹ Пор.: Landtman G. Origin of priesthood. – Ekenaes, 1905. – P. 67.

На нашу думку, формування «мінойської монархії» відбувалось не стільки в «матріархальній» атмосфері Криту, скільки у жорстоких війнах, що велись мінойськими царями в Егейському регіоні. На користь цього свідчить, з одного боку, велика роль жінок у державному житті Криту та відсутність у мінойському мистецтві яскравих ознак існування царської влади, з іншого ж – розповсюдження мінойської культури по всій Егеїді та свідчення античних авторів про широку воєнну експансію самовладного царя Міноса.

Так, Страбон, посилаючись на давніх авторів, говорить, що Мінос «...був одноосібним правителем, застосовував насилля, обкладав [сусідні народи. – *Авт.*] даниною»⁴⁰. З контексту можна зрозуміти, що автор, називаючи Міноса *τυραννικός*, *βίαιος* та *δασμολόγος*, характеризує його як правителя земель, розташованих за межами Криту. Далі Страбон звертає увагу на те, що існують свідчення, за якими Мінос був чужоземцем (*ξένον τῆς νήσου*)⁴¹. Останнє дозволяє нам зробити припущення, що мінойські царі були настільки заклопотані морськими походами, що жителі Криту взагалі не сприймали їх як своїх (місцевих) правителів.

Очевидно, будучи повновладним правителем у завойованих частинах Егейського регіону, «Мінос» залишався для критян відносно незначною політичною фігурою⁴². На самому Криті його влада була ще слабкою. Про це свідчить вже згадуваний факт відсутності у мінойському мистецтві яскравих ознак існування царської влади, а також статус міфічного царя Міноса, коли ми зустрічаємо його безпосередньо на Криті. Так, міф (*Apollod. III. 8. 1–7*)⁴³ розповідає, що Мінос, щоб отримати царську владу, мусив продемонструвати прихильність до нього богів. Сильна ж монархічна влада, як відомо, не має необхідності доводити своє божественне походження⁴⁴. Також до обов'язків царя, очевидно, входило вміння впливати на природні явища. Так, у Вакхіліда (*Lyg. XVII. 52–57*) ми знаходимо епізод, в якому Мінос звертається до Зевса з проханням послати в небо блискавку: *Μεγαλοσθενές // Ζεῦ πάτερ, ἄκουσον· εἰ πέρ με νύμφα // Φοίνισσα λευκώλενος σοὶ τέκεν, // νῦν πρόπεμπ' ἀπ' οὐρανοῦ θοάν // πυριέθειραν ἀστράπην // σᾶμ' ἀρίγνωτον*. Подібну картину ми зустрічаємо в області Усукума (на південь від озера Вікторія), де «султану» приписувалися вміння викликати дощ та проганяти шкідливих комах. Якщо правитель був не здатний виконати ці завдання, то «піддані» могли позбавити його влади⁴⁵.

Таким чином, ми доходимо висновку, що на Криті влада царів не встигла набути деспотичної форми і тому царям доводилося періодично демонструвати свої надприродні властивості. Така практика не завжди сприяла розвитку царської влади, тому критські царі, на нашу думку, вважали за краще перебувати в постійних воєнних походах (в яких цар, очевидно, мислився як «деспот»⁴⁶), доводячи свої «надприродні якості» у боях, а не у різних складних землеробських ритуалах, які час від часу «вигадували» кносські жриці для царів, котрі драгували їх своїми деспотичними нахилами. Наслідком всіх цих складних та динамічних процесів було утворення так званої мінойської імперії.

⁴⁰ *τυραννικός τε γένοιτο καὶ βίαιος καὶ δασμολόγος* (Strabo Geogr. X. 4. 8. 24–25).

⁴¹ *ἔστι δὲ καὶ ἄλλος λόγος οὐχ ὁμολογούμενος, τῶν μὲν ξένον τῆς νήσου τὸν Μίνω λεγόντων τῶν δ' ἐπιχώριον.* (Strabo Geogr. X. 4. 9).

⁴² Нам здається, що у цьому відношенні становище «Міноса» було подібним до становища таких видатних полководців як Ганнібал та Юлій Цезар, котрі користувалися величезним впливом в своїй армії та на завойованих землях, проте відчували на собі всю «несправедливість» сенатської верхівки.

⁴³ Див.: С. 221.

⁴⁴ Пор.: Токарев С.А. Ранние формы религии... – С. 340: «Там, где царская власть укрепилась и приняла деспотическую форму, там не могло быть и речи о привлечении царя к ответственности, о его детронизации народом... культ царя принимал там безусловную форму».

⁴⁵ Токарев С.А. Ранние формы религии... – С. 340.

⁴⁶ Пор.: Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества... – С. 150.

Однак, розвинувшись у морських володіннях «Міноса», царська влада повинна була більш чи менш активно шукати шляхи розвитку й на Криті. Таким чином, формування власне критської монархії, на наш погляд, відбувалося в напрямку «з моря на сушу». Простіше кажучи, зовнішні військово-політичні успіхи «змушували» «Міноса» дбати про свій авторитет та владу і на самому Криті, що мало проявитися у наступі на політичних противників⁴⁷ та звеличенні царської влади, у тому числі й засобами «монументальної пропаганди», як це було у країнах Стародавнього Сходу.

Той факт, що археологічно не зафіксовано застосування публічної демонстрації царської влади, ще не є доказом того, що її не існувало. Також нам важко погодитись з думкою Андреева, що зображення царя було свідомо вилучено мінойськими художниками із доступних простонароддю сцен внаслідок прагнення застрахувати цю священну особу від всіляких шкідливих впливів. Така точка зору не є виправданою хоча б тому, що зображення не менш священних осіб – мінойських жриць та богинь – широко представлені на мінойських фресках, які були доступні різним прошаркам суспільства. Більш того, вони не лише не приховують своїх облич від шкідливих впливів «недоброзичливих глядачів», а й демонстративно виставляють на загальний огляд найінтимніші частини свого тіла – повністю оголені груди⁴⁸. Щоб пояснити відсутність археологічних джерел, які з впевненістю можна було б сприймати як свідчення більш чи менш розвиненої влади мінойських царів, зокрема пояснити відсутність царської особи в мінойському мистецтві, яке було б доступним всьому суспільству, – слід звернути увагу на наступне.

Очевидно, не всі критські царі були такими темпераментними правителями, яким античні автори зображують Міноса. В часи певного послаблення монархії кносська олігархія, будучи зацікавленою в обмеженні царської влади, повинна була спрямувати свою діяльність на певне послаблення монархічних ідей в мінойському суспільстві, зокрема в Кноссі. Тому пам'ять про такого правителя, яким був, наприклад, легендарний Мінос мала бути стертою якщо не з розповідей то з інших джерел інформації, в першу чергу з пам'яток монументального мистецтва⁴⁹ (якщо такі дійсно існували)⁵⁰. Не будемо забувати, що у

⁴⁷ На пам'ятках мистецтва, які дійшли до нас, це протистояння відобразилося в сюжетах з «патріархально-монархічними» мотивами та мотивами «партійного тотемізму» (див. про це вказані наші статті). В творах же античних авторів розповідається про те, як Мінос наодинці з божеством періодично переглядав критські закони. Diod. V. 78. 3: «[Мінос – *Αἰμ.*] дав критянам також немало законів, оголосивши, що отримав їх від свого батька Зевса, коли зустрічався з ним для бесід в якійсь печері» (θεῖναι δὲ καὶ νόμους τοῖς Κρησίν οὐκ ὀλίγους, προσποιοῦμενον παρὰ Διὸς τοῦ πατρὸς λαμβάνειν, συνερχόμενον εἰς λόγους αὐτῷ κατὰ τι σπήλαιον). Plato Leg. 624. A.7–B.3: «Невже ти стверджуєш, згідно Гомера, що Мінос кожні дев'ять років ходив на бесіди до свого батька і відповідно до його настанов, встановлював закони для ваших полісів?» (Μῶν οὖν καθ' Ὀμηρον λέγεις ὡς τοῦ Μίνω φοιτῶντος πρὸς τὴν τοῦ πατρὸς ἐκάστοτε συνουσίαν δι' ἐνάτου ἔτους κατὰ τὰς παρ' ἐκείνου φήμας ταῖς πόλειςιν ὑμῖν θέντος τοῦ νόμου;). Див. також: Hom. Od. XIX. 178; Strabo Geogr. XVI. 2. 38; Dion. Halic. Ant. Rom. II. 61; Paus. III. 2. 4; Val. Max. XII. Очевидно, після таких зустрічей, царі могли вносити певні поправки до «мінойської конституції». Пор.: Молчанов А.А. Государ.-пол. устр... – С. 106.

⁴⁸ Див., напр., фреску з Акротірі (там само. – С. 192. Ил. 39.2).

⁴⁹ Також можна припустити, що зображення «Міноса» на Криті руйнувалися не лише лагідною рукою «матріархату», а й ахейськими завойовниками.

⁵⁰ Виходячи з того, що «мінойська монархія», як вже було зазначено, формувалася не стільки на Криті, скільки за його межами, ми схилиємося до думки, що пропаганда монархічних ідей за допомогою монументального мистецтва не набула значних масштабів. Але ми не ставимо під сумнів, що вона хоча б періодично нагадувала про себе. Про це свідчить хоча б вже згадуваний так званий цар-жрець – розфарбований рельєф з Кносса, висота якого дорівнює 2,2 м (Соколов Г. Эгейское искусство. – М., 1972. – Ил. 55). Проте дане зображення наскрізь пронизане «матріархальними» мотивами (завдяки чому воно, очевидно, й уціліло). На це вказує те, що тіло цього «царя» розфарбовано білим («жіночим») кольором.

мінойському мистецтві взагалі існувало певне табу на сцени війни⁵¹, яка завжди була тісно пов'язана з царем. Таким чином, знищення будь-яких грубих монархічних проявів без особливих перешкод виправдовувалося ідеологічно, і пам'ятки з такими сценами могли розцінюватися як стилістична помилка. В інших же регіонах Егеїди пам'ять про «Міноса» підтримувалася як про лихого завойовника. Тому все, що нагадувало про нього мало бути також знищеним. Все, що вціліло, було або непоміченим «антимонархічними колами», або прийнятим за таке, що не загрозувало «матріархальному космосу». Залишилися лише зображення царів, які не мали особливих індивідуальних рис (зображення на печатках, відтисках з них і т. п.). Можливо, саме тому «мінойська монархія» постає перед нами настільки «безликою» та «аморфною».

Наведений аналіз, на нашу думку, вказує на те, що царська влада не лише не досягла рівня старосхідної деспотії, а й взагалі не набула скільки-небудь серйозного значення на Криті. Низький рівень розвитку монархії на острові, очевидно, пов'язаний з певною «недорозвинутістю» самого мінойського суспільства, в якому все ще продовжували домінувати традиції первісного колективізму. На обличчі «мінойської монархії» лежать такі ж яскраві відбитки «рафінованого примітивізму» як і на всій мінойській цивілізації⁵².

Мінойські царі, чи то не отримавши необхідної підтримки у критській армії та суспільстві, чи то не маючи достатнього морального потенціалу, який дозволив би вчинити замах на віковичний і освячений Великою богинею «матріархальний космос», так і не зважились на радикальну боротьбу з «божественними Матерями».

Таким чином, перебуваючи майже весь час у воєнних походах, «Мінос» навіки прославив Крит своїм іменем, але так і не став твердо на ньому царем.

Розмериця Ю.О.,

*аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Державницький погляд Д. Дорошенка на українську історію

В статті зображена роль Д. Дорошенка в формуванні державної концепції української історії, її реалізації в «Обзорі української історіографії», «Очерке історії України» і других наукових трудах ученого.

The present article focuses on D. Doroshenko's role in forming the state concept of Ukrainian history and its realization in some of the scientist's works, particularly in 'Ukrainian Historiography Review' and 'Essay on History of Ukraine'.

Ключові слова: *концепція, державницький напрям, місія, українська історіографія, історична схема, спрямованість, розвиток теорії.*

Дмитро Дорошенко (1882–1951) — видатний український історик, українознавець, громадський та політичний діяч. Йому належить вагомий внесок у розвиток української історичної науки, насамперед на еміграції, розроблення та популяризацію державницької концепції української історії, у зміцнення зв'язків між українськими та європейськими науковцями. Чільне місце в його спадщині посідають дослідження з історії українознавства, він одним з перших започаткував систематичні студії з української історіографії, її викладання у вищій школі, оприлюднив перший загальний курс історії української історичної науки [14], в якому втілена оригінальна концепція і періодизація української історіографії.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., а саме – з відновлення державної незалежності України, на батьківщину почала повертатися творча спадщина Д. Дорошенка, насамперед головні його праці: «Нарис історії України», «Історія України 1917–1923 рр.» та «Огляд

⁵¹ Пор.: Schachermeyr Fr. Die minoische Kultur... – S. 128.

⁵² Пор.: Андреев Ю.В. От Евразии к Европе... – С. 215. Прим. 29.

української історіографії». Підвищений інтерес до наукових праць історика зумовлений передусім тим, що він у числі перших виклав українську історію з державницьких позицій і разом з В.Липинським, С.Томашівським та іншими істориками започаткував державницький напрям в українській історіографії. Ця його роль частково дістала висвітлення в працях дослідників як в Україні, так і у діаспорі [18].

Однак, дослідження державницької концепції української історії є настільки актуальним і важливим, що потребує подальших студій. Пропонована стаття має за мету висвітлити процес формування державницьких поглядів Д.Дорошенка та їх реалізацію як у ході аналізу української історичної думки, так і у викладі нового бачення історії України з висоти ХХ ст.

За образним і влучним висловом Л.Винара, Д. Дорошенко – «головний промотор державницьких історіософічних концепцій» [3;54], які він виводив з надбань української історичної думки і з самого українського історичного процесу. Запорукою нового розуміння Д.Дорошенком української історії була його солідна науково-теоретична підготовка, яку від одержав, слухаючи кращих професорів в університетах Варшави, Петербурга та Києва. У 1909 р. він закінчив історично-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира з дипломом І ступеня [13]. Ще будучи студентом, Д.Дорошенко проявив себе серйозним дослідником і оприлюднив кілька праць [10], у яких визрівав державницький погляд на історію козацтва та автономію України. При цьому особлива увага зверталась на пошук і систематизацію джерел з української історії. З цією метою він на побажання української студентської громади у Петербурзі видав у 1904 р. «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» – працю, потреба якої для української інтелігенції того часу була очевидною.

У дореволюційний період з-під пера молодого історика з'явилися здебільшого невеликі за обсягом праці науково-популярного характеру, але вже вони засвідчили непересічний талант дослідника і в них неважко було помітити майбутнього вченого. Як зауважує Я. Калакура, українську революцію Д.Дорошенко «...зустрічав як уже сформований історик, джерелознавець, видавець, член НТШ. Як історик, він твердо стояв на позиціях наукового синтезу знань з історії України, послідовно обстоював державницьку ідею» [16; 244]. Глибокі зміни у поглядах Д.Дорошенка на українську автономію та державу відбулися протягом 1917 р. У ненадрукованій статті «З історії автономії і федерації України», написаній в першій половині 1917 р., він ще стояв на позиціях автономії України у рамках федерації і спирався на традиції української історичної думки, яка вбачала в автономії український ідеал: «Ідея автономії і федерації ніколи не зникла в думках передових людей українського громадянства...», вона притаманна і самому українському народу, і найкращим його представникам – Б.Хмельницькому, декабристам, Кирило-Мефодіївським братчикам, М.Драгоманову, українській фракції і Думи, М.Грушевському, – писав він.[12. Спр. 36]. Серйозний вплив на світогляд молодого науковця справила активна участь в українському визвольному русі, у діяльності Революційної української партії, у Товаристві українських поступовців, а відтак і у Українській Центральній Раді. Наприкінці 1917 р. Д.Дорошенко вже твердо стояв на засадах державної незалежності України, наголошуючи, що народи повинні розбити «останню скарлупку своєї спільної тюрми» [8].

В уряді П.Скоропадського він був міністром закордонних справ Української держави, але, за його словами, «зовсім не був гетьманцем», а зробив це тому, що вважав, що «...традиція української національної державності мусить піддержуватися в кожній, хоча б може і перехідній, тимчасовій формі державності», що головне – активна будівнича робота у національних інтересах. Вже потім, – писав він, – «...коли я придивився до державної праці Гетьмана і тих перспектив, які вона, на мою думку, одкривала для нашої національної справи, й зробився, дійсно, «гетьманцем». Д.Дорошенко схилився до того, що «Гетьманство було і єсть досі найбільш відповідною і одиноко здійсненою формою організації самостійної української держави...» [6; 42–59]. Існує думка, що Дмитро Іванович не проявляв

особливого інтересу до політики, оскільки бачив себе насамперед науковцем. Про це зазначав у своїх споминах і П. Скоропадський [21].

З 1920 р. і до кінця життя Д.Дорошенко перебував у еміграції. Будучи професором Українського вільного університету, директором Українського наукового інституту в Берліні, очолюючи Українську вільну академію наук, він завжди на перше місце ставив дослідну роботу. Саме в еміграції вчений остаточно заявив про себе як сформований історик-державник. Він підготував близько тисячі праць з історії України та історіографії, оприлюднив унікальні спогади та публіцистичні твори. Вся ця спадщина пронизана любов'ю до України, прагненням якомога повніше прислужитися українському народу. За визначенням О.Оглоблина, Д.Дорошенко «...перший серед українських істориків розробив наукову концепцію історії України від її початків до сучасності не тільки як процесу розвитку українського народу, а і як процесу розвитку української державності» [19; 198].

Розвиток державницького напрямку української історіографії Д.Дорошенко пов'язував з могутнім наростанням українського руху на початку ХХ ст. Українські визвольні змагання ставили нові завдання перед українською історичною наукою – показати успадкування української державницької традиції, започаткованої Київською і Галицько-Волинською державами, підхопленої за козацької доби і продовженої новітнім українського національно-політичним відродженням. Учений поєднував виникнення державницького напрямку з відображенням в історичній науці реальних процесів, з природним відновленням і продовженням старої української національно-історичної думки, а це визначило подальший розвиток новітньої української історіографії.[11]

Як відомо, державницький напрям в українській історіографії став логічним продовженням народницької традиції, яку зазвичай пов'язують з іменем М. Грушевського. У своїх історіографічних працях Д.Дорошенко розглядав М. Грушевського як найвидатнішого історика, високо оцінюючи його діяльність у НТШ у Львові, у Київському науковому товаристві. Головною заслугою М. Грушевського дослідник вважав те, що він «...побудував, уgruntував і впровадив у науковий вжиток першу схему історії українського народу на цілій просторі його історичного життя на заселеній ним території як один суцільний і нерозривний процес» [11; 396–405]. Разом з тим Д.Дорошенко розходився з М. Грушевським у поглядах на роль держави в історії, вважаючи, що в «Історії України — Руси» недооцінена роль державних змагань українських князів і гетьманів. Посилаючись на статтю М. Грушевського «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» («Борітеся-поборете», 1920. – Ч. 1.), Д.Дорошенко стверджував, що його історичним працям бракувало «державно-національної провідної ідеї». Можна приєднатися до думки Л. Винара, що ці критичні зауваження Д.Дорошенка відносно М. Грушевського базувалися на надто слабкому джерельному підґрунті і була віддзеркаленням ідеологічної боротьби між політичними середовищами того часу, що безпосередньо впливала на історіографічні праці істориків-державників [4; 99–102]. До того ж, сучасні історіографічні дослідження творчості М. Грушевського засвідчують, що у його історичних розвідках були і «народницькі» і «державницькі» елементи.[5; 65–85]

Великий вплив на утвердження державницького бачення історії України справила співпраця і листування Д.Дорошенка з В. Липинським, який був українським послом у Відні, їх аналіз уроків національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., спільне видання журналу «Хліборобська Україна», на сторінках якого була опублікована державницького спрямування стаття Д.Дорошенка «История Русов».[1] Він підтримував думку В.Липинського про необхідність звільнитись від ідеології недержавності, усвідомити розмах історії України, широкі державні, організаційні замисли наших предків і у такий спосіб можна науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини [10].

Відштовхуючись від досвіду історії, Д.Дорошенко, як і В. Липинський, вважав, що збудувати державу, завоювати владу спроможна тільки провідна верства, яка веде за собою маси. В «Огляді української історіографії» Д.Дорошенко присвятив В.Липинському доволі

обширний розділ, високо оцінивши його праці «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі 1657–1659». Він назвав їх «найважливішою появою на полі української історіографії останніх двох десятиріч роки», найсильнішими і найважливішими «...з усього, чим позначився в новій українській історіографії великий здви́г, який зробили в ній революція і відродження української державності». На його думку, «В. Липинського не задовольняла наукова праця в затишку архівів та бібліотек; його тягло до живої активної праці; йому хотілося не «писати історію» свого народу, а творити її, робити; по своїй вдачі це був борець, вояк; в його крові озивалася кров тих наших старих лицарів, що своїм плугом орали цілину українських степів, обертаючи їх в родючі лани, а в слушній потребі боронили мечем рідну землю від ворогів».[2; 1–8]

За значенням він ставив В. Липинського на один щабель з М. Грушевським. Праці В. Липинського, на думку дослідника, були перейняті тим духом національно-державних стремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії від часів М. Костомарова і В. Антоновича [14]. Оцінюючи В. Липинського, дослідник писав: «В усякому разі, від часу появи «Чудацьких думок» Драгоманова українська політична думка не мала твору, який би з такою сміливістю, з таким розмахом порушував болючі питання українського національного життя, так гостро критикував старі пережиті погляди й хибні поняття. Та руйнуючи старе, В. Липинський одночасно ставить на його місце нове, відкриває перед нами нові широкі горизонти, ставить нові завдання і вказує шляхи, якими можна ті завдання розв'язати і вирішити» [15].

Праця Д. Дорошенка «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (1925) була першою аналітичною публікацією, присвяченою В. Липинському і його публіцистичним творам – трактату «Листи до братів хліборобів» («Хліборобська Україна», 1920–1925), на якому будувалася ідеологія гетьманського руху. Д. Дорошенко розумів, що публіцистичні твори В. Липинського не є науково-історичними дослідженнями, що вони мали соціологічно-історичний характер, ґрунтувалися на аналізі конкретно-історичного досвіду, а тому невіддільні від надбань української історіографії. Праці Д. Дорошенка, котрі з'явилися на початку 1930-х років, містять елементи критики наукового доробку В. Липинського. В одній з них: «Lypynskij. Nacrtok z novejsi ukrajinske historiografije» Д. Дорошенко використовує критику М. Грушевського, який писав, що в революції Б. Хмельницького нарастив українсько-державний аспект, а козацька старшина була керівною державною верствою, яка мусила дбати про інтереси всієї держави, також виправляється хронологія щодо державницьких планів Хмельницького. Разом з тим, не критикуючи В. Липинського, автор фактично приєднується до М. Грушевського, який відкинув гіпотезу останнього, що гетьман і його соратники в 1649 р., як і у 1648 р. залишалися на позиціях козацького автономізму у складі Речі Посполитої і стверджував, що з січня 1649 р. планом Хмельницького було створення Української незалежної держави [9; 3–15]. Саме тому, можна наголосити, що Д. Дорошенко після смерті В. Липинського спокійніше, більш критично й об'єктивно оцінював творчість видатного українського історика і політолога: «Писав В. Липинський в добі і в обставинах, значно відмінних від сьогоднішніх, і цим пояснюється, що деякі його — не основні правда погляди — здаються нам на сьогоднішній день уже не актуальними» [2; 1–18].

Державницька концепція Д. Дорошенка найбільш повно реалізована в його «Нарисі історії України». В основу покладено історичну схему М. Грушевського: витоки української державної організації з осередком у Києві, розвиток і занепад Київської держави, доба Галицько-Волинської держави, панування Литви й Польщі на українських землях, постання Української козацької держави, занепад українського життя й поділ українських земель між Росією і Австрією, національне відродження, змагання за відродження Української держави. Але ця схема української історії у дослідника наповнена новим державницьким змістом. Відштовхуючись від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін.) до автора «Истории Русов»,

Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Мартоса, через збереження національно-історичної традиції є творах Т. Шевченка і М. Драгоманова до її відродження в працях В. Липинського та інших представників державницького напрямку української історіографії. Д. Дорошенко вважав, що є результатом втрати останніх ознак української державності, занепаду української провідної верстви, відмови від національно-історичної традиції і впливу західноєвропейського романтизму відбувається повстання і зміцнення народницького напрямку в 1830–1840-х роках. Боротьба державницького і народницького напрямів стала основною антитезою концепції української історіографії Д. Дорошенка. Вчений розглядав історію українського народу як єдиний, суцільний і безперервний процес. Описуючи кожен із періодів систематично і послідовно, він подає не лише політичну історію, а й державний устрій, що відповідав даному часу, культуру, соціальні відносини, економічний розвиток. Історик намагався дати відповіді на питання: хто саме у конкретний історичний момент був насправді конструктивним елементом, будівничим тогочасної української державності і які чинники відігравали в цьому процесі суто руйнівну роль.

Великі князі кийвські – Ігор, Святослав, Володимир, Ярослав – оцінені з державницьких позицій, підкреслені їх якості як державних мужів (об'єднання руських земель в єдину державу, піднесення її міжнародного авторитету, розвиток економіки й культури, захист кордонів від ворогів. Виразниками і носіями української державницької ідеї у той час були великий князь і його найближче оточення.

Великий за обсягом розділ присвячений національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст. та виникненню Української козацької держави. Українських гетьманів, їхню політичну діяльність історик оцінює за державницьким критерієм. Для Д. Дорошенка поділ йде по лінії «державних» або «недержавних мужей» [17; 32].

Відтак, для нього Іван Брюховецький – «великий демагог, честолюбець та егоїст», Павло Тетеря – людина, що визначалася «ненаситним користолюбством, безмежним егоїзмом і жорстокістю», не заслуговували на назву державного мужа [7; 66–67]

Видатними державними мужами, що визначили метою свого життя створення сильної вільної держави, на його думку, були гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. Тому, роблячи акцент на значному внеску Б. Хмельницького як державного діяча, сильного ініціатора української держави, великого дипломата і патріота, Д. Дорошенко писав: «...це саме він нав'язав перервану ще в середніх віках нитку Української державності, і створена ним українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям» [7; 49].

Особливу увагу дослідник звертав на висвітлення українсько-російських відносин. Своє розуміння суті ставлення росіян і Росії до України вчений подав ось в такій формулі: «Хоч Росія і дивилась на Україну як на «искони русській край», заселений таким самим «руським» православним народом, але властиво ставилася вона до України як до колонії й визискувала її природні багатства, даючи їй взамін далеко менше, ніж забирала з неї безпосередніми й посередніми податками» [7; 326].

Д. Дорошенко у своїй праці висвітлив також обласну історію України; розглянув Гетьманщину, Галичину, а також Буковину, Карпатську Україну, Слобідську Україну, Правобережжя, Запоріжжя, Кубань. При цьому історик підкреслював «...глибоку єдність культурно-національного українського типу», представники якого з давніх-давен заселяли ці землі, автор вказує на існування впродовж всього історичного процесу широкого спектру взаємовідносин і взаємовпливів [7; 228].

Фахова увага в державницькій концепції історії України Д. Дорошенка приділялась історії церкви на українських землях. Для нього історія церкви була продовженням загальної історії Української держави, підкреслюючи незаперечну роль православної

церкви у національно-державних визвольних змаганнях українського народу, у відбудови української державності.

Характеризуючи державницьку місію Д. Дорошенка, Н. Полонська-Василенко зазначила: «Практичній праці – будівництву Української Держави – віддав Дорошенко кращі роки своєї молодости; істориком-державником України залишився він до смерті, і в останні дні свого життя ще мріяв про дальшу працю і будував пляни поширення її. Образ його – шляхетний, гуманний, толерантний, сповнений особистого чару, буде вічно стояти в уяві тих, хто мав щастя знати його. В своєму ставленні до людей він стояв понад партіями, над політичним розбиттям українці». Його ідеалом була завжди Соборна Незалежна Українська Держава, його критерієм в оцінці людей – любов їх до України» [20; 5].

Підсумовуючи, викладене доходимо висновку, що державницька концепція історії України Д.Дорошенка ґрунтувалась на солідній джерельній базі, глибокому знанні предмета дослідження, поєднувалась з структурною чіткістю й логічністю викладу матеріалу, з прагненням до об'єктивності та всебічності пізнання. Без урахування доробку видатного історика неможливо уявити розвиток сучасних наукових студій з української історії, коли державницький напрям став домінуючим в історіографії.

Література

1. Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982. – № 3 – 4 (75-76).
2. [Дорошенко Д.] В. Липинський. До 15-ти літніх роковин його смерті // Український літопис. – 1946. – Ч.9.
3. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик, 1982-1983. – Ч.3-4.
4. Винар Л. Силуети епох.- Дрогобич, 1992.
5. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука.- Львів, 1999.
6. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна: 1920 – 1921. – Відень, 1925. – Кн. II.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Т.2.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Мюнхен, 1969.
9. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів // Дорошенко Д. Нарис історії України. – Київ: Глобус, 1992. – Т. 1.
10. Дорошенко Д. Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью. – СПб., 1904; Дещо про автономію України. Як вільних козаків зроблено кріпаками. – Харків, 1906; Білоруси і їх національне відродження. – К., 1908.
11. Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 4.2.
12. Дорошенко Д.І. З історії автономії та федерації України. Стаття. Чернетка. 1917 р. – ІР НБУ. ім. В.І. Вернадського. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 36.
13. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє-минуле. – Вінніпег: Тризуб, 1949.
14. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996.
15. Забаревський М.(псевдонім Д. Дорошенка). В. Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1925.
16. Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004.
17. Крупницький Б. Д. Дорошенко та його двотомні «Нариси історії України» // Український літопис (Аугсбург). – 1954. – Ч. 2.
18. Крупницький Б.Д. Д.Дорошенко та його двотомні «Нариси історії України», Український літопис (Аугсбург). – 1954. – Ч. 2; Винар Л. Дмитро Дорошенко. Dmytro Doroshenko. 1882–1951. – Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто, 1983; Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.) Автореф. дис... канд. істор.наук.- К.,1997; Галушко К. Дмитро Дорошенко. Людина між історією і політикою // Історія України 1917–1923 рр. У 2 т. – К., 2002 – Т. 1.; Полонська-Василенко Н. Д. Дорошенко – історик-державник // Народна газета. – 2002. – № 13 та ін.
19. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917-1956. Переклад з англ. – К., 2003.
20. Полонська-Василенко Н. Д. Дорошенко – історик – державник. // Народна газета. – 20002. – № 13.
21. Скоропадський П. Спомини (кінець 1917 – грудень 1918) / Гол. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995.

*Свистович С.М.,**канд. істор. наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

Участь громадських об'єднань у вилученні матеріальних ресурсів в українському селі у другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

В статті на основі малоизвестных архивных источников, статистических изданий и материалов периодической прессы освещаются особенности реализации большевизским режимом кампании экономического ограбления украинского села во второй половине 20-х – начала 30-х годов ХХ в. и участие в ее осуществлении общественных объединений Украинской СРР.

Basing on some poorly-studied archives, statistics and periodicals, the author of the given article reveals some peculiarities in realizing the Bolsheviks' campaign aiming to «rob economically» Ukraine's villages in the late 1920s – early 1930s. He also studies the participation of public organizations of Ukrainian SSR in the mentioned above campaign.

Ключові слова: *громадські об'єднання, матеріальні ресурси, масова колективізація, економічне пограбування села, голодомор, робітничі бригади, хлібозаготівлі.*

У сучасній історичній науці відбувається переоцінка тих соціально-економічних процесів, котрі мали місце у 20–30-х роках в радянській Україні. Наразі актуальною є оцінка з нових, вільних від ідеологічних штампів, позицій участі громадських об'єднань у соціально-економічному житті радянської України у 20–30-х роках ХХ ст. На нашу думку, актуальним є пізнання радянського суспільства та процесів, що у ньому проходили. Зокрема, економічних процесів, які відбувалися в тодішній Україні, феномену індустріалізації та колективізації, нарешті, соціально-економічної політики радянської держави саме через вивчення історії системи радянських громадських об'єднань, діяльність яких відображала в радянській Україні державну політику.

Метою цієї статті є проаналізувати участь громадських об'єднань Української СРР у вилученні матеріальних ресурсів в українському селі у другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., розглянути їх участь у кампаніях хлібо- та зернозаготівель, проведенні розселення селянських господарств Української СРР у період проведення масової колективізації у Радянському Союзі.

Якщо загалом з досліджуваної нами теми організацій існують наукові доробки періоду 1920–1930-х років, зокрема, про їх організацію, методи роботи тощо, то з участі громадських об'єднань у більшовицьких аграрних перетвореннях виходило друком дуже мало публікацій навіть у зазначений період. Згодом діяльність громадської ініціативи розглядалась радянською історичною наукою з точки зору їх участі у здійсненні соціалістичного будівництва та класових позицій. Лише у 1990-х роках історики по-новому підійшли до історії громадського руху в Україні. Загальні відомості про їх діяльність подаються у працях О. Мовчан, С. Кульчицького, В. Даниленка. Але діяльність власне громадських об'єднань Української СРР з втілення в життя кампанії з економічного пограбування українського села другої половини 20-х – початку 30-х років ХХ ст. не була об'єктом спеціального наукового дослідження.

Оголошена більшовицьким режимом колективізація сільського господарства супроводжувалась масовим пограбуванням українського селянства. На місцях створювались спеціальні комісії, які мали організувати різні заготівельні кампанії. Постановами ЦК КП(б)У до виконання хлібозаготівельних програм залучалась уся селянська громадськість. Хід акцій з хлібовилучення обговорювався на зібраннях місцевих партійних осередків, на які запрошувались представники комнезамів та інших громадських організацій. Збори приймали необхідні владі рішення, які потім формально затверджувались жителями певного села.

Залучення громадських організацій до економічного пограбування села носило тотальний характер. Найбільш активними, на думку влади, мали бути класові спілки, профспілка Всеробітземлісу та товариства взаємодопомоги. Селянська взаємодопомога стала інтенсивно використовуватись як додатковий канал для викачування з українського села зернових запасів ще наприкінці 20-х років. Прикриваючись брехливою турботою про долю сільської бідноти, партійні та радянські органи оголосили кампанію по створенню запасних зернових фондів на випадок недороду, стихійного лиха. Вже 20 січня 1929 р. Рада народних комісарів УСРР у телеграмі окрвиконкомам вимагала розгорнути в селах кампанію за збільшення запасних фондів, і при цьому було попереджено місцеві радянські органи про недопустимість послаблення уваги до цієї ділянки роботи. Зокрема, у телеграмі наголошувалося, що робота по створенню та збільшенню запасних фондів є найголовнішим обов'язком товариств взаємодопомоги. РНК Української СРР постановила перед СТВ завдання засипати до 1 березня 1929 р. не менше 3 млн. 717 тис. пудів зерна [10, с.76].

Поповнення згаданих вище фондів товариствами взаємодопомоги мало здійснюватися під посиленням контролем місцевих компартійних органів і проходити у формі кампаній допомоги бідняцьким господарствам.

Вже восени 1928 р. осередки товариства внаслідок сумнівних перерозподілів створили фонди посівного зерна у кількості 859 тис. пудів. Весною 1929 р. воно було роздане 132 тис. найбіднішим селянським господарствам [14, Арк. 30].

Роздавалося не лише зерно, а й земельні наділи, відібрані у заможних селян. Така політика більшовиків мала свої негативні наслідки, оскільки земля забиралася у працюючих, хазяйновитих людей, які годували країну, і передавалася тим елементам села й міста, які раніше не вмiли чи не хотіли працювати і жебракували, або крали [11, с. 78].

Кампанія по формуванню насінневого фонду 1929 р. осередками СТВ завершилась повним провалом. Внаслідок недороду 1928 р. та непомірних хлібозаготівель українські селяни не мали змоги виконати плани із засипки зернових фондів. Осередки СТВ зібрали лише 1 млн. пудів зерна, що становило лише третину запланованого [13, Арк. 527–528].

Восени партійні органи змінили тактику по створенню насінневих фондів. СТВ згідно з телеграмою Раднаркому Української СРР від 10 вересня 1929 р. мали, використовуючи будь-які засоби, сформувати посівний фонд на 1930 р. [16, Арк. 17].

Сьогодні достеменно відомо про методи, за допомогою яких активісти місцевих органів влади та громадських організацій проводили заготівельні кампанії. У пошуках прихованого зерна застосовувалися тортури, утримання заручників, депортації та фізичне знищення тих, хто виявляв хоча б найменший опір беззаконню [15, Арк. 78–79].

До заготівельних кампаній залучались робітники українських промислових підприємств. Комплектування робітничих бригад сприяння колективізації здійснювали активісти Всеробітземлісу. Протягом кампанії хлібозаготівель 1928–1929 рр. спілка організувала робітничі бригади допомоги комісіям з хлібо- та зернозаготівель. Бригади проводили патрулювання доріг, затримуючи валки з хлібом, проводили обшуки в садибах заможних селян та колгоспників [1]. У с. Александрівка Одеської губернії всеробітземлісовці оголосили бойкот селянам, що не виконали план хлібозаготівель, а у с. Таганошлі Джанкойського району комісія з 47 активістів вимагали засудити селян, що агітували проти хлібозаготівель [2].

Відрив робітників від виробництва та залучення їх до подібних акцій набув такого розмаху, що з цим потрібно було вже боротися на державному рівні. 25 березня 1931 р. виходить директива більшовицького уряду, підписана Й. Сталіним та В. Молотовим «Про повне припинення мобілізації робітників від верстата на потреби поточних кампаній місцевими партійними, радянськими та іншими організаціями». В ній, зокрема, йшлося не лише про повну заборону, а й про негайне повернення на підприємства тих робітників, які до виходу постанови вже приступили до виконання більшовицьких завдань на селі [8, с. 63].

«Шефську» допомогу колгоспам надавав і Український Червоний Хрест. Осередки товариства організовували на допомогу українським колгоспникам ударні бригади ім. Червоного Хреста. «Наше бойове на сьогодні завдання — йшлося в одному із звернень активу УЧХ, — завербувати до своїх лав ударників, зробити з них своїх активістів, навчитись у них працювати по-новому і перетворити нашу організацію на бойову, ударну, яка виконає свою соціалістичну п'ятирічку за три з половиною роки». Лише одна червонохресна організація Київського вагоноремонтного заводу на початку 30-х років мала 52 штурмові бригади, що охоплювали близько 1 тис. робітників [3, с. 4].

Велике значення з боку державно-партійних структур надавалося проведенню посівної 1930 р. Вона не випадково була оголошена першою колгоспною. Влада у рік суцільної колективізації прагнула отримати найбільший зиск з новостворених колгоспів, продемонструвавши світовій громадськості успіхи соціалістичних перетворень на селі. У листі ЦК КП(б)У окружним та районним комітетам партії від 27 грудня 1929 р. зазначалося: «Вирішальне значення для проведення весняного посіву мають заготівельні заходи. Тому необхідно негайно мобілізувати та підготувати насінневі ресурси колгоспів та радгоспів на Україні. Потрібно заготовити не менше 20 млн. пудів зерна». Впроваджуючи у життя лінію партії, товариства взаємодопомоги завдяки ревізійним кампаніям на селі в 1930 р. зібрали та передали колгоспам 6,1 млн. пудів високоякісного посівного зерна. Так, СТВ Маріупольської округи виконали план на 116,5 %, Криворізької – на 121,8%, Полтавської – на 163,9 %. На початку 1930-х років у фондах СТВ було зосереджено 15 млн. пудів високоякісного насіння, яке у 1932 р. було ревізовано державними органами [4, с. 675].

Постановою РНК УСРР «Про весняну сільськогосподарську виробничу кампанії на 1931 рік» передбачилось, що її проведення закріпить успіхи минулого року і забезпечить рішучу перемогу суцільної колективізації на Україні й ліквідацію куркульства як класу по основних районах колективізації. Тобто уряд силою закону примусив усі центральні й місцеві радянські та громадські організації Української СРР зробити основним змістом своєї роботи всебічну допомогу правлячій партії у проведенні суцільної колективізації.

Саме завдяки застосуванню силових методів громадським організаціям вдавалося виконати завдання засипки зернових фондів та виконання програми колективізації у певному сільськогосподарському районі.

Крім зернозаготівельних і посівних кампаній громадські організації, класові спілки та товариства взаємодопомоги мали організувати різного роду фондів допомоги біднякам та співчуваючим більшовицькій владі. За підрахунками І.В.Рибачка, тільки товариства взаємодопомоги, виконуючи партійні постанови, збирали кошти на утримання шести різних фондів допомоги. Зокрема, «Фонду допомоги матері-селянці під час пологів та вагітності», «Фонду допомоги батракам, які вступили в колгоспи», «Фонду початкової освіти», «Фонду допомоги дітям бідноти», «Фонду допомоги дітям школярам батраків та бідняків», «Фонду допомоги родинам активістів колгоспного будівництва, які постраждали від «куркульського терору» [10, с.78–79]. Загалом протягом 1928–1929 рр. СТВ зібрали близько 10 млн. крб. та вилучили у селян насіння на 6,5 млн. крб. [12, Арк. 18].

Отже, громадські організації протягом усього періоду здійснення колективізації радянські та партійні органи використовували як додатковий засіб викачування коштів з українського селянина.

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель» вводилися примусове вилучення всіх хлібних та насінневих запасів у колгоспах та радгоспах Української СРР, а також натуральне штрафкування боржників хлібозаготівель у вигляді 15-місячної норми здачі м'яса, річної норми здачі картоплі та інших сільськогосподарських продуктів. Постановою передбачалось створення спеціальних груп контролерів у складі партійних працівників, сільських активістів та представників громадських організацій, які мали проводити перевірки колгоспів та

господарств одноосібників [9, Арк. 260–269]. Саме активісти КНС отримали право вилучати у боржників усі запаси продовольства, проводити обшуки садиб і тим самим остаточно дискредитували себе в очах сільської громадськості. За активну участь у хлібозаготівлях 1932 р. в Артемівськ-кому районі Донбасу було відзначено преміями 300 комнезамівців. У Краматорському районі 2000 комнезамівців виконали річний план хлібозаготівель на 100,2 %. У с. Білявському бригада КНС виявила у колгоспі 3000 пудів незданого хліба, який було «повернуто» до засівного фонду. Ще в одному селі цього району чотири бригади КНС за п'ять днів «мобілізували» 60 пуд. пшениці та 270 пуд. кукурудзи. Бригади зі збору насінневого матеріалу діяли у селах Новопавлівка та Боковоплатівськ Червонолуцького району. Чубарівською сільрадою для забезпечення насінням своїх двох колгоспів було утворено бригади з членів КНС, які забрали 123 ц хліба за три дні [5, Арк. 74–75]. Бригадири не цуралися вилучати у селян навіть горщики з їжею, подушки та ложки. У документах зафіксовані численні факти свавілля, що межувало з прямим мародерством.

Негативне ставлення селян до аграрних реформ більшовицького режиму виливалось у акції непокори, вбивства активістів КНС, підпали колгоспних комор. У с. Куцеволівці Кременчуцької округи у сільбуді під час зборів місцевого осередку КНС був убитий комнезамівець І. Польовий, у Вовчанському районі селяни вбили голову сільради та трьох комнезамівців, у с. Волохівка того самого району селяни протягом року спалили шість господарств активістів КНС. У Зміївському районі був убитий голова місцевого комнезаму сільського КНС, голова місцевого ТСОЗу Щигольський. Загалом тільки протягом січня–червня 1930 р. селяни здійснили понад 1500 нападів проти активістів КНС [7, с. 6].

За останні роки діяльності товариств взаємодопомоги влада залучила апарат СТВ до викачування залишків продовольства у голодуючого селянства. Директивами ЦК КП(б)У від 17 лютого та 17 березня 1932 р. СТВ мобілізувалися на формування державних насінневих фондів за рахунок уже вщент пограбованих селянських господарств. А у самий розпал голодомору 18 червня 1932 р. ВЦВК і РНК УСРР опублікували указ про ліквідацію СТВ, у результаті чого колгоспне селянство остаточно було позбавлене не лише державної, але і громадської допомоги» [6, с. 169].

У розпал колективізації під виглядом шефської допомоги селу ЦК МОДРу України направив до українських сіл тисячі робітників-модрівців, які, здебільшого уяви не мали про особливості ведення сільського господарства та психологію його трудівників. Робітничі бригади слугували неофіційним контролем за українським селянством, яке часто протидіяло більшовицьким експериментам і не вірило в офіційний курс на покращення життя за допомогою примусової колективізації. Під час весняної посівної кампанії Кам'янець-Подільський райком МОДРу надіслав на село 39 інтернаціональних бригад, які брали участь у хлібозаготівельних кампаніях, ремонтували сільгосподарський реманент. Побіжно «шефи» вилучили у селян понад 1 тис. пудів хліба, утворивши «Червону валку» ім. 10-річчя МОДРу. В такий спосіб діяли робітничі бригади в 67 селах Чернігівщини, збираючи урожай із засіяних сільським модрівцями гектарів. У хлібозаготівлі восени 1933 р. були задіяні 282 модрівські бригади загальною кількістю 24 392 осіб. Усього ж упродовж 1933 р. МОДР організував в Україні 995 «ударних» бригад за участю 65 114 модраактивістів [4, с. 680].

Навесні 1933 р. під час голодомору активність МОДРу збільшилась. Партійне керівництво республіки вимагала будь-якою ціною провести посівну цього року. Влада кинула на її організацію всі наявні ресурси. Навесні осередки МОДРу при колгоспах, радгоспах та МТС республіки засіяли 5920 інтернаціональних гектарів. Одночасно товариство провадило кампанію допомоги жертвам «буржуазного правосуддя». У голодний рік модрівці зібрали й передали державним організаціям 18 тис. центнерів хліба та переказали 155 тис. крб. до фонду підтримки. Сторінки періодичних видань були заповнені закликами збільшувати матеріальну допомогу зарубіжним революціонерам. Так, члени комуни ім. Сталіна Генічеського району Дніпропетровської області, сплативши наперед

модрівські членські внески за 1933 р., звернулися через друкований орган ЦК МОДР СРСР – журнал «Интернациональный маяк» – до громадськості з закликом: «Жодної копійки заборгованості по членським внескам, жодного колгоспу, що не засіяв понад план модрівських гектарів!» за цих умов організація МОДРу, яка мала за шляхетну мету підтримку жертв буржуазного терору, допомагаючи викачувати продовольчі ресурси з українського села напередодні голодомору, перетворилася на свій антипод – допоміжне знаряддя «червоного» терору [4, с. 679].

Під час голоду 1932–1933 рр. влада залучила до кампанії хлібозаготівель і Український Червоний Хрест. На УЧХ покладалося завдання по допомозі радянським політичним органам у зборі хліба. Під час збиральної кампанії 1932 р. на Київщині були проведені маневри частин Робітничо-Селянської Червоної Армії та УЧХ, учасники маневрів допомагали місцевим колгоспам у зборі хліба [18, с. 5].

До хлібозаготівель залучались і національні громадські організації. Активісти Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих залучались до більшовицьких «четвірок», які брали участь у виконанні програми хлібозаготівель. За даними їх роботи, радгосп «Червона Зірка» план хлібозаготівель у голодному 1932 р. виконав лише на 49 %. Бригади КСМ та ТЗЕТу за невиконання планів хлібозаготівель заарештували голову колгоспу І. Грача. Колгосп було рекомендовано занести до когорти злісних боржників, і визначено достроково стягнути з колгоспників всі борги перед державою. Заарештовано було і голову сусіднього колгоспу «Ілліч» Л. Кана. Він заховав в яму для потреб колгоспників 1500 пуд. хліба. Колгосп також було занесено до когорти злісних боржників. Така сама ситуація була і в інших колгоспах [17, Арк. 131–134].

Отже, у радянському селі Української СРР за доби активної соціалістичної реконструкції не виявилось жодної громадської організації, які не допомагали б компартійному режиму вчиняти наругу над українським селянином. Частина громадських організацій під час колективізації була ліквідована більшовицьким режимом, а інші перетворювались на допоміжне знаряддя геноциду проти українського селянства.

Література

1. Батрак, 23 октября 1928 г. 2, 11. 16, 18, 30 октября 1929 г.
2. Батрак, 25 августа 1928 г.
3. Відзначимо XIV жовтень втягненням ударників фабрик, заводів і соціалістичних ланів – до лав Червоного Хреста! // Червоний Хрест. – 1931. – № 19 – 20.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
5. Державний архів Донецької області. – Ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.135.
6. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.): Моногр. – К.: Науковий світ, 2002.
7. Косиор С.В. Незаможникам о коллективизации. – Харьков, 1930.
8. О полном прекращении мобилизации рабочих от станка на нужды текущих кампаний местными партийными, советскими и другими организациями // Партийное строительство. – 1931. – № 7.
9. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 54.
10. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932). – К., 1999.
11. Федулін А., Денисов Ю. Так жить совершенно нельзя. // Слово. – 1991. – № 7.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 2. – Спр. 299.
13. Там само. – Спр. 86.
14. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2524.
15. Там само. – Спр. 3260.
16. Там само. – Оп. 5 – Спр. 252.
17. ЦДАГО України. – Оп. 20. – Спр. 6006.
18. Червоний Хрест. – 1933. – № 5.

Автори номера

Адамович

Наталія Миколаївна,

здобувач кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бабій

Інна Вікторівна,

ад'юнкт кафедри кримінального процесу Київського національного університету внутрішніх справ

Баженова

Ганна Юрївна,

аспірантка кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Барматова

Світлана Петрівна,

кандидат соціологічних наук, професор факультету соціології Міжнародного Соломонова університету

Бондарчук

Ярослав Олегович,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гавриленко

Іван Миколайович,

доктор філософських наук, професор кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин (далі – АПСВ ФПУ)

Гедін

Максим Сергійович,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Годлевська

Валентина Юрївна,

викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету

Головко

Іван Вікторович,

аспірант кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горбань

Анатолій Вікторович,

здобувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Городецька

Маргарита Олексіївна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії і політології Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя

Гуляєва

Людмила Петрівна,

старший викладач кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Добровольська

Ганна Олександрівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ

Збаржевецький

Олександр Леонідович,

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- Зубченко
Олександр Сергійович,** старший викладач Енергодарського інституту державного та муніципального управління, аспірант Гуманітарного університету «Запорізький інститут державного та муніципального управління»
- Казакевич
Ольга Михайлівна,** кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Кравцов
Сергій Олександрович,** аспірант, молодший науковий співробітник відділу класифікаційної діяльності у сфері праці Інституту соціології Національної академії наук України
- Круп'як
Тарас Пилипович,** аспірант кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Лабур
Ольга Володимирівна,** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету «КПІ»
- Литвин
Ірина Валеріївна,** аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Ліпіч
Людмила Михайлівна,** кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ
- Ніколаєць
Юрій Олексійович,** кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Новак
Олександр Володимирович,** аспірант, асистент кафедри менеджменту Національного аграрного університету
- Носова
Євгенія Анатоліївна,** старший викладач кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ
- Охріменко
Оксана Онуфріївна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і маркетингу туризму Київського університету туризму, економіки і права
- Очерет
Андрій Юрійович,** здобувач кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Перещ
Володимир Миколайович,** аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Петко
Вікторія Олегівна,** студентка V курсу факультету соціального управління АПСВ
- Розмериця
Юлія Олександрівна,** аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

-
-
- Свистович
Степан Михайлович,** кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Сидорчук
Анатолій Андрійович,** аспірант кафедри казначейської справи Тернопільського державного економічного університету
- Смагін
Володимир Леонтійович,** кандидат економічних наук, доцент кафедри політичної економії Київського національного економічного університету
- Созорін
Андрій Анатолійович,** аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Гуманітарного університету «Запорізький інститут державного та муніципального управління»
- Сорокіна
Олена Анатоліївна,** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВ
- Сташкевич
Юрій Анатолійович,** аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Сьомич
Микола Іванович,** кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Полтавського університету споживчої кооперації України
- Туголуков
Сергій Іванович,** кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ
- Туленков
Микола Васильович,** кандидат соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України
- Харкянен
Людмила Василівна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії АПСВ ФПУ
- Шолудченко
Сергій Васильович,** кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ